

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

181

(1/2022)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз,
Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) •
Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша
ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ
(Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко
КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ
(Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ
(Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН
(Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др
Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Секретар уредништва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Проф. др Миломир СТЕПИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2022

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

181
(1/2022)

НОВИ САД
2022

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек иише за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Рајко М. Буквић ДИГИТАЛНА ЕКОНОМИЈА У СРБИЈИ: РЕЗУЛТАТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ 1–19	Rajko M. Bukvić DIGITAL ECONOMY IN SERBIA: RESULTS AND PROSPECTS 1–19
Јелена Ђ. Премовић УТИЦАЈ СОЦИО-ДЕМОГРАФСКИХ ВАРИЈАБЛИ НА МОТИВИСАНОСТ И ЗАДОВОЉСТВО ЗАПОСЛЕНИХ У ТУРИСТИЧКОЈ ПРИВРЕДИ СРБИЈЕ 21–33	Jelena Đ. Premović THE INFLUENCE OF SOCIO-DEMO- GRAPHIC VARIABLES ON THE MOTIVATION AND SATISFACTION OF EMPLOYEES IN THE TOURIST ECONOMY OF SERBIA 21–33
Срђан Радовић СТУДИЈЕ ГРАНИЦА И ЕТНОЛОГИЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ 35–45	Srdan Radović BORDER STUDIES AND ETHNOLOGY OF SOUTHEAST EUROPE 35–45
Маја С. Вукадиновић ПСИХОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПЛЕСА 47–61	Maja S. Vukadinović PSYCHOLOGICAL RESEARCH IN DANCE 47–61
Владислав Пузовић ПРОТА СТЕВАН ДИМИТРИЈЕВИЋ И СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА 63–73	Vladislav Puzović PROTOPRESBYTER STEVAN DIMITRIJEVIĆ AND THE SERBIAN ROYAL ACADEMY 63–73
Вукашин Марић <i>ОТВОРЕНО ПИСМО</i> ДРАГИШЕ СТОЈАДИНОВИЋА ПОВОДОМ „СРПСКИХ ТЕМА” МИРОСЛАВА КРЛЕЖЕ 75–94	Vukašin Marić DRAGIŠA STOJADINOVIĆ’S <i>OPEN LETTER</i> REGARDING MIROSLAV KRLEŽA’S “SERBIAN THEMES” 75–94

Драгица Гатарић и Бојан Ђерчан
РАЗВОЈ, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ
УРБАНЕ ГЕОГРАФИЈЕ СА
ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ
НА СРБИЈУ

95–109

Dragica Gatarić and Bojan Đerčan
DEVELOPMENT, STATE AND
PERSPECTIVES OF URBAN
GEOGRAPHY WITH SPECIAL
REVIEW OF SERBIA

Tiphaine L. Dickson
AMERICA IN AN AGE OF MEMORY:
PIERRE BOURDIEU'S "THE
ASSASSINATION OF MAURICE
HALBWACHS" – COMMENTARY
AND TRANSLATION

111–127

Тифејн Л. Диксон
АМЕРИКА У ДОБА СЕЋАЊА:
„УБИСТВО МОРИСА АЛБВАКСА”
ПЈЕРА БУРДИЈЕА –
КОМЕНТАР И
ПРЕВОД

ПРЕВОДИ / TRANSLATIONS

Мартон Бекеш
МИ ДОМОРОЦИ
129–149

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Михаел Антоловић
ВРЕДНА ИСТОРИЈСКА СИНТЕЗА О ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ ВОЈВОДИНЕ
У МЕЂУРАТНОМ РАЗДОБЉУ
(Саша Марковић, *Од њприсаједињења до њпрекрајања. Војводина у Краљевини СХС/
Јуџославији 1918–1941*, Архив Војводине, Нови Сад 2020, 516 стр.)
151–153

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
155–158

Уредништво / Editorial Board
РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2021. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2021
159–160

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
161–170

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
171–180

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 004.738.5:339(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2281001B>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

ДИГИТАЛНА ЕКОНОМИЈА У СРБИЈИ:
РЕЗУЛТАТИ И ПЕРСПЕКТИВЕ

РАЈКО М. БУКВИЋ

Нижегородски државни инжењерски и економски универзитет
Октјабрскаја, д. 22 А, Књагинино, Русија
r.bukvic@mail.ru; r.bukvic@yandex.ru

САЖЕТАК: У раду се анализирају досадашњи резултати изградње дигиталне економије у Србији. Полази се од потпуно прихваћеног става у савременој науци да су ИКТ (информационо-комуникационе технологије) посебно важни чиниоци, који чине могућним технологије које имају велики утицај на многе делатности и социјални живот. У тим оквирима мерење нивоа развијености ИКТ, њиховог економског и социјалног утицаја, и спремности земље за њихову примену мора да има велики значај. У првом делу овог чланка представљени су неки индикатори примене ИКТ технологија у Србији. Даље, указује се на неке важније показатеље ИКТ сектора у оквирима економије Србије (број запослених, удео у БДП, спољнотрговинска размена и директне стране инвестиције, број компанија). На основу тих показатеља Србија се сврстава у лидере у настајању. На крају су представљени резултати истраживања, у коме је конструисан композитни индекс дигиталне трансформације на основу девет широко коришћених индекса.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дигитална економија, информационо-комуникационе технологије, мале европске економије, Србија
JEL класификација: D80, O11, O30, O52, O57

Један од изазова пред којима стоје економија и друштво у Србији свакако је дигитализација, која је још пре више година постављена као један од приоритета у развоју. У савременој фази развоја економије и друштва у целини она је једно од кључних, прворазредних питања не

само за нашу земљу већ и за цео свет. Истовремено, она је и један од предуслова (могло би се рећи – инфраструктура) у покушајима да се Србија укључи у међународну поделу рада у новим условима, односно да заузме место у оквирима светске привреде које јој по капацитетима и условима припада. Где се Србија налази у односу на окружење у тим новим условима? Постоји ли тзв. дигитални јаз између Србије и развијеног дела света, и ако постоји какве су могућности његовог превазилажења? С каквим се успесима, али такође и проблемима у изградњи дигиталног, информационог друштва она сусреће, и како се с њима сучељава? У наредним редовима даћемо сажет, синтетички поглед на ова питања, полазећи пре свега од ранијих истраживања [Буквич 2021; Bukvić and Petrović 2021].

Пре неколико деценија, негде у раним 1960-им годинама, отпочела је примена рачунара у пословне сврхе, чиме су створени предуслови да (не само пословни) свет ступи у епоху која се назива дигиталном, а то се означава моментом почетка нове, дигиталне револуције. Њене основне карактеристике налазе се у технологијама, које се развијају изузетно брзо, мењајући при томе не само економију и економске односе, формирањем нових делатности и професија, већ и цео уобичајени начин живота људи. Вероватно највеће промене захватиле су економију – разне иновационе технологије донеле су многе новине у традиционалан бизнис, доводећи га временом до непрепознавања. Међу њима, пре свега, на себе скреће пажњу развој интернета и мобилних комуникација, с последицама видљивим чак и непрофесионалцима.

У периоду означеном, условно, као дигитална епоха било је више покушаја да се одреди суштина ове нове појаве, почев од економије знања и информатичке економије. Најуспешнијим се, по многим мишљењима, показао појам „дигитална економија”, који је увео канадски економист Дон Тапскот, у књизи написаној 1994. и објављеној следеће године [Tapscott 1995]. Реч је о економији која се заснива на коришћењу информационих компјутерских технологија, како ју је дефинисао Тапскот, и како се уосталом дефинише и у Оксфордском речнику¹. Наравно, постоје и друге дефиниције. Тако, по одређењу Светске банке, она се може детаљније одредити као систем економских, социјалних и културних односа заснованих на коришћењу дигиталних информационо-комуникационих технологија (ИКТ).

Иако није члан Европске уније, Србија је повезала трансформацију свог друштва и економије с њом. ЕУ је 2000. поставила циљеве развоја за своје чланове, назване „Лисабонском стратегијом”, у којој је, између осталог, изградња дигиталног друштва директно повезана с постојањем и могућношћу приступа ИКТ свим члановима друштва, свим организацијама, укратко – целом друштву. Акцент ЕУ био је управо на ИКТ, на побољшању инфраструктуре и веза. Србија се придружила тим циљевима. Заједно с другим земљама Југоисточне Европе на конференцији „Теле-

¹ “An economy which functions primarily by means of digital technology, especially electronic transactions made using the internet”. (digital economy, у: Oxford Dictionary on lexico.com, www.lexico.com). Најранију употребу термина овај речник смешта у 1990-е године, у: The San Diego Union-Tribune.

комуникације за развој”, 2002. у Београду, она је прихватила и потписала међународни споразум „Агенда е-ЈИЕ за развој информационог друштва”, као основни документ за развој информационог друштва у овом делу Европе. Србија је прилагођавала своје наредне планске и друге документе том споразуму. Ипак, треба рећи да су стратешки правци развоја економије и друштва Србије одређени у великом броју гранских и других докумената, који имају назив „Стратегија”, као и у другим планским и осталим документима. Али, зачудо, међу њима нема уопштавајуће стратегије, која би указивала на генерална опредељења и правце. У таквим условима главне циљеве, механизме и средства за њихово остваривање није једноставно поставити, због чега се појављују проблеми координације носилаца свих тих различитих докумената.

У стратешке документе који се односе на дигитализацију економије и друштва могу се убројати Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године, Стратегија развоја широкопојасних мрежа и сервиса у Републици Србији до 2016. године, Стратегија развоја информациононих технологија за период од 2017. до 2020. године, и многи други документи (закони и остало). Основни циљ Стратегије развоја информационог друштва из 2010. био је развој информационог друштва, усмерен ка коришћењу потенцијала информационо-комуникационих технологија ради повећања ефикасности рада, економског раста, веће запослености, и повишењу квалитета живота свих грађана Србије. Стратегија је предвидела као импулс развоја информационог друштва следеће: 1) отворени, свима доступан и квалитетан Интернет; 2) развијено е-пословање, укључујући: е-управу, е-трговину, е-правосуђе, е-здравље и е-образовање. Пошто је у 2020. истекао рок Стратегије развоја информационог друштва, нова стратегија за период до 2026. године (под називом Стратегија развоја информационог друштва и информационе безбедности 2021–2026) на јавној је расправи, и ускоро она треба да замени претходну.

УПОТРЕБА ИКТ ТЕХНОЛОГИЈА У СРБИЈИ

Проблеми оцене развоја дигиталне трансформације српске економије и друштва у целини усложњавају се, поред свега наведеног, и тиме што за сада нема јединственог одређења овог појма, мада је од прве употребе термина „дигитална економија” прошло више од четврт столећа. У вези с познијом концепцијом Четврте индустријске револуције, пласираном у Немачкој на *CeBIT* изложби (*Centrum für Büroautomation, Information Technology and Telecommunications*) у ХанOVERу 2011. године, као једну од кључних карактеристика дигиталне економије треба истаћи примену информационо-комуникационих технологија (ИКТ), на чему, како смо истакли, инсистира Светска банка.

Статистички завод Србије већ деценију и по спроводи регуларна истраживања о примени информационо-комуникационих технологија, при томе и у домаћинствима и у предузећима. Покушајмо да укажемо на неке резултате ових истраживања. Најпре треба истаћи да су показатељи дигитали-

зације и компјутеризације земље, пословања и коришћења од стране становништва, правних и физичких лица ИКТ у Србији последњих година у непрестаном порасту. Сагледаћемо кретање неколико основних показатеља. Прво ћемо приказати стање у домаћинствима, односно индивидуално коришћење ИКТ, а затим у предузећима.

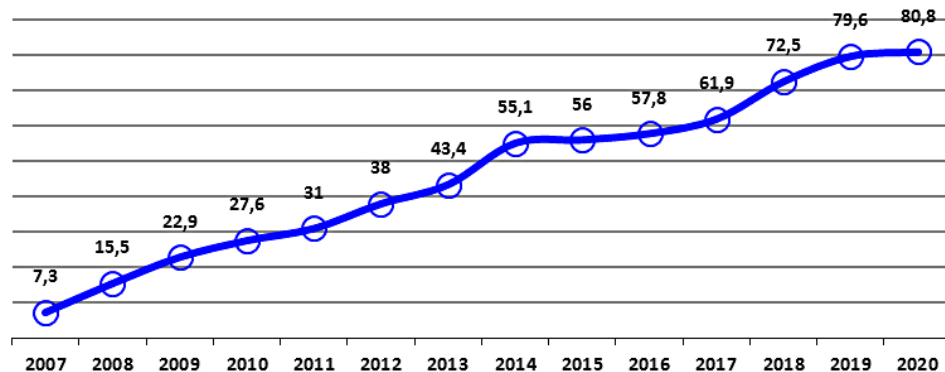
Слика 1². Приступ домаћинстава интернету и индивидуално коришћење мобилних телефона (%)

Први резултати показују приступ домаћинстава интернету и индивидуално коришћење мобилних телефона (Слика 1). Наравно, то има посредан однос ка комплексу овде разматраних проблема, будући да је већ одавно указано да се природа „дигиталног јаза“ помера много даље од једноставне поделе на „оне који имају“ и „оне који немају“ (приступ интернету)³. Ипак, то је једна од нужних претпоставки за опште увођење савремених технологија у економију и друштво. У целини, овај показатељ у Србији може се оценити као релативно позитиван (иако је стопроцентно коришћење интернета за сада још далеко): само у последњој деценији удвостручио се проценат домаћинстава која користе интернет код куће (са око 40% на преко 80%). Треба истаћи да је по том показатељу Србија далеко испред просека земаља у развоју (46,7%) и готово је изједначена с развијенима (87,0%) [*Measuring digital development. Facts and figures 2019, 2019*]. Треба, међутим, исто тако имати у виду да приступ не (мора да) значи и коришћење интернета, заправо тај удео је битно мањи (вишечлане породице имају нарочито старије чланове који не користе интернет). У том

² Извор за слике 1–4: [*Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2014, 2014; Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2020, 2020*].

³ Видети: [Van Dijk and Hacker 2003].

смислу интересантно је истраживање јавног мњења које је не тако давно спровео часопис *Нова српска њолиџичка мисао*, у Београдском округу (седамнаест општина), које је показало да две трећине анкетираних пензионера „не користи интернет” [Како гласају пензионери Београда vs. општа популација 2018]. Пошто је Београдски округ један од водећих у земљи по већини економско-статусних показатеља, а посебно имајући у виду старосну структуру становништва Србије, јасно је да је слика тог дела популације у осталом делу Србији још лошија. А тиме и општа слика Србије која се односи на овај показатељ.

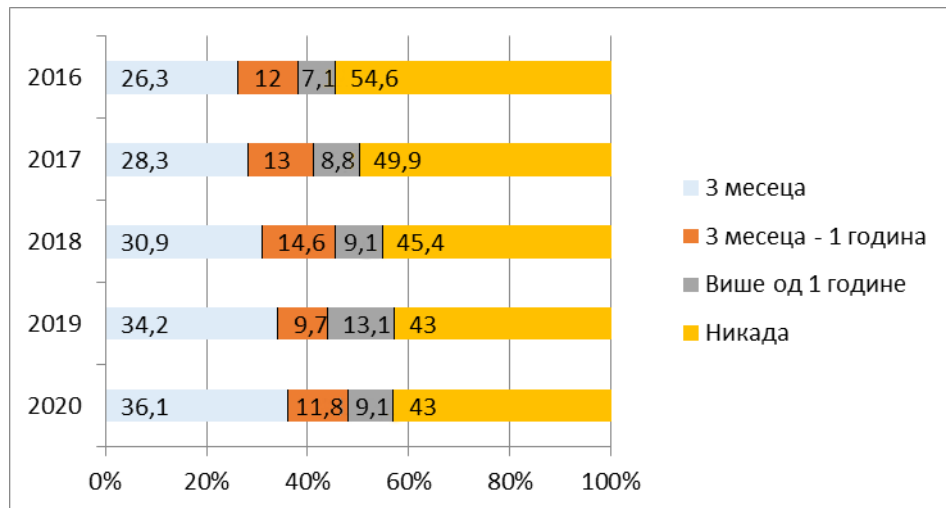
Слика 2. Широкопојасна интернет конекција у домаћинствима (%)

Друга серија на Слици 1 односи се на индивидуално коришћење мобилних телефона. Овај показатељ је очито већи, и сасвим се приближио износу од 100% (свега око 6% грађана Србије их не користи). Иако је раст у последњим годинама приметно успорен, изгледа да до потпуног коришћења мобилних телефона не треба дуго чекати.

Удео домаћинстава са широкопојасном интернет конекцијом приказује Слика 2. И овде се види изузетан раст у целом посматраном периоду, иако је он донекле успорен почев од средине друге деценије, да би на крају посматраног периода био готово достигнут проценат домаћинстава с приступом интернету. О својеврсној сатурацији и једног и другог показатеља говоре и разлози због којих домаћинства немају приступ интернету, где се у готово четири петине случајева истиче „немам потребу за интернетом”, а тек нешто мање од 5% анкетираних наводи да широкопојасни интернет није доступан.

Коришћење интернета за индивидуалне куповине роба/услуга показује Слика 3 (питање је: Када сте последњи пут [у приватне сврхе] купили/наручили робу или услуге путем интернета?). Наравно, временска структура овог показатеља по приложеној скали помера се у пожељном смеру, али је у целини вредност (број оних који обављају интернет куповине) значајно нижа од вредности претходних показатеља. Ипак, његов стални раст је евидентан. У структури производа/услуга који се

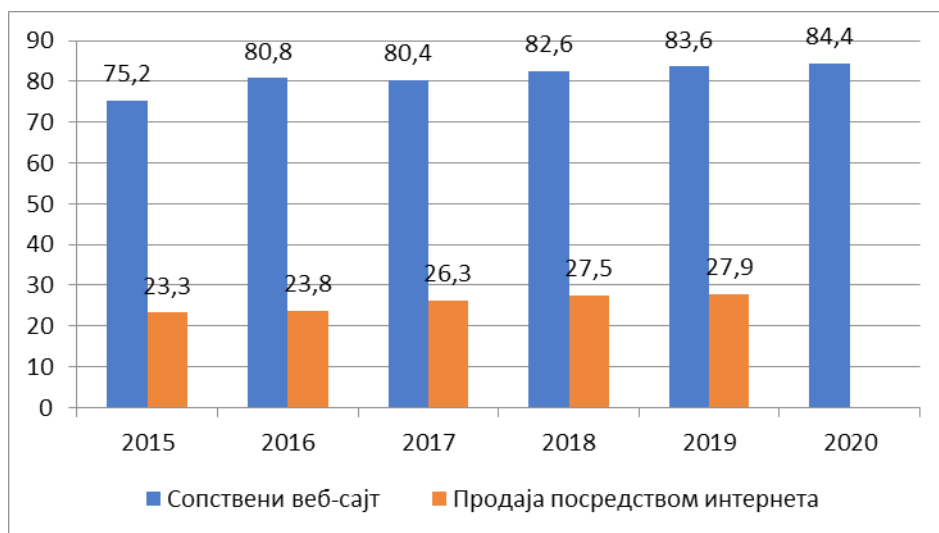
набављају на овај начин преовлађују одећа и спортски производи и спортска опрема. Јасно, овде посебну улогу има поверење купаца и регулатива о њиховој заштити. То, нормално, захтева посебно разматрање, за шта сада немамо простора и могућности.

Слика 3. Интервал последње индивидуалне куповине роба/услуга посредством интернета (%)

Погледајмо сада показатеље који се односе на привреду. Најпре нагласимо да је истраживањем обухваћено нешто више од 1.500, али да је одговоре дало 1.270 предузећа. Од тога 510 (или нешто преко 40%) припада прерађивачкој индустрији.

На нивоу предузећа истраживања су показала следеће. Интернет користе сва предузећа, али наравно не и сви запослени у њима. Широкопојасну интернет конекцију у 2020. има 98,4% предузећа, што је уз мање осцилације ниво који се одржава од 2012. године. С друге стране, само 19,3% предузећа међу запосленима има ИКТ експерте (69,2% великих и 12,1% малих предузећа), што је свакако мало, и не охрабрује кад је реч о превладавању дигиталног јазу у односу на богате и развијене земље. Такође, око 15% предузећа нема свој веб-сајт (Слика 4), што се у савременим условима може оценити као недопустиво, пошто се преко њега јавност упознаје с делатношћу фирме, чиме се битно олакшава њено пословање. Ипак, удео предузећа без веб-сајта није тако велик, и што је важније током времена се смањило. У оквиру услуга које предузећа пружају путем веб-сајта истичу се опис робе или услуга, ценовник (87,6%) и садржај на веб-сајту прилагођен редовним посетиоцима (72,4%), док су остале знатно мање заступљене, укључујући он-лајн наручивање или резервисање производа/услуга (28,1%) и праћење или статус поруџбина (14,1%).

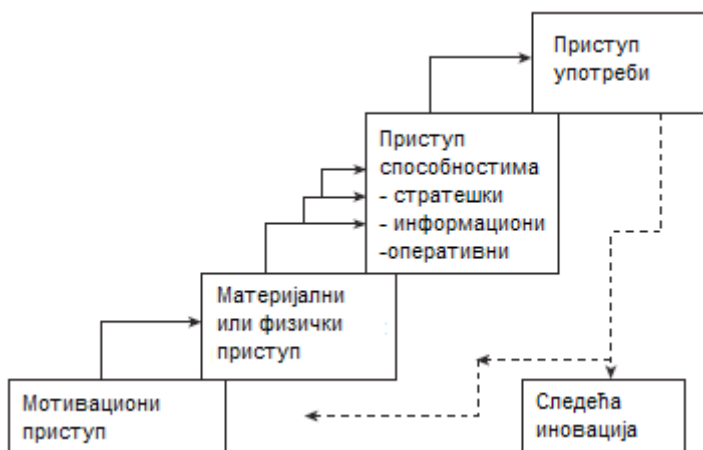

Слика 4. Удео предузећа која имају сопствени веб-сајт и која су продавала производе/услуге посредством интернета (%)

Друга серија на Слици 4 показује удео предузећа која остварују продају својих производа/услуга посредством интернета. Као што се види, тек нешто више од четвртине предузећа продаје своје производе/услуге путем интернета, такође пораст овог показатеља прилично је спор. Још поразније је да тек близу 15% великих предузећа послује преко интернета, а удео средњих и мањих је око 30% свих постојећих. Може се констатовати да је то за сада сасвим недовољно, и истаћи проблем поверења потрошача, као један од вероватних разлога оваквог резултата.

Још јасније него на Слици 3 показује се да је овај аспект дигитализације економије Србије још увек на сасвим незадовољавајућем нивоу. О томе какви су узроци таквог резултата у истраживању Завода за статистику наравно нема речи, и остаје само да се о томе нагађа. Уопште, може се претпоставити да се поверење према електронској трговини сада налази на доста ниском нивоу. Поред тога, треба узети у обзир и друге резултате, који нису представљени на слици. Тако, на пример, као поразна се показује структура предузећа која су у 2019. продавала путем интернета: 14,7% великих предузећа, 30,2% средњих и 28,1% малих. У сваком случају, ови резултати морају да привуку посебну пажњу истраживача. Нарочито је важно и интересантно питање има ли још неких узрока оваквог лошег резултата, поред поменутог поверења потрошача?

У целини резултати ових истраживања показују се и не тако лошим, иако се уочава да оствареним претпоставкама не одговарају постигнути резултати. Детаљнија анализа могла би да покаже да се посебно јако испољава несагласност између општепризнатог квалитета радне снаге, посебно младих радника, и ових резултата.

Слика 5. Четири аспекта дигиталног јаза
Извор: [Van Dijk 2005].

Већ је указано да се постојање дигиталног јаза испољава не толико у подели на оне који имају и оне који немају приступ интернету⁴, односно уопште ИКТ технологијама, колико у (не)поседовању дигиталних вештина. Као што се може видети на Слици 5, материјални (физички) приступ технологијама само је један од четири аспекта у чијим оквирима постоје фактори ограничења, који генеришу дигитални јаз, односно спречавају његово превазилажење. На важност вештина у превладавању дигиталног јаза указује се и у раду ауторке Д. Радовановић [Radovanović 2013], а чији је већ и наслов инструктиван – Интернет и дигитални јаз у Југоисточној Европи: Повезивање не окончава дигитални јаз, него вештине.

ИКТ СЕКТОР У СРБИЈИ

Други сегмент оцене процеса дигитализације односи се на резултате привредне активности у области информационо-комуникационих услуга и информационог друштва (производња компјутера, електронских и оптичких производа, поштанске активности, телекомуникације, компјутерско програмирање, консалтиншке и с њима повезане делатности, информационе сервисне делатности и хазардне игре). У оквиру Европске уније ИКТ су истакнуте као главни фактор економског раста и иновативности. У оквиру седам водећих иницијатива економске стратегије *Европа 2020* налазила се и „Дигитална агенда за Европу”, што је указивало на значај који ИКТ (треба да) имају у развоју модерних привреда. Управо, земље севера и запада Европе, као економски најразвијеније, карактерише висок ниво улагања у ИКТ сектор, а бројна емпиријска истраживања потврђују

⁴ Термин „дигитални јаз” појавио се крајем 1990-их и уобичајено се користи да означи разлику између оних који имају и оних који немају приступ компјутеру и интернету.

позитивну корелацију између степена развијености привреде једне земље и нивоа улагања у овај сектор.

У овом одељку користиће се доступни подаци Привредне коморе Србије за последњих неколико година [Е-билтен I квартал 2020 (јануар–март); Е-билтен I квартал 2021 (јануар–март)], Предлога стратегије развоја информационог друштва и информационе безбедности 2021–2026. са акционим планом за период 2021–2023, као и других доступних извора. Укратко ће се размотрити број запослених, наднице, спољнотрговинска размена, директне стране инвестиције.

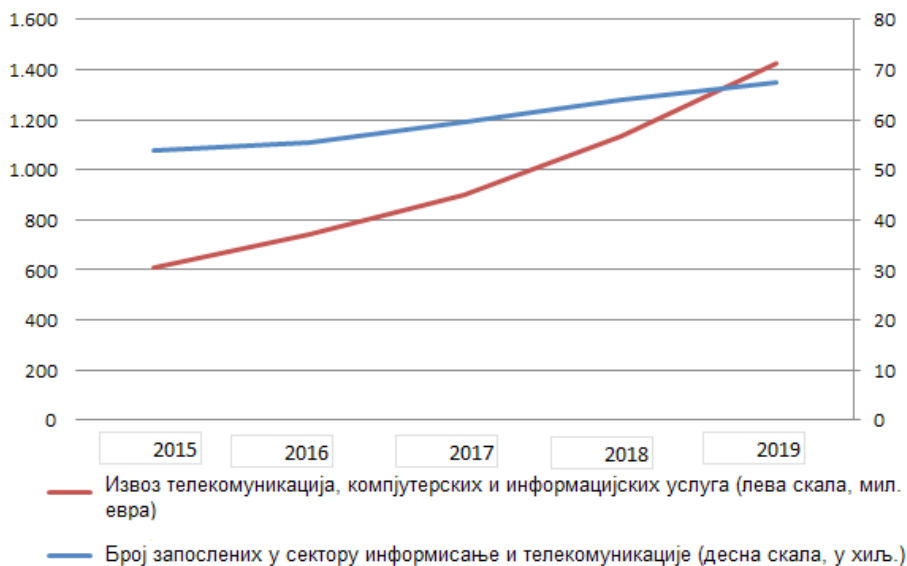
Број запослених у ИКТ сектору није лако утврдити. Државна статистика запослености не примењује међународну класификацију запослених, и у оквиру тога и сектор Информисање и комуникације, тако да су у број запослених укључени и новинари, ПР службеници, радници код мобилних оператера и многи други. Стога није лако утврдити стваран број запослених, а процене се крећу у врло великом интервалу, од око 5 до готово 50 хиљада. Према подацима ПКС, у четвртном кварталу 2018, 2019. и 2020. године у овој делатности било је запослено 82.535, 88.544 и 96.662 људи, што је чинило 4,0%, 4,2% и 4,4% од укупно запослених у Србији (без Косова и Метохије). Највеће просечне зараде у овој делатности остваривали су запослени у рачунарском програмирању, консултантским и с тим повезаним услугама: у јануару 2019, 2020. и 2021. године њихове просечне плате износиле су 177.861, 199.660 и 240.568 динара, при разменском курсу 1€=118,0416 (јануар 2019), 1€=117,5643 (јануар 2020) и 1€=117,5820 динара (јануар 2021).

Према ПКС⁵ у 2019. ова делатност у Србији имала је нето прилив страних директних инвестиција од 212.889.000 евра, а у 2020. години 35.797.000. Сходно подацима у Предлогу стратегије развоја информационог друштва и информационе безбедности 2021–2026. са акционим планом за период 2021–2023. у 2018. у Србији је било активно 2.349 предузећа у овој сфери. У односу на 2011, када је почела важност претходне Стратегије, то представља раст од готово 700 предузећа. Међу њима преовлађују програмерска (1.483, или 63%), која представљају најдинамичнију грану српске економије, са око 200 нових предузећа годишње. У Предлогу поводом перспектива развоја ове делатности изведен је закључак да у Србији постоји добра основа отпочињања бизниса у ИТ индустрији, пошто има квалитетне раднике, који, ипак, могу да обезбеде раст домаћих компанија само до одређеног нивоа. С друге стране, странци долазе на тржиште Србије првенствено због квалитетних ИТ кадрова, а друге изворе раста обезбеђују ван Србије. Уопште, сектор ИКТ био је у завршеној деценији најбрже растући у привреди Србије.

Према готово општем мишљењу, значај сектора највише се може сагледати преко раста његовог извоза и спољнотрговинског суфицита. Према ПКС, у јануару 2020. извоз телекомуникационих, компјутерских,

⁵ Е-билтен I квартал 2021 (јануар–март), Београд: Привредна комора Србије, Удружење за електронске комуникације и информационо друштво.

информационих и поштанских услуга донео је приход од 124,6 милиона евра, што представља раст од 25,6% у поређењу са истим месецом 2019. године, и 122,5 милиона евра у јануару 2021. (пад од 1,7% према јануару 2020). На страни увоза укупна вредност телекомуникационих, компјутерских, информационих и поштанских услуга била је 43,0 милиона евра у јануару 2020, и 39,3 милиона евра у јануару 2021. У целини остварен је суфицит од 81,6, односно 83,2 милиона евра (у јануару 2020. он је порастао за 25,7% у односу на јануар 2019, а у јануару 2021. за 1,9% у односу на јануар 2020).

Слика 6. ИТ сектор у Србији: извоз ИТ услуга (милиони евра) и запослени у сектору информисање и телекомуникације (у хиљадама)

Извор: [Гајић 2020]

Динамика извоза и броја запослених у ИКТ сектору у Србији у протеклом петогодишту приказана је на Слици 6. Као што се види, извоз је више него удвостручен, што је остварено уз релативно благи раст запослености. Ипак, треба имати у виду да је највећи део извоза остварен у оквиру аутсорсинга за велике иностране компаније, док су мањи удео освојила софтверска решења домаћих фирми. Наравно, има и позитивних примера, који су изборили значајне позиције на светском тржишту, као што је компанија *Нордеус*.

У контексту светског извоза ИТ услуга (546,2 милијарде долара и удео од 9,0% у укупном светском извозу⁶), подаци са Слике 6, наравно,

⁶ Видети: [Стољарова 2020: 61].

не казују много. Утисак се, донекле, мења када се упореди динамика: док је у Србији раст у односу на 2015. више од 100%, на светском нивоу он износи нешто изнад 50%. У наведеном раду Ј. Стољарове дата је детаљна анализа извоза ових услуга из земаља с малом отвореном економијом у периоду 2014–2019. Земље с малом економијом одређене су међу европским земљама према критеријумима професора Ј. Ј. Давиденко: величина земље, као правило, не прелази 500.000 км², удео земље у светском БДП мањи је од 1%, БДП земље не премашује 5% БДП САД, становништво земље је веће од 0,5 милиона, становништво земље не премашује 6% становништва САД, удео извоза премашује глобални просечни ниво за 30%⁷ (Андора, Ватикан, Кипар, Лихтенштајн, Сан Марино и Монако били су искључени из анализе). Применом ових критеријума издвојено је 30 земаља, међу њима и Србија. Табела 1 показује неке од резултата из тог рада који су од интереса за наша разматрања.

Табела 1. Извоз ИТ услуга земаља с малом економијом у 2019. години

Земља	Извоз ИТ услуга, млрд \$	Просечан годишњи раст извоза 2014–2019.	Удео у извозу земаља с малом економијом	Удео у БДП	Извоз ИТ услуга, \$ по становнику
Ирска	122,00	17,0	51	31,4	24.898
Холандија	16,65	-1,5	6	1,8	963
Шведска	13,21	-1,4	17	2,5	1.283
Финска	11,61	6,7	34	4,3	2.112
Белгија	10,25	5,9	9	1,9	891
Швајцарска*	7,33	-3,9	6	1,0	855
Аустрија	6,71	4,5	9	1,5	754
Румунија	4,59	18,1	15	1,8	237
Данска	4,18	3,6	6	1,2	721
Чешка	3,86	10,6	13	1,6	360
Мађарска	2,43	6,1	8	1,5	248
Белорусија	2,12	25,1	22	3,4	223
Норвешка	1,76	5,1	4	0,4	333
Луксембург*	1,66	-12,7	1	2,3	2.761
Португалија	1,53	12,9	4	0,6	148
Србија	1,42	25,5	18	2,8	203
Бугарска	1,23	13,7	12	1,8	175
Словачка	1,21	18,7	10	1,1	220
Естонија	0,75	16,4	10	2,4	580
Грчка	0,73	2,5	2	0,3	68
Хрватска	0,73	15,3	4	1,2	177
Литванија	0,64	29,8	5	1,2	228
Летонија	0,55	17,6	9	1,6	288

⁷ Видети: [Давыденко 2015].

Исланд	0,36	16,1	7	1,5	895
Словенија	0,29	15,5	3	0,5	138
Северна Македонија	0,20	20,9	11	1,6	96
Молдавија	0,20	27,5	13	1,7	73
Босна и Херцеговина	0,10	24,4	5	0,5	31
Албанија	0,05	33,8	1	0,3	18
Црна Гора	0,03	38,9	2	0,6	55

* Подаци о извозу ИТ услуга за 2019. оцењени, на основу резултата 2018.

Извор: Састављено по резултатима у: [Стољарова 2020].

На основу анализираних показатеља, чији резултати изложени су у Табели 1 (изузимајући удео у укупном извозу, колона 4), извршена је и класификација разматраних земаља у зависности од њихове улоге и перспектива учешћа у међународној трговини ИТ услугама. Оформљено је шест група: 1) апсолутни лидер (Ирска), 2) стабилни лидери (Холандија, Шведска, Финска, Белгија, Швајцарска, Аустрија, Данска, Луксембург), 3) лидери у настајању (Румунија, Чешка, Мађарска, Белорусија, Србија, Бугарска, Словачка, Естонија, Хрватска, Литванија, Летонија), 4) опортунисти (Норвешка, Португалија, Грчка), 5) играч у посебној ниши (Исланд), 6) стартаери (Северна Македонија, Молдавија, Словенија, Босна и Херцеговина, Албанија, Црна Гора). Као што се види, Србија се налази у групи лидера у настајању, међу земљама које су окарактерисане као најперспективније међу земљама Централне и Источне Европе. Овај резултат може бити драгоцени путоказ у даљим истраживањима која би требало да утврде (не)постојање дигиталног јаза у односу на развијене, и друге, земље, и да лоцирају места његовог настајања.

СИНТЕТИЧКА ОЦЕНА ПРОЦЕСА ДИГИТАЛИЗАЦИЈЕ У СРБИЈИ

Да би се добила потпунија слика дигитализације у Србији треба размотрити и друге аспекте. Ради тога обратићемо се недавном истраживању белоруских аутора који су анализирали европске земље с малим отвореним економијама, којима припада и Србија. Тиме смо дошли до трећег аспекта разматрања актуелне ситуације дигиталне трансформације у Србији. Следећа разматрања и оцене дати су према наведеном раду белоруских аутора [Goloventchik and Zhyrkevich 2020].

У рангирању је обухваћено 29 земаља⁸ а коришћени су следећи показатељи: ICT development index (IDI) [Woodall and Gibson (eds.) 2017]; Digital economy and society index (DESI) [Digital economy and society index, European Commission]; IMD world digital competitiveness index (WDCI) [IMD world digital competitiveness ranking 2019, 2019]; Digital evolution index (DEI)

⁸ На основу прихваћених критеријума, Украјина, Пољска, Румунија и Холандија показале су се као земље с економијама које се не могу недвосмислено укључити у мале, и изостављене су из анализе. Отуда и разлика у односу на обухват који је разматран у претходном одељку, где је била укључена и Румунија.

[*A Digital Agenda for Europe*, 2010]; Networked readiness index (NRI) [Dutta and Lanvin (eds.) 2019]; The UN global e-government development index (EGDI) [*United Nations E-Government Survey 2018*, 2018]; E-participation index (EPART) [*United Nations E-Government Survey 2018*, 2018]; Global connectivity index (GCI, Huawei) [Powering intelligent connectivity with global collaboration. Mapping your transformation into a digital economy with GCI 2019]; The global innovation index (GII) [Dutta, Lanvin and Wunsch-Vincent (eds.) 2019]. Резултати (рангови у оквирима свих земаља обухваћених одговарајућим анализама) су показани у Табели 2.

Табела 2. Рангови европских земаља с малом економијом по нивоу развоја дигитализације (2017–2019)

Земља	IDI 2017	DESI 2019	WDCI 2019	DEI 2017	NRI 2019	EGDI 2018	EPART 2018	GCI 2019	GII 2019
Аустрија	21	13	20	19	15	20	45	19	21
Албанија	89	–	–	–	75	74	59	–	83
Белорусија	32	–	–	–	61	38	33	47	72
Белгија	25	9	25	18	20	27	59	20	23
Бугарска	50	27	45	41	49	47	35	34	40
Босна и Херцеговина	83	–	–	–	81	105	125	–	76
Мађарска	48	23	43	32	38	45	69	31	33
Грчка	38	26	53	38	43	35	34	38	41
Данска	4	4	4	4	6	1	1	5	7
Ирска	20	6	19	16	19	22	22	18	12
Исланд	1	–	27	–	21	19	75	–	20
Летонија	35	17	36	28	39	57	75	–	34
Литванија	41	14	30	–	31	40	51	28	38
Луксембург	9	6	21	–	11	18	19	16	18
Малта	24	10	–	–	26	30	39	–	27
Молдавија	59	–	–	–	66	69	37	–	58
Норвешка	7	–	9	1	4	14	11	8	19
Португалија	44	18	34	24	28	29	30	24	32
Северна Македонија	69	–	–	–	65	79	71	–	59
Србија	55	–	–	–	52	49	48	53	57
Словачка	46	21	47	33	35	49	50	32	37
Словенија	33	16	32	29	27	37	48	29	31
Финска	22	1	7	5	7	6	1	7	6
Хрватска	36	20	51	–	44	55	57	39	44
Црна Гора	61	–	–	–	–	58	64	–	45
Чешка	43	19	37	27	30	54	92	25	26
Швајцарска	3	–	5	3	5	15	41	2	1
Шведска	11	2	3	2	1	5	19	3	2
Естонија	17	8	29	21	23	16	27	21	24

Извор: [Goloventchik and Zhyrkevich 2020]

Неки од наведених индекса били су предмет анализа и у литератури у Србији, или у страном литератури, али уз обухватање анализом и Србије, наравно без покушаја синтетичког сагледавања. Видети, на пример, рад [Soldić-Aleksić and Stankić 2015] у коме се детаљно анализира *Networked Readiness Index (NRI)*, и положај Србије у 2014. у односу на чланице Европске уније. Примењена су специфична методолошка решења, која превазилазе интенције овога рада. У новијем раду Лидије Маџар [Mađžar 2020] разматра се положај Србије у оквирима дигиталних технологија и посебно иновација, као кључних аспеката целокупног процеса дигитализације. Коришћен је индекс иновација (GI) за 2019. годину, дакле индекс приказан у последњој колони Табеле 1. Анализиран је положај Србије и земаља Југоисточне Европе (остале бивше југословенске републике, Мађарска, Румунија и Бугарска) у оквиру 129 земаља обухваћених одговарајућим налазима Светске организације за интелектуалну својину (World Intellectual Property Organization) у наведеној години. Као што је већ наведено у Табели 1, Србија је рангирана на 57. месту, и међу земљама ЈИЕ боља је само од Северне Македоније и Босне и Херцеговине. Ако погледамо одговарајућу публикацију за 2020. годину [Dutta, Lanvin and Wunsch-Vincent (eds.) 2020], можемо видети благи напредак Србије, која је сада рангирана на 53. месту, међу 132 анализираних земље. Поменимо и истраживање у коме је коришћен модификован I-DESI индекс (развијен 2018. на основу поменутог DESI индекса), у коме је поред 28 земаља Европске уније анализом обухваћено и 17 других, махом развијених земаља (САД, Јапан, Швајцарска, Канада и др.). Међу тих седамнаест земаља је и Србија [Бакуменко и Минина 2020]. Према резултатима ове анализе за 2016. годину Србија се нашла у другом кластеру (ниска дигитализација), заједно с 15 земаља ЕУ (међу којима су Хрватска и Словенија) и још седам земаља ван ЕУ (Бразил, Кина, Чиле, Израел, Мексико, Русија, Турска). Један од ранијих радова [Želazny 2015] рангирао је 34 европске земље (28 чланица ЕУ и Исланд, Македонију, Србију, Турску, Норвешку и Швајцарску) у 2012. години, користећи четири показатеља – IDI, NRI, KEI, SII, од којих смо прва два већ поменули, док се трећи и четврти односе на економију знања⁹. На прве три листе Србија је била пласирана при самом дну (33, 34. и 32. место), док је једино по сумарном индексу иновација заузела достојно место – 22.

Табела 3. Ранг европских земаља с малом економијом по нивоу развоја дигитализације

Ранг	Земља	Индекс	Ранг	Земља	Индекс
1	Данска	3,82546	16	Словенија	1,31665
2	Шведска	3,46908	17	Словачка	1,31421
3	Швајцарска	3,32653	18	Мађарска	1,31130
4	Финска	3,19041	19	Чешка	1,28329

⁹ Knowledge Economy Index (KEI) Светске банке и Summary Innovation Index (SII) Европске уније.

5	Норвешка	2,81022	20	Литванија	1,26971
6	Исланд	2,44225	21	Молдавија	1,26888
7	Луксембург	1,77525	22	Летонија	1,26360
8	Ирска	1,65771	23	Бугарска	1,25453
9	Естонија	1,50705	24	Србија	1,24134
10	Малта	1,47770	25	Хрватска	1,19811
11	Аустрија	1,45211	26	Албанија	1,19365
12	Белгија	1,45144	27	Северна Македонија	1,19249
13	Белорусија	1,39000	28	Црна Гора	1,19130
14	Португалија	1,38529	29	Босна и Херцеговина	1,09628
15	Грчка	1,32998			

Извор: [Goloventchik and Zhyrkevich 2020]

Посебан интерес представља стварање општег индекса, и на основу њега сагледавање општег положаја (неке) земље у развоју дигиталне економије. Један такав покушај начињен је у поменутом чланку белоруских аутора, где је конструисан општи индекс (просечан ранг) за 29 земаља с малом економијом, који је био израчунат према формули

$$N = \frac{\sum_{i=1}^m \left(\frac{\ln \cdot n}{\ln(i+1)} \cdot e^{\frac{\Delta i}{n}} \right)}{m}$$

где је: i – ранг земље; n – број земаља; e – Ојлеров број; Δi – разлика (диференца) између претходног и текућег ранга; m – укупан број рангова, у ком земља учествује у текућој години.

У Табели 3 дат је ранг ових земаља на основу тако конструисаног индекса за 2017. годину. Као што се види, Србија се налази при дну листе, заједно с Албанијом и другим земљама насталим распадом СФРЈ (изузимајући Словенију).

ЗАКЉУЧАК

Србија је ступила на пут изградње дигиталне економије и дигитализације друштва у оквирима својих претензија уласка у Европску унију, већ после прихватања „Лисабонске стратегије”, у којој је, између осталог, изградња информационог друштва директно повезана с постојањем и могућношћу приступа ИКТ свим члановима друштва, свим организацијама, другим речима – целом друштву. Многе претпоставке за равноправно укључење у предстојеће активности и хармонизацију регулаторног окружења са ЕУ, наравно, нису биле испуњене, али ипак је земља представљала добру основу за отпочињање бизниса у ИТ индустрији, пошто је имала квалитетне раднике. Они, међутим, могу да обезбеде раст домаћих

компанија само до одређеног нивоа. С друге стране, странци су почели да долазе на тржиште Србије првенствено због квалитетних ИТ кадрова, а све друге изворе раста обезбеђивали су ван Србије. У таквим условима постигнути резултати показали су се за сада не сасвим задовољавајућим, иако су одређене претпоставке за даљу трансформацију остварене.

У потоњем периоду предузет је низ активности ради побољшања позиције Србије у процесима дигитализације. Поменимо, рецимо, да је у Београду у априлу 2019. одржан Дигитални самит Западног Балкана, где су утврђене смернице за сарадњу по питању ИКТ технологија, дигитализације у региону, а све то повезано са сличним процесима у оквиру ЕУ. Програм ширења знања из области дигиталне трансформације „Србија дигитализује”, усвојен 31. октобра 2019, инструмент је сарадње Србије с партнерским земљама у домену дигиталне трансформације, у циљу јачања капацитета за обављање стручних и техничких послова и пружања подршке имплементацији електронске управе. Циљ Програма је успостављање нових и унапређење постојећих облика партнерства, заснованих на размени знања и међусобном оснаживању капацитета потребних за дигиталну трансформацију и подршку развоју електронске управе [Србија дигитализује. Програм ширења знања из области дигиталне трансформације].

У политичким и наступима у медијима често се истиче да је дигитализација у Србији већ дала економске резултате, како у привреди директно, тако и у уштедама у непривредним областима. Сличне оцене могу се пронаћи и када је реч о сузбијању сиве економије и др. Наравно, овакве политичко-пропагандне иступе потребно је пропустити кроз филтер објективне анализе.

У целини представљени резултати могу се оценити као довољно скромни. Земља се налази заједно с другим државама насталим у простору СФР Југославије на не баш завидном месту. Управо стога може се рећи да Србију, очигледно ради стварања дигиталне економије (и друштва), у даљем очекује дуг и тежак пут. То је нарочито сложен задатак за предузећа (посебно велика), са хијерархијском структуром и сложеним организацијама и системом вредности.¹⁰ Постигнутим резултатима у целини тешко да можемо бити задовољни, без обзира на то што се налазимо на нивоу других земаља које су се појавиле на европској мапи после распада Југославије (с изузетком Словеније), као и чињенице да се земља препознаје као перспективан играч у домену развоја, односно пре свега извоза ИТ услуга.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Бакуменко, Людмила Петровна и Елизавета Александровна Минина (2020). Международный индекс цифровой экономики и общества (I-DESI): тенденции развития цифровых технологий, *Статистика и экономика*, 17(2): 40–54.

¹⁰ На основу одговарајуће литературе, критични фактори успешности дигиталне трансформације идентификовани су и систематизовани у раду: [Ubiparipović et al. 2020].

- Басаев, Заурбек Валерьевич (2018). Цифровизация экономики: Россия в контексте глобальной трансформации, *Мир новой экономики*, 12(4): 32–38.
- Буквич, Райко М. (2021). Оценка состояния и перспективы цифровой трансформации экономики Сербии, I Международная научно-практическая конференция «Развитие сервисной деятельности в условиях цифровизации экономики: актуальные проблемы и их решение», 30 апреля 2021 г., Нижегородский государственный инженерно-экономический университет Факультет сервиса, Нижний Новгород (Россия), 11–20.
- Давыденко, Елена Леонидовна и Ботеновская Екатерина Сергеевна (2015). *Европейские страны с малой экономикой. Особенности внешней торговли и инновационного развития*, Минск: БГУ.
- Е-билтен I квартал 2020 (январь–март), Београд: Привредна комора Србије, Удружење за електронске комуникације и информационо друштво.
- Е-билтен I квартал 2021 (январь–март), Београд: Привредна комора Србије, Удружење за електронске комуникације и информационо друштво.
- Столярова, Екатерина (2020). Европейские страны с малой открытой экономикой в международной торговле ИТ-услугами, *Банкаўскі веснік*, (10): 61–72.
- Стратегија развоја електронских комуникација у Републици Србији од 2010. до 2020. године (2010). *Службени гласник РС*, бр. 68/2010.
- Стратегија развоја индустрије информациононих технологија за период од 2017. до 2020. године (2016). *Службени гласник РС*, бр. 95/2016.
- Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године (2010). *Службени гласник РС*, бр. 51/2010.
- Стратегија развоја широкопојасних мрежа и сервиса у Републици Србији до 2016. године (2005, 2007–2008, 2011–2145, 2014). *Службени гласник РС*, бр. 55/05,101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – УС, 72/12, 7/14 – УС и 44/14.
- Употреба информационо-комуникационих технологија у Републици Србији, 2020.* (2020). Београд: Републички завод за статистику.
- A Digital Agenda for Europe* (2010). Brussels: European Commission.
- Bukvić, Rajko M. and Dragan R. Petrović (2021). Manufacturing and Information Society in Serbia: Current Status and Prospects. 11th International Conference EMoNT-2021, 20–23 June 2021, Vrnjačka Banja (Serbia).
- Dutta, Soumitra and Bruno Lanvin (eds.) (2019). *The network readiness index 2019: towards a future-ready society*. Washington: Portulans Institute.
- Dutta, Soumitra; Bruno Lanvin and Sacha Wunsch-Vincent (eds.) (2019). *Global innovation index 2019: creating healthy lives – the future of medical innovation. 12th edition*. Geneva: Cornell University, INSEAD, WIPO.
- Dutta, Soumitra; Bruno Lanvin and Sacha Wunsch-Vincent (eds.) (2020). *Global innovation index 2020: creating healthy lives – the future of medical innovation. 13th edition*. Geneva: Cornell University, INSEAD, WIPO.
- Goloventchik, Galina G. and Anhelina B. Zhyrkevich (2020). Assessment of the digital transformation of European countries with small open economies. *Journal of the Belarusian State University. Economics*, 2: 27–37.
- IMD world digital competitiveness ranking 2019* (2019). Lausanne: IMD World Competitiveness Centre.
- Madžar, Lidija (2020). Značaj digitalnih inovacija i stanje digitalne privrede u Srbiji. *Ekonomska politika Srbije u 2020. godini*, Beograd: Ekonomski fakultet, 297–310.
- Measuring digital development. Facts and figures 2019* (2019). Geneva: International Telecommunication Union.
- Powering intelligent connectivity with global collaboration. Mapping your transformation into a digital economy with GCI 2019* (2019). Huawei Technologies Co., Ltd.
- Radovanović, Danica (2013). The Internet and digital divide in South Eastern Europe: Connectivity does not end the digital divide, skills do. In: M. Ragnedda and G. W. Muschert (eds.),

- The Digital Divide. The internet and social inequality in international perspective*, London: Routledge.
- Soldić-Aleksić, Jasna and Rade Stankić (2015). A comparative analysis of Serbia and the EU member states in the context of networked readiness index values. *Economic Annals*, 60(206), 45–86.
- Tapscott, Don (1995). *The digital economy: rethinking promise and peril in the age of networked intelligence*, McGraw-Hill.
- Ubiparipović, Bogdan; Predrag Matković, Mirjana Marić and Pere Tumbas (2020). Critical Factors of Digital Transformation Success: A Literature Review, *Ekonomika preduzeća*, 68(5–6): 440–415.
- United Nations E-Government Survey 2018: Gearing e-government to support transformation towards sustainable and resilient societies* (2018). New York: United Nations.
- Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2014.* (2014). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Van Dijk, Jan A. G. M. (2005). *The Network Society. Social Aspects of New Media*, 2nd ed., London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage Publications Ltd.
- Van Dijk, Jan & Kenneth Hacker (2003). The Digital Divide as a Complex and Dynamic Phenomenon. *The Information Society*, 19(4): 315–326.
- Woodall, Marc and Michael Gibson (eds.) (2017). *Measuring the information society report. Volume 1*. Geneva: International Telecommunication Union.
- Żelazny, Rafał (2015). Information society and knowledge economy – essence and key relationships. *Journal of Economics and Management*, 20(2): 5–22.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Како гласају пензионери Београда vs. општа популација, *НСИМ*, 1. март 2018. Доступно на: <http://www.nspm.rs/istrazivanja-javnog-mnjenja/penzioneri-beograda.html>. Приступљено: 25. 8. 2021.
- Предлог стратегије развоја информационог друштва и информационе безбедности 2021–2026. са акционим планом за период 2021–2023. Доступно на: <https://mtt.gov.rs/slider/javna-rasprava-4/?0=cir>. Приступљено: 25. 8. 2021.
- Србија дигитализује. Програм ширења знања из области дигиталне трансформације, Канцеларија за информационе технологије и електронску управу. Доступно на: <https://www.ite.gov.rs/tekst/sr/4287/srbija-digitalizuje.php>. Приступљено: 25. 8. 2021.
- Digital economy and society index, Brussels: European Commission. Доступно на: <https://digital-agenda-data.eu/datasets/desi/visualizations>. Приступљено: 25. 8. 2021.
- Gajić, Mihailo (2020). Od čega zavisi budućnost IT sektora u Srbiji? 8. септембар 2020. Доступно на: <https://talas.rs/2020/09/08/od-cega-zavisi-buducnost-it-sektora-u-srbiji/>. Приступљено 26. 8. 2021.
- Oxford Dictionary on [lexico.com](http://www.lexico.com). Доступно на: www.lexico.com. Приступљено: 20. 8. 2021.

DIGITAL ECONOMY IN SERBIA: RESULTS AND PROSPECTS

by

RAJKO M. BUKVIĆ

Nizhny Novgorod State Engineering and Economic Institute

Oktjabskaja, d. 22 A, Knyaginino, Russia

r.bukvic@mail.ru; r.bukvic@yandex.ru

SUMMARY: The paper considers the results of the digital economy building in Serbia. It begins from the opinion generally accepted in the modern science that ICT (information and communication technologies) are important drivers, which ‘enables’ technologies that have a broad impact on many sectors of the economy and social life. In this framework, the measuring the level of ICT development, their economic and social impact, and the country’s readiness to use them must be of great importance. In the first part of the paper some indicators of the use of ICT technologies in Serbia are presented. Further, we present some data of the ICT sector of Serbian economy (number of employees, share in the GDP, foreign trade and foreign direct investments, as well the number of companies). On the basis of such indicators Serbia can be classified as an “emerging leader” (Столярова). At the end we present the results of a research (Goloventchik and Zhyrkevich), in which the composite index of the digital transformation was constructed on the basis of nine broad used indicators.

KEYWORDS: digital economy, information and communication technologies, small European economies, Serbia

УТИЦАЈ СОЦИО-ДЕМОГРАФСКИХ ВАРИЈАБЛИ НА МОТИВИСАНОСТ И ЗАДОВОЉСТВО ЗАПОСЛЕНИХ У ТУРИСТИЧКОЈ ПРИВРЕДИ СРБИЈЕ

ЈЕЛЕНА Ђ. ПРЕМОВИЋ

Универзитет у Приштини
с привременим седиштем у Косовској Митровици
Економски факултет
Колашинска 156
Косовска Митровица, Србија
jelena.premovic@gmail.com

САЖЕТАК: Полазећи од претпоставке да услови рада имају значајан утицај на квалитет рада запослених, у раду је истраживан утицај одабраних социо-демографских варијабли на мотивацију и задовољство запослених у Србији. Као независне варијабле у истраживању су анализиране: пол, старост и образовање, док су као кључне зависне варијабле означене: мотивисаност и задовољство облицима стручног усавршавања и образовања, као и став о важности стручног усавршавања и обука. У том циљу је спроведено оригинално емпиријско истраживање у којем су учествовали запослени у туристичким предузећима из Србије. Од квантитативних метода примењена је дескриптивна статистика, Т-тест за независне узорке, корелација и анализа варијансе. Степен мотивације и задовољства запослених је анализиран из перспективе мотивисаности и задовољства облицима стручног усавршавања, обука и образовања који се примењују у предузећима туристичке привреде применом Ликертове скале. Примењена је и адекватна квалитативна методологија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: људски ресурси, туризам, социо-демографске варијабле, мотивација, задовољство послом, стручно усавршавање и обуке
ЈЕЛ класификација: D22, J28, O15, Z32

У савременом пословном окружењу, предузећа остварују конкурентске предности и вишак вредности првенствено као резултат интелектуалног рада и капитала, односно, различитих иновативних и истраживачко-раз-

војних активности заснованих на знању. Адекватно и правовремено управљање и реаговање у непредвидивим условима пословања је од суштинског значаја, а претпоставка за такво реаговање менаџмента је да запослени поседују потребу и жељу да уче и унапређују сопствена знања, способности и вештине.

Људски ресурси представљају значајан фактор конкурентности, али они не стварају конкурентску предност сами по себи, већ је неопходно да предузеће расположиве људске ресурсе стави у функцију креирања и остваривања конкурентских предности и искористи их на супериорнији начин у односу на конкуренцију у бранши. Успостављање организационе структуре у којој су запослени мотивисани за рад представља веома важан задатак менаџмента предузећа, будући да је продуктивност и креативност запослених директно зависна од степена њихове мотивисаности за рад и задовољства послом. Због тога предузећа морају да пружају добре услове рада запосленима како би задовољила њихове потребе и постигла што боље резултате.

Туризам је услужна радноинтензивна делатност која је доминантно зависна од људских ресурса, како оних људских који се налазе на страни понуде, тако и од корисника туристичких производа и услуга. У туризму, када се преостале опипљиве карактеристике могу лако имитирати, конкурентна предност организације мора укључивати потрагу за изврсношћу неопипљивих карактеристика услуга [Sánchez Cañizares and López-Guzmán Guzman 2010]. Растуће перцепције и преференције туриста у погледу тражње за високо квалитетним туристичким производом утичу и на људске ресурсе који су запослени у сектору туризма, а који активно учествују у креирању туристичке понуде и пружању туристичких услуга, да константно унапређују своја знања и вештине, не само због све веће конкуренције на туристичком тржишту, већ и у циљу проналажења нових туристичких садржаја и услуга којима ће задовољити жеље и потребе савремених туриста за новим искуствима и доживљајима [Premović 2016: 633–634]. Предузећа из туристичке делатности све више улажу у знање и образовање својих запослених нудећи им бројне програме за стицање и унапређење одређених знања, способности и вештина. Међутим, поред значаја формалног образовања, веома је важно развијати и различите облике неформалног образовања који утичу на повећање осећаја корисности, припадности и задовољства послом који се обавља [Вујовић и др. 2014: 42].

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

На успешност људских ресурса у предузећима утичу бројни фактори квантитативног и квалитативног карактера. Карактеристике као што су страст, жеља, мотивација, задовољство послом, иновативност, креативност, знање – немогуће је приказати у финансијским извештајима, али управо оне креирају и одређују судбину предузећа [Арсидић и Премовић 2020].

Мотивиција је значајан фактор који утиче на запослене, њихово задовољство послом и спремност да своја знања и вештине унапређују и при-

мењују у корист предузећа као послодавца. Мотивисање и задовољство запослених је посебно значајно у услужним делатностима. По мишљењу Котлера и Келера, изузетне услужне компаније знају да ће позитиван став запослених свакако промовисати већу лојалност купаца. С обзиром на важност позитивног става запослених, услужне компаније морају привући најбоље могуће раднике. Оне морају да дизајнирају добар програм обуке и пруже подршку и награде за добре резултате, закључују аутори [Kotler and Keller 2006: 420].

Цаи и сарадници се позивају на резултате истраживања по којима су запослени посвећени сталном учењу показивали знатно виши ниво задовољства послом, што позитивно утиче на њихов рад и индиректно на резултате пословања предузећа [Tsai et al. 2007]. Карл Албрехт (Karl Albrecht) сматра да су мотивисаност и задовољство запослених од суштинске важности за пружање квалитетне услуге, јер немотивисани и незадовољни запослени заправо могу бити „терористи“! [Kotler and Keller 2006: 412–413]. Са ставом да задовољавање потреба запослених представља један од највећих изазова за менаџмент предузећа, посебно јер успех предузећа зависи од продуктивности запослених, експлицитно се слажу и Хитка и сарадници [Hitka et al. 2019].

Истраживањем кључних варијабли мотивације и задовољства запослених у туристичкој делатности су се бавили бројни аутори [Kovach 1987; Charles and Marshall 1992; Simons and Enz 1995; Siu et al. 1997; Crawford 2008; Hertel 2010; Sánchez Cañizares and López-Guzmán Guzman 2010; Cetin 2013; DiPietro et al. 2014; и др.]. Четин је проучавао мотивационе факторе и њихов утицај на квалитет рада у хотелијерству. На бази његових резултата истраживања могуће је закључити да на мотивацију запослених у хотелијерству доминантно утичу три групе фактора – тзв. мотивациони подстицаји. То су: *економски фактори*, *психо-социјални фактори* и *органizaciono-административни фактори* или *мотивациони подстицаји* [Cetin 2013: 6].

Интересантно истраживање спровели су током 1997. године Сиу и сарадници [Siu et al. 1997]. Они су испитивали мотивационе факторе запослених у хотелима на подручју Хонгконга. У истраживању је од 1.245 запослених који раде у 64 хотела тражено да рангирају по важности следећих 10 мотивационих фактора: 1. добре плате, 2. флексибилна радна дисциплина, 3. сигурност посла, 4. занимљив рад, 5. оснаживање, 6. помоћ код личних проблема, 7. могућности напредовања, 8. добри услови рада, 9. оданост (посвећеност) менаџера запосленима и 10. признања (захвалност) за постигнућа – остварене резултате.

У прва три мотивациона фактора за посао код испитаника запослених у хотелима Хонгконга ранжирани су следећи фактори: могућности напредовања, оданост (посвећеност) менаџера запосленима и добре плате. На основу добијених резултата, аутори су препоручили менаџерима и власницима хотела да имају у виду чињенице да њихови запослени нису мотивисани искључиво материјалним факторима и не желе само и искључиво добру плату, већ им је веома важно поштовање на послу и позитивна радна атмосфера и организациона клима у хотелу.

Примењујући исту методологију, Дипјетро и сарадници су 2014. године истраживали задовољство запослених у хотелима на подручју Арубе [DiPietro et al. 2014]. У истраживању је учествовало 175 испитаника из четири смештајна објекта у Аруби и они су такође имали задатак да рангирају ових 10 мотивационих фактора за посао. Резултати су показали да су прва три мотивациона фактора запослених у туристичком сектору у Аруби: признања (захвалност) за постигнућа – остварене резултате, добре плате и добри услови рада.

Упоредјујући добијене резултате ова два истраживања, може се констатовати да су на листи приоритета запослених у туристичким предузећима, првенствено квалитативни показатељи: позитиван однос и поштовање према запосленима кроз реално вредновање њихових остварених резултата.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Уважавајући претходна мишљења и презентоване резултате истраживања, у овом раду се пошло од претпоставке да услови рада имају значајан утицај на мотивисаност и осећај задовољства запослених у току обављања радних активности. У циљу утврђивања утицаја одабраних социо-демографских варијабли на мотивацију и задовољство запослених у туристичкој делатности облицима стручног усавршавања и обукама у предузећима у Србију, спроведено је оригинално емпиријско истраживање путем структурираног упитника у којем је учествовало 141 лице (89 особа мушког и 52 особе женског пола). Највећи број од 71 испитаника је факултетски образован, док је преовлађујућа старосна структура испитаника између 33 и 40 година. Сви испитаници су запослени у туристичким предузећима на територији Србије [Премовић 2021]. Као независне варијабле у овом истраживању су анализирани: пол, године и образовање, док су као кључне зависне варијабле означене: мотивисаност, задовољство облицима стручног усавршавања и образовања, као и став о важности стручног усавршавања и обука.

У настојањима да се утврде статистичке повезаности анализираних зависних и независних варијабли, примењен је СППС програм. Од квантитативних метода примењена је дескриптивна статистика, Т-тест за независне узорке, корелација и анализа варијансе. Степен мотивације и задовољства запослених анализиран је из перспективе мотивисаности и задовољства облицима стручног усавршавања, обука и образовања који се примењују у предузећима применом Ликертове скале. Да су професионално-стручно усавршавање, обучавање и образовање кључни мотивациони фактор у раду сматра 46,1% испитаника, док више од половине испитаника не дели то мишљење. Готово половина испитаника (44,7%) је делимично задовољна обукама у предузећу, 29,1% је делимично незадовољно, док 17,7% испитаника уопште није задовољно обукама и усавршавањима у предузећу.

На основу полазне претпоставке и одабраних независних и зависних варијабли, постављене су и тестиране и изведене хипотезе.

ТЕСТИРАЊЕ ХИПОТЕЗА И АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА

I Пол као независна варијабла у истраживању

Полна структура анкетираних особа који учествују у креирању и пружању туристичких услуга на територији Србије, показује доминацију припадника мушког пола, будући да они учествују са 63,1% у основном узорку, док је женски пол заступљен са 36,90%.

У зависности од пола, односно, рода испитаника као независне варијабле, применом Т-теста независних узорака на Ликертовој скали од 1 до 5 (где је: 1 – уопште се не слажем, 5 – потпуно се слажем), тестиране су следеће три изведене хипотезе:

X 1a: Постоји значајна разлика између мушкараца и жена у погледу става о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора.

X 2b: Постоји значајна разлика између мушкараца и жена у погледу става о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа.

X 1b: Постоји значајна разлика између мушкараца и жена у погледу задовољства врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу.

Добијени резултати су сумирано приказани у Табели 1.

Табела 1. Т-тест независних узорака код мушкараца и жена

1. Став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора	AS	SD	T	Df	P
Мушкарци	3,08	1,008	-2,875	121,649	0,005
Жене	3,54	0,851			
2. Став о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа	AS	SD	T	Df	P
Мушкарци	1,90	0,905	2,188	139	0,030
Жене	1,58	0,723			
3. Став о степену задовољства врстама обука и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу	AS	SD	T	Df	P
Мушкарци	2,65	1,253	-2,230	120,516	0,028
Жене	3,10	1,071			

Напомена: AS – арит. средина, SD – стандардна девијација, t – статистик, df – степени слободе, p – стат. значајност

1. Став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора

Утврђена је статистички значајна разлика у погледу става о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора између мушкараца ($M=3,08$; $SD=1,008$) и жена ($M=3,54$; $SD=0,851$); $t(121,649)=-2,875$;

$p=0,005$. Добијени резултати указују да жене у односу на мушкарце нешто више сматрају да стручно усавршавање и обуке представљају значајнији мотивациони фактор, али те разлике нису велике.

2. Став о утицају континуиране стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа

Утврђена је статистички значајна разлика у погледу става о важности континуираног стручног усавршавања и обука у унапређењу туристичке услуге и побољшању пословних перформанси предузећа између мушкараца ($M=1,90$; $SD=0,905$) и жена ($M=1,58$; $SD=0,723$), $t(139)=2,188$; $p=0,030$. Добијени резултати указују да жене у односу на мушкарце нешто више сматрају да континуирано стручно усавршавање и обуке имају значајнију улогу у унапређењу туристичке услуге и побољшању пословних перформанси предузећа, али те разлике нису велике.

3. Став о степеном задовољству врстама обука и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу

Утврђена је статистички значајна разлика у погледу задовољства врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу између мушкараца ($M=2,65$; $SD=1,253$) и жена ($M=3,10$; $SD=1,071$); $t(120,516)=-2,230$; $p=0,028$. Добијени резултати указују да су жене у односу на мушкарце нешто више задовољне врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу, али те разлике нису велике.

II Образовање испитаника као независна варијабла

Половина испитаника има завршен факултет или академске студије 2. степена-мастер (50,04%). Средњу школу је завршило више од трећине испитаника, тачније 36,9%, док је сваки десети испитаник стекао образовање на вишој школи.

Да би се дошло до података и на бази њих установило да ли постоји повезаност између образовања испитаника као независне варијабле у тестирању у односу на одабране зависне варијабле, применом коефицијента Пирсонове линеарне корелације, извршено је тестирање хипотеза X_{2a} , X_{2b} и $X_{2в}$.

X_{2a} : Постоји значајна повезаност између образовања испитаника и става о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора.

У циљу утврђивања да ли постоји повезаност између образовања испитаника и става о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора, израчунат је коефицијент линеарне корелације чије су вредности приказане у Табели 2.

Табела 2. Коефицијент Пирсонове линеарне корелације између образовања испитаника и става о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора

ЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА:		ОБРАЗОВАЊЕ КАО НЕЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА
СТАВ О ВАЖНОСТИ СТРУЧНОГ УСАВРШАВАЊА И ОБУКА КАО МОТИВАЦИОНОГ ФАКТОРА	r	0,341**
	p	0,000

** статистичка значајност на нивоу 0,01

Утврђено је да постоји позитивна слаба повезаност, у смислу да испитаници чији је степен образовања виши имају позитивнији став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора ($r=0,341$; $p=0,000$).

Х 2б: Постоји значајна повезаност између образовања испитаника и става о важности континуираног стручног усавршавања и обука у унапређењу туристичке услуге и побољшању пословних перформанси предузећа.

У циљу утврђивања односа између образовања испитаника и става о важности континуираног стручног усавршавања и обука у унапређењу туристичке услуге и побољшању пословних перформанси предузећа, израчунат је коефицијент Пирсонове линеарне корелације (видети Табелу 3).

Табела 3. Коефицијент Пирсонове линеарне корелације између образовања испитаника и става о важности континуираног стручног усавршавања и обука у унапређењу туристичке услуге и побољшању пословних перформанси предузећа

ЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА:		ОБРАЗОВАЊЕ КАО НЕЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА
СТАВ О ВАЖНОСТИ КОНТИНУИРАНОГ СТРУЧНОГ УСАВРШАВАЊА И ОБУКА У УНАПРЕЂЕЊУ ТУРИСТИЧКЕ УСЛУГЕ И ПОБОЉШАЊУ ПОСЛОВНИХ ПЕРФОРМАНСИ ПРЕДУЗЕЋА	r	-0,210*
	p	0,012

*статистичка значајност на нивоу 0,05

Добијене вредности коефицијента Пирсонове линеарне корелације: $r=-0,210$, $p=0,012$ упућују на закључак да између образовања испитаника и става о важности континуираног стручног усавршавања и обука у унапређењу туристичке услуге и побољшању пословних перформанси предузећа постоји негативна слаба повезаност. То значи да испитаници чији је степен образовања виши имају позитивнији став о важности континуираног стручног усавршавања и обука у унапређењу туристичке услуге и побољшању пословних перформанси предузећа.

Х 2в: Постоји значајна повезаност између образовања испитаника и задовољства врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу.

У жељи да се одговори на питање да ли постоји повезаност између образовања испитаника и задовољства врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу, израчунат је коефицијент корелације (видети Табелу 4). Утврђено је да постоји позитивна слаба повезаност, у смислу да су испитаници чији је степен образовања виши задовољнији врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу ($r=0,232$; $p=0,006$).

Табела 4. Коефицијент Пирсонове линеарне корелације између образовања испитаника и задовољства врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у туристичком предузећу

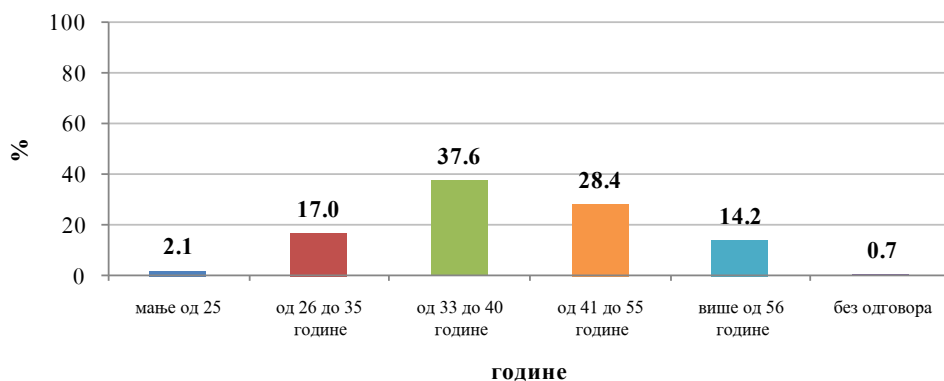
ЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА:		ОБРАЗОВАЊЕ КАО НЕЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА
ЗАДОВОЉСТВО ВРСТАМА ОБУКЕ И СТРУЧНИМ УСАВРШАВАЊЕМ КОЈЕ СЕ ПРИМЕЊУЈЕ У ПРЕДУЗЕЋУ	r	0,232**
	p	0,006

** статистичка значајност на нивоу 0,01

III Старост, односно, године живота испитаника као независна варијабла

Старосна структура запослених испитаника је подељена у пет категорија (Графикон 1).

Графикон 1. Старосна структура испитаника

Извор: Резултати оригиналног истраживања аутора

Највећи број запослених је старости између 33 и 40 година, док је најмањи број запослених у туристичком сектору Србије, на основу спроведене анкете, млађи од 25 година. Дакле, већина испитаника је у средњим годинама (37,6% испитаника има од 33 до 40 година, 28,4% испитаника од 41 до 55 година). Сваки шести испитаник има од 26 до 32 године, а

сваки седми више од 56 година. Тек 2,1% испитаника је млађе од 25 година. Пошто је само троје испитаника млађе од 25 година, ова старосна група је придружена групи од 26 до 32 године. На тај начин, испитаници су по годинама подељени у четири групе (група 1 – до 32 године; група 2 – од 33 до 40 година; група 3 – од 41 до 55 година; 4 – преко 56 година). Када су у питању године живота, односно, старост испитаника као независна варијабла, једнофакторском анализом варијансе тестиране су следеће три изведене хипотезе:

X 3a: Постоји значајна разлика између година испитаника и става о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора.

X 3b: Постоји значајна разлика између година испитаника и става о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа.

X 3в: Постоји значајна разлика између година испитаника и става о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа.

На основу једнофакторске анализе варијансе, добијени су резултати који су сумирано приказани у Табели 5.

Табела 5. Једнофакторска анализа варијансе код различитих старосних група

ЗАВИСНЕ ВАРИЈАБЛЕ:		СТАРОСТ КАО НЕЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА				
		Сума квадрата	Df	Просечан квадрат	F	P
1. Став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора	Између група	13,148	3	4,383	4,991	0,003
	Унутар група	118,536	135	0,878		
	Укупно	131,683	138			
2. Став о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа	Између група	13,073	3	4,358	6,696	0,000
	Унутар група	88,499	136	0,651		
	Укупно	101,571	139			
3. Став о степену задовољства врстама обука и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу	Између група	16,406	3	5,469	4,012	0,009
	Унутар група	185,386	136	1,363		
	Укупно	201,793	139			

Напомена: df – степени слободе, F – статистик, p – статистичка значајност

1. Став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора као зависна варијабла

За прву групу испитаника (од 26 до 32 године) просечан скор на скали која мери став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора износи $M=3,59$; $SD=0,797$; за другу групу која обухвата испитанике старости од 33 до 40 година $M=3,42$; $SD=0,936$; за трећу групу чине испитаници од 41 до 55 година $M=3,08$; $SD=1,023$; док је за старије од 56

година који припадају четвртој групи $M=2,65$, $SD=0,933$. Утврђена је статистички значајна разлика на скали која мери став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора између четири групе: $F(3,135)=4,991$; $p=0,003$.

Накнадна анализа за вишеструка поређења указује да постоји статистички значајна разлика у погледу става о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора између, с једне стране, испитаника који имају мање од 32 године, као и оних који имају од 33 до 40 година од испитаника преко 56 година, с друге стране. То значи да млађи испитаници имају нешто позитивнији став о важности стручног усавршавања и обука него што је то случај са старијим испитаницима.

2. Став о утицају континуираној стручној усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа

За прву групу просечан скор на скали која мери став о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа износи ($M=1,56$; $SD=0,506$), за другу групу ($M=1,55$; $SD=0,637$), за трећу групу ($M=1,95$; $SD=0,986$) и за четврту групу ($M=2,40$; $SD=1,095$). Утврђена је статистички значајна разлика на скали која мери став о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа између четири групе: $F(3,136)=6,696$; $p=0,000$.

Накнадна анализа за вишеструка поређења указује да постоји статистички значајна разлика у погледу става о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа између са једне стране, испитаника који имају мање од 32 године, као и оних који имају од 33 до 40 година од испитаника преко 56 година, са друге стране. То значи да млађи испитаници имају нешто позитивнији став о утицају континуираног стручног усавршавања и обука на унапређење туристичке услуге и побољшање пословних перформанси предузећа него што је то случај са старијим испитаницима.

3. Став о степењу задовољства врстама обука и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу

За прву групу просечан скор на скали која мери задовољство врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу износи ($M=2,52$; $SD=1,087$), за другу групу ($M=3,11$; $SD=1,068$), за трећу групу ($M=2,93$; $SD=1,366$) и за четврту групу ($M=2,15$; $SD=1,089$). Утврђена је статистички значајна разлика на скали која мери задовољство врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу између четири групе: $F(3,136)=4,012$; $p=0,009$.

Накнадна анализа за вишеструка поређења указује да постоји статистички значајна разлика у погледу задовољства врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу између испитаника који имају од 33 до 40 година од испитаника преко 56 година. То

значи да су млађи испитаници задовољнији врстама обука и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу него што је то случај са старијим испитаницима.

ЗАКЉУЧАК

Обезбеђивање људских ресурса са одговарајућим знањима, способностима и вештинама има стратешки значај за сваки менаџмент предузећа и целокупно друштво, имајући у виду да људски ресурси представљају основни извор конкурентности у 21. веку. Да би запослени научили нешто ново и унапредили своје вештине и способности, они морају да имају жељу и вољу да уче и науче. Они морају да буду мотивисани да уче и да се стручно усавршавају. Продуктивност и креативност запослених директно зависи од степена њихове мотивисаности за рад и задовољства послом који обављају. Због тога, успостављање организационе структуре и пословне климе у којој су запослени мотивисани за рад представља веома важан задатак менаџмента предузећа.

Менаџери предузећа имају посебно комплексан задатак у обезбеђивању високог нивоа мотивисаности и задовољства послом запослених у туристичкој привреди будући да је туристичка привреда изразито радноинтензивна делатност и да конкурентност предузећа преодоминантно зависи од људских ресурса који учествују у креирању и пружању туристичке услуге.

Добијени резултати указују да постоји статистички значајна разлика у односу на полну и старосну структуру испитаника. Жене и млађи испитаници нешто више сматрају да стручно усавршавање и обуке представљају значајнији мотивациони фактор и да континуирано стручно усавршавање и обуке имају значајнију улогу у унапређењу услуге и побољшању пословних перформанси предузећа. Такође, резултати указују да су жене нешто више у односу на мушкарце задовољне врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу, али те разлике нису велике. Када је реч о образовној структури испитаника, резултати су показали да испитаници чији је степен образовања виши имају позитивнији став о важности стручног усавршавања и обука као мотивационог фактора и његовом континуираном спровођењу и они су задовољнији врстама обуке и стручним усавршавањем које се примењује у предузећу.

На основу истраживања која су презентована у оквиру овог рада и њихове анализе може се констатовати да пол, старост и образовање као одабране независне социо-демографске варијабле утичу на мотивисаност за стручним усавршавањем, задовољство врстама стручног усавршавања, као и на став о важности стручног усавршавања и обука запослених у туристичкој привреди Србије. Тестирањем изведених хипотеза и њиховим потврђивањем, доказана је и полазна претпоставка да услови рада утичу на квалитет и резултат рада запослених, а тиме индиректно и на пословне перформансе предузећа у туристичкој привреди у Србији.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Арсиф, Љиљана и Јелена Премовић (2020). Управљање знањем и друштво знања као предуслов опстанка и развоја савременог друштва. У: *Наука без ираница III: Међународни темејски зборник, свеска 5: Друштво у оцлегалу науке*, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 35–56.
- Вујовић, Славољуб; Јелена Премовић и Биљана Грујић (2014). Кадрови у туризму-специфичности образовања кадрова за туризам. *Економски видици*, XIX(4): 437–447.
- Премовић, Јелена (2021). *Менаџмент људских ресурса у туристичким предузећима*. Београд: Економски институт.
- Cetin, Ibrahim (2013). Motivation and its impact on labour productivity at hotel business – a conceptual study. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education*.
- DiPietro, Robin B.; Sheryl F. Kline and Thais Nierop. (2014). Motivation and satisfaction of lodging employees: An exploratory study of Aruba. *Journal of Human Resources in Hospitality & Tourism*, 13(3): 253–276.
- Hitka Miloš; Zoltan Rózsa; Marek Potkány and Lenka Ližbetinová (2019). Factors forming employee motivation influenced by regional and age-related differences. *Journal of Business Economics and Management*, 20(4): 674–693. [<https://doi.org/10.3846/jbem.2019.6586>]
- Kotler Phillip and Kevin Lane Keller (2006). *Marketing menadžment* (12. Izdanje). Beograd: Data status.
- Premović, Jelena (2016). Characteristics of human resources in Serbian rural tourism. *Economics of Agriculture*, 63(2): 633–647.
- Sánchez Cañizares, Sandra and Tomás López-Guzmán (2010). The relationship between level of education, organizational commitment and job satisfaction: an analysis in hotel establishments in Andalusia (Spain), *Acta turistica*, 22(1): 37–67.
- Siu Vickie; Nelson Tsang and Simon Wong. (1997). What motivates Hong Kong's hotel employees?, *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 38(5): 44–49.
- Truitt, Debra (2011). The Effect of Training and Development on Employee Attitude as it Relates to Training and Work Proficiency, *SAGE Open* 1–13. [DOI: 10.1177/2158244011433338 <http://sgo.sagepub.com>]

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

THE INFLUENCE OF SOCIO-DEMOGRAPHIC VARIABLES
ON THE MOTIVATION AND SATISFACTION OF EMPLOYEES
IN THE TOURIST ECONOMY OF SERBIA

by

JELENA Đ. PREMOVIĆ
Economics Institute Belgrade
Kralja Milana 16, Belgrade, Serbia
jelena.premovic@gmail.com

SUMMARY: Starting from the assumption that working conditions have a significant impact on the quality of work of employees, the paper investigates the impact of selected socio-demographic variables on motivation and job satisfaction of employees in

Serbia. As independent variables, this research analyzed gender, age and education, while the key dependent variables were motivation, satisfaction with the types of professional development and education, as well as the attitude about the importance of professional development and training. Therefore, an original empirical research was conducted among the employees of tourist organizations from the territory of Serbia. Descriptive statistics, t test for independent samples, correlation and analysis of variance were applied as main quantitative methods. The degree of motivation and satisfaction of employees was analyzed from the perspective of motivation and satisfaction with the types of professional training and education using the Likert scale. An adequate qualitative methodology was applied, too. Based on the research conducted within this paper, it can be concluded that gender, age and education affect the business performance and that there is a positive correlation between the degree of motivation and job satisfaction on the work of employees, and thus indirectly on the business performance of tourism enterprises in Serbia.

KEYWORDS: human resources, tourism, socio-demographic variables, motivation, job satisfaction, professional development and training

UDC 341.222(4-12)
UDC 39(4-12)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2281035R>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

СТУДИЈЕ ГРАНИЦА И ЕТНОЛОГИЈА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

СРЂАН РАДОВИЋ

Етнографски институт САНУ
Кнеза Михаила 36, Београд, Србија
srdjan.radovic@ei.sanu.ac.rs

САЖЕТАК: Овај рад бави се трансдисциплинарном академском облашћу која се означава као студије граница, а у контексту етнолошко-антрополошких истраживања у Југоисточној Европи. Студије граница доживеле су експанзију у задње три деценије из парадигматских и друштвенополитичких разлога, уз приметно пребацивање фокуса на истраживање „дифузије” граничних пракси и дискурса која се може обухватити појмом *b/ordering* (бордеринг). На европском и балканском тлу долази до контрадикторних процеса истовременог релаксирања и нестанка појединих, те учвршћивања и успостављања других граница, а што интерпретира и етнологија (антропологија). Осим традиционалног погледа на заједнице у кључу лиминалности и пограничја, антропологија у нас приступа питањима граница све више усредсређујући се не само на локалне већ и на тзв. мобилне заједнице, те комбинацијом етнографског метода, локалног фокуса и првенственим испитивањем сталних или привремених људских заједница које су одређене границама и бордерингом, етнологија/антропологија у нашем региону може дати значајан допринос студијама граница.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: студије граница, границе, бордеринг, етнологија / антропологија, Југоисточна Европа

СТУДИЈЕ ГРАНИЦА

Студије граница (или граничне студије, лимологија), одн. истраживања граница (енг. *border studies*, нем. *Grenzforschung*, фра. *études de frontières*), представљају трансдисциплинарно истраживачко поље које се бави границама (првенствено просторним, територијалним границама,

али не и само њима), које је доживело експанзију у протеклих тридесетак година, могло би се тврдити, из два примарна разлога: услед промена у научним парадигмама, те због промена у ширим социополитичким околностима. Општа научна гигања на временски флуидном прелазу из модерности у постмодерност довела су до појаве низа парадигматских заокрета (обрата) у другој половини 20. века, међу њима и до тзв. просторног заокрета (*spatial turn*), након којег се простор не посматра тек као „неутрална решетка”, већ као „есенцијална компонента социокултурне теорије” [Саро i Gulin Zrnić 2011: 10]; ово је условило и иновирани фокус на различите феномене и елементе који би се могли означити као просторни, па тако и на границе. То је проузročило не само нове просторне истраживачке дискурсе већ и ново, пропулзивно репозиционирање географије у координатном систему (и друштвених) наука, посебно са израћањем тзв. критичке географије (*critical geography*) у западним академским заједницама. Други фактор успона студија граница може се лоцирати у релативно изненадном и наглом геополитичком лому, просторно (па и „гранично”) и временски симболички сублимираном у рушењу Берлинског зида и 1989. години – урушавање социјалистичких друштвеноекономских система у Европи и консеквентно редефинисање и „отварање” низа политичко-административних и других граница, условило је и академски интерес за њих у више друштвених и хуманистичких дисциплина (уочљиво и међу политиколозима и историчарима). Током задње деценије прошлог века овај је интерес каткад био уоквирен идеалистичким дискурсима, и јавним и академским, о свету „без граница” [нпр. Appadurai 1996], а који су се углавном уземљили са терористичким нападима 11. септембра 2001. и посвемашњом секуритизацијом која је уследила на глобалном нивоу. Нова политичка и друштвена конфигурација од почетка 21. века је у студијама граница довела до поновног откривања „тврдих”, територијалних граница, уз од раније актуелан ракурс о границама као суми политичких, друштвених и културних процеса, а не тек фиксираним линијама [Parker et al. 2009], наново подсећајући да су границе, а посебно оне међународне (политичке), заиста битне с обзиром на то да имају свакодневне реалне последице на живот људи, те стога што ултимативно детерминишу и деловање и размишљање о свету у територијалним појмовима [Agnew 2008].

У прве две деценије 21. века студије граница су, свакако у Европи, пратиле промену и самих граница, а и промену природе различитих (територијалних) граница. Постепено проширивање Европске уније (и НАТО) подразумевало је и померање тзв. „спољне” европске границе (која је најчешће перципирана као граница ЕУ), што су пратила и истраживања на појединим (по)граничним секторима. Постепена диференцијација између „унутрашњих” и „спољашњих” европских граница јасно је указала како „нове”, спољне границе у Европи, нису много пермисивније од њихових ранијих (предхладноратовских) иначица, и да су постале врло „оштри” маркери диференцијације и пропусности [Scott and Van Houtum 2009], временом формирајући сигурносно-граничну „тврђаву Европу”. Истовремено, док се пропусност „унутрашњих” европских (ЕУ) граница повећавала,

тако је долазило и до нове ретериторијализације државне моћи, и појаве паралелних европских (и консеквентно партикуларних националних) славодобитних дискурса о „Европи без граница”, али и дискурса шенгенске/европске „тврђаве” и дискурса „проблематичних” граница [Egjes and Polak Kovačić 2009]. Класично схваћена, политичка територијална граница временом није имала ефективни утицај само на саму границу или њено непосредно или шире географско пограничје (*borderlands*), већ се политичка (међународна) граница „покренула” путем граничних (и сигурносних) пракси још и даље, унутар датом границом омеђених територија, или изван њих. Граница се, тако, ефективно налази свуда где су присутне и „граничне” („граничарске”) праксе и активности унутар одређене територије, на аеродромима, сигурносним тачкама, где год оперишу званична тела која се баве мобилношћу и (и)миграцијом, односно „на било којем месту на ком се догађају селективне контроле” [Balibar 2002: 84]. Ово се односи и на „извоз” граничних активности ван суверених територија и далеко од формалних граница одређеног политичког ентитета, нпр. установљавање аустралијских азилантских центара у Индонезији и на пацифичким острвима, планови европских земаља да такве центре оснују на афричком и азијском тлу и сл. Оваква, постмодерна „дифузија” граница које се преливају преко линија политичких мапа држава довела је и до становишта које указује на то да су „границе свуда” [Balibar 1998].

Имајући ово у виду, у студијама граница све је израженије постало гледиште да се границе, уместо као фиксиране линије, посматрају као процеси, праксе, дискурси, симболи, те институције и мреже кроз које делује одређена моћ [Paasi 1998]. Тај нови фокус на однос између друштва и моћи у контексту граница изражава се кроз термин *b/ordering* (бордеринг), који имплицира покушаје установљавања одређеног поретка на одређеном простору, чиме се производи и дефинише не само одређени простор (територија), већ се кроз многе друштвене актере и активности такође обликује и друштвена и симболичка сфера [Van Houtum et al. 2005; Stefanov and Radović 2021]. Како Ђорђе Стојановић наводи, концепт бордеринг (*b/ordering*) у српском преводу (разграничавање, разграничење, граничење, управљање границом) не осликава потпуно садржину појма, а коса црта у оригиналу сугерише да је свака тактика или стратегија б/ордеринга истовремено и тактика/стратегија територијалног „уређивања” (*ordering*) простора; овакво пребацивање тежишта анализе са појма границе на појам бордеринга представља „процесуални заокрет” у студијама граница, при чему се границе посматрају као динамични процеси и праксе који се могу регистровати на различитим социјалним инстанцама (а не само на ивицама суверених националних држава), и третирају као друштвене институције са властитим историјским трајекторијама, оријентисане на одржавање просторних фрагментација и дискрепација [Stojanović 2018: 23–24]. Анси Паси (Anssi Paasi) истиче да се границе спроводе и манифестују и као технички пејзажи контроле и надгледања, и као дискурсивни или емоционални пејзажи друштвене моћи, те указује и на значај „емоционалног бордеринга”, односно симболичке праксе конструисања

граница, додајући да кључно место националне границе није нека конкретна линија, већ манифестације константних активности националне државе (и бордеринга у симболичком смислу) [Paasi 2014]. Тиме савремене студије границе опсег својих истраживања проширују на читав низ дискурса и активности даље од самих граница као линија разграничавања, истовремено пребацујући фокус са некада подразумеване датости граница на њихове процесне и конструктивне основе и аспекте.

ГРАНИЦЕ У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ

И док је крајем прошлог столећа у европским оквирима превладала концепција и дискурс о „нестајању граница”, у (пост)југословенском простору долазило је до обратног процеса, настајања нових граница као последице насилног распада СФРЈ, а поједина питања територијалних граница су формално или неформално отворена и до данас (првенствено око нерегулисаног статуса Косова и Метохије и сталне дискусије око природе и стварања нових ентитетских граница унутар БиХ). Овај пост-југословенски екскурз из деведесетих година преовлађујуће европске политичке и јавне парадигме о свету „без зидова”, је медијски и академски често био објашњаван наводном посебношћу и „другошћу” балканског простора и овдашњим цикличним бављењем питањима граница и разграничавања (тзв. балканизација, која је подразумевала и етничку хетерогеност, политичко-територијалну уситњеност и мешање страних сила). Овакво гледиште о вишевековном и специфичном балканском бордерингу превиђало је чињеницу да је простор Југоисточне Европе до 19. века (ако изузмемо случајеве Црне Горе, Дубровника и аутономних румунских кнежевина), столећима познавао тек две политичке границе (аустро-османску и млетачко-османску), за разлику од границама врло фрагментисаног простора нпр. Средње Европе у новом веку. Често се превиђа и природа тих граница из касног модерног доба, односно њихов зонални карактер – осим што су ове границе биле „мобилне” у смислу њиховог померања након ратова (имале су одлике типичних трансгресионо-регресионих frontiјера), оне су биле мобилне и у смислу редовног померања и становништва са једне или друге стране границе (за шта су егземплярни случајеви османских и хабзбуршких војних крајишта), при чему нису представљале ни стриктно надзиране и слабо пропусне линије разграничавања какве познајемо у 19. и посебно 20. веку [Stefanov and Radović 2021: 9]. Стварање националних држава на Балкану у 19. веку доводи до конструкције нових политичких граница у овом простору и последичног бордеринга, који се првенствено тицао постепеног преласка из империјалног у поредак националне државе за многе слојеве становништва и географске области и на фактичкој, и на симболичко-дискурсивној равни [в. нпр. Stefanov 2017]. Нове балканске границе (које ће углавном бити и утврђене по свршетку Првог светског рата) и следствена територијализација утицале су не само на формалну конструкцију нација на овом простору, већ и на свакодневне праксе, живот и привређивање великог

броја заједница. Свакако, и овај бордеринг националне државе не представља балкански спецификум, с обзиром на то да су сличне праксе и дискурси карактеристични и за друге националне државе у 19. веку, а пуном снагом су захватиле широки простор од Балтика до Јадрана након пропасти Аустроугарског, Немачког и Руског царства у 20 веку.

Постепено учвршћивање политичких граница на прелазу векова доживљава свој климакс након Другог светског и с почетком Хладног рата, када међународне границе у Европи добијају до тада непознате одлике контроле и надзора, а чија пропусност временом лавира од стриктно надгледаних (нпр. немачко-немачка граница) до све релаксиранијих (границе између појединих земаља тадашње Европске заједнице, нпр. у Бенелуксу). Поратно доба „тврдих” политичких граница у Европи је и доба формирања академских студија граница које, како је већ напоменуто, доживљавају и своју парадигматску трансформацију крајем истога века. Нове политичке границе у простору бивше Југославије, притом често изграђиване путем оружаних конфликта и рата, постале су академски скрутинизирани и од овдашњих и од страних истраживача, каткад и кроз помињани дискурс балканског „ексцепционализма”, док ће друштвена и политичка дешавања у 21. веку прилично пореметити овакву представу о посебности балканског бордеринга. Наиме, паралелно са одвијањем европских интеграција, долази и до пораста национализма и популизма у земљама и унутар и изван ЕУ, који су оживели традиционалне политике и дискурсе о хомогеним и ограђеним територијама, чији се врхунац дешава са почецима тзв. мигрантске кризе од 2014. године. Идеал непропусности и фактичког и симболичког остваривања властите (националне) границе постао је присутан на широком политичком спектру, посве слично ситуацији у Југославији осамдесетих и деведесетих година, која би се у оваквој визури могла посматрати и као својеврсна авангарда актуелног европског бордеринга. Уколико се у ово придода и кризна ситуација узрокована пандемијом ковида од 2020. године када су се широм Европе, макар привремено и спорадично, поново успоставили гранични режими и политичке и територијалне границе карактеристичне за „пред-постмодерно” доба [Stefanov and Radović 2021: 23], можда се, пре него о географски омеђеном и временски цикличном замишљеном балканском бордерингу, може говорити о (ситуационом) „кризном бордерингу” карактеристичном за националну државу као модерну историјско-политичку формацију.

У прве две деценије 21. века у простору бивше Југославије и Југоисточне Европе преплиће се више различитих врста територијалних граница и граничних режима: спољашње и унутрашње границе ЕУ (које се мењају са прикључивањем нових чланица унији), Шенгенска граница (која се такође сукцесивно помера), границе држава чланица НАТО-а и оних које то нису, непризнате међународне границе, те унутарнационалне административне границе на којима постоји одређена врста надзора и контроле. Све ове границе подразумевају и одређени бордеринг (и практични и дискурзивни), који представља и наслеђе постхладноратовских локалних околности, али и трансмисију политика из европског „центра”

које редефинишу и границе и поимања суверенитета на европској периферији [в. Jambrešić Kirin and Račić 2016]. Овај периферни положај европског југоистока најразвидније је дошао до изражаја са конституирањем мигрантско-избегличке „балканске руте” и „кризним бордерингом” који је диригован и „са локала” и из „центра”, те формирањем сукцесивних граничних баријера од којих су многе задобиле и карактеристике строго надгледане „паноптичке границе” [Рауан 2006]. Временом се простор Југоисточне Европе, а посебно оних земаља које су изван ЕУ, трансформише у пограничну европску зону, својеврсно перманентно европско „крајиште” у којем се одвија транзит и улазак у континентални „центар” (ЕУ или Шенгенску зону), чиме се овај регион може посматрати и као нека врста лабораторије у којој се примењују (и истражују) различити гранични и прекогранични режими и протоколи и остале праксе бордеринга, као и културални и популациони трансфери и мобилност. Оваква ситуација овог дела Европе исто тако и наново подсећа да се (по)гранични карактер, у већини случајева, не дефинише и одређује изнутра (из граничне зоне), него од споља.

ГРАНИЦЕ И (ДОМАЋА) ЕТНОЛОГИЈА / АНТРОПОЛОГИЈА

Етнологија, односно (културна) антропологија, у свом развијеном облику свакако се бавила границама, и то културним границама – релациони однос „ја / ми” и „други”, а тиме и симболичка (замишљена) граница је један од предуслова за креирање и себства (сопства) и колективних људских заједница. Граница у територијалном смислу, пак, није била толико проминентан елемент етноантрополошког поимања културе и људских заједница, осим делимично у дифузионистичким истраживањима која су имала јасну просторну потку. У арену студија граница антропологија се укључила поглавито с почетком 21. века, најчешће путем класичног етнографског доприноса, проучавајући локалне заједнице уз границу и наглашавајући локални контекст и емску перспективу конструкције и доживљаја границе [Wilson and Donnan 2012]. На европском југоистоку етнологија није академски циљала територијалну границу, осим (ипак сигнификантних) доприноса класика српске и хрватске етнологије, Јована Цвијића и Милована Гавација (Gavazzi), који су скицирали културне појасе, односно зоне цивилизација на Балканском полуострву (Цвијић, на антропогеографским основама), те ареале традицијске културе Балкана и јужнословенских земаља (Gavazzi, базирано на културно-историјском приступу). Ови теоријски концепти „територијализације” културе подразумевали су и аналитичко скицирање просторних граница, које су свакако биле (поново) зоналног карактера и оквирног распрострањања. Просторна, територијална граница и култура (и начин живота људских заједница) у прошлости и садашњости у овом простору свакако имају сазнајни и интерпретативни потенцијал и у случајевима када се не користе теоријски концепти који примарно фокусирају границу. Низ појединачних студија тако истражује живот у насељима и областима крај границе у

којима је у фокусу (преко)гранични сигнификантни „други”, а погранични карактер истраживане заједнице парадигматска полазна претпоставка [в. нпр. Радовић 2013; Крстић 2017]. Пограничје је било у средишту пажње и неких континуираних и групних етноантрополошких подухвата, попут годишњег окупљања хрватских и словеначких етнолога (*Хрвајско-словенске етнолошке паралеле*) које од осамдесетих година, између осталог, има и зацртани циљ систематског етнолошког проучавања пограничних области. Још непосреднији фокус на границу има и антрополошка летња школа у Коници у Епиру (Грчка), која у сарадњи са академском мрежом *Border Crossings Network* годинама скрутинизира културу и живот у пограничној области *triplex confinium*-а Македоније, Албаније и Грчке.¹

Управо Епир, уз албанско-грчку границу, представља једну од од антрополошки највише обрађених пограничних области на Балкану. Својим дуготрајним истраживањима Сара Грин (Sarah Green), она указује и на историјску контингентност граница које се могу посматрати не само као (замишљене) линије, већ и као трагови (*traces*), чиме се наглашава њихова флуидна и темпорална димензија [Green 2018]. Темпорални, а не само просторни аспект и ефекти граница (и бордеринга) врло добро се види и кроз концепт „фантомских граница” [Von Hirschhausen 2015], бивших (често империјалних) и формално непостојећих граница које и по њиховом нестанку могу и даље да се јављају као агенс бордеринга у савремено доба (а које се у типологији граница сврставају у фосилне границе). Ово указује на чињеницу да генератор бордеринга не мора бити само национална држава (која је и даље централна установа дефиниције политичких и територијалних граница), већ да и административне, неформалне просторне, па и бивше („фантомске”) границе могу утицати на просторни поредак, дискурсе и делатност људи и институција. Управо антрополошки дискурс може указати на граничне парадигме које нису нужно повезане са бордерингом који индукује држава, усредсређујући се, примерице, и на аналитичке оквире маргиналности, мањине или локалне лиминалности [в. нпр. Donnan et al. 2016]. Етнографски метод и фокус на локалну заједницу и ограничени истраживачки простор могу открити и интерпретирати просторне границе које нису увек „званично” верификоване или стриктно политичке, а које упросторују и уређују живот и вредности људи. На овоме трагу су и антрополошка истраживања у нашем региону која су испитивала и просторне ефекте и културу заједница уз месну, административну или неформалну, просторну границу раздвајања, подсећајући да и „локалност” може бити сигнификантни фактор пограничног карактера.²

Могло би се рећи да антропологија има парадигматски приступ и методолошке апарате који у истраживању граница (и бордеринга) понајбоље

¹ Јасно, пограничјем у овим просторима не баве се само етнологи и антропологи, већ и сродне друштвене и хуманистичке дисциплине; у Србији се тако могу поменути интердисциплинарни доприноси под вођством социолога [нпр. Ђорђевић и др. 2015; Тодоровић 2017], и актуелна истраживања Биљане Сикимић у југоисточној Србији.

² Нпр. у тзв. подељеним градовима у бившој Југославији – рецентно истраживање Стефа Јансена у Сарајеву, докторско истраживање Богдана Дражете у Сарајеву и Мостару, компаративна испитивања Срђана Радовића у више градова региона итд.

могу осветлити однос границе и локалних заједница, а слично се може тврдити и када су у питању „мобилне заједнице”, односно прекогранична мобилност људи („људи у покрету”). Ово се у овдашњем контексту понајвише потврдило од 2014. и 2015. године са интензивирањем блиско-источне избегличке кризе и конституисањем балканске мигрантске руте када су етнологзи и антрополози били међу предводницима академског бављења овим актуелним друштвеним и истраживачким питањем, а дали су значајне доприносе и крајем 20. века у истраживању избеглица и прогнаних лица (заједница које су најдиректније биле погођене претварањем републичких у државне границе и „ратним” бордерингом у току растакања Југославије). Тзв. „мигрантска криза” реанимирала је интерес за истраживање граница у Југоисточној Европи (овај пут мимо раније преовлађујућег постсоцијалистичког и постконфликтног аналитичког оквира), а антрополози су посебно обратили пажњу на граничне активности и дискурсе који су се спроводили и даље од самих граничних линија, и који су пратили мигранте, избеглице и азиланте на њиховом путу унутар земаља овог дела Европе [в. Lukić-Krstanović i Stojić-Mitrović 2017; Bužinkić i Hameršak 2018]. Јасно показујући како границе не постоје само на самим политичким границама као просторним линијама (већ да су увелико „дифузиране” и у нашим просторима), етнологзи и антрополози су, чак и у случајевима када нису интерпретирали кроз парадигме студија граница, открили како границе одређују и обликују, и невољно, људске заједнице (како оне сталне, тако и оне привремене).

Осим ваневропских миграната, савремене (и политичке) границе суштински дефинишу и друге заједнице из балканских земаља, попут радника на привременом раду у иностранству (тзв. гастарбајтери), код којих прекограничност постаје трајна и вишегенерацијска карактеристика и један од одлучујућих фактора препознавања и аскрипције. Најрецентније карактеристике „спољне” европске границе према тзв. Западном Балкану условиле су и формирање нових, за сада привремених, али све бројнијих заједница попут тражилаца азила из балканских земаља, радника који у ЕУ одлазе на кратак, најчешће илегални рад да би се сезонски враћали у матичне земље, итд. Савремене границе, гранични режими и бордеринг у овом делу Европе условили су интензивну прекограничну мобилност становништва са новим карактеристикама, при чему се све јаснији погранични карактер европског југоистока не очитује само у већ помињаном облику сигурносне тампон зоне пред спољним европским границама, већ и као (по)гранични простор интензивног флукса становништва (обично једносмерног), својерсног резервног популационог базена који, најчешће из разлога потражње радне снаге, допушта одређену пропусност преко граница земаља европског „центра”. Ова типична одлика (полу)периферије карактерише земље европског југоистока задњих двадесетак година, и временом детерминише суштинске ефекте на живот и културу све бројнијих друштвених скупина, постајући све релевантнија и за антрополошко истраживање најновијих политичких и других граница и њихових ефеката у нашим просторима. Комбинацијом етнографског метода, локалног

фокуса и првенственим испитивањем сталних или привремених људских заједница које су одређене (или погођене) границама и бордерингом, етнологија/антропологија у Југоисточној Европи може дати одиста видљив и самосталан допринос студијама граница.

ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад представља резултат истраживања обављених у Етнографском институту САНУ, која финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години, бр. 451-03-9/2021-14/200173.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић, Драгољуб Б.; Драган Тодоровић и Јасмина Петровић /прир./ (2015). *Појраничје*. Ниш: ЈУНИР – Машински факултет.
- Крстић, Дејан (2017). *Тимочко село: сјање, проблеме, појеницијали*. Нови Сад: Прометеј.
- Радовић, Срђан /ур./ (2013). *Културна пројекција: антрополошке перцепције*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Тодоровић, Драган (2017). *Пирой: живети у појраничју*. Ниш – Нови Сад: ЈУНИР – Прометеј – Универзитет у Нишу.
- Agnew, John (2008). Borders on the Mind – Re-framing Border Thinking. *Ethics and Global Politics*, 1(4): 175–191.
- Appadurai, Arjun (1996). *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Balibar, Étienne (1998). The borders of Europe. In: Pheng Cheah and Bruce Robbins (eds.), *Cosmopolitics: Thinking and feeling beyond the nation*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 216–229.
- Balibar, Étienne (2002). *Politics and the other scene*. London: Verso.
- Bužinkić, Emina and Marijana Hamersak /eds./ (2018). *Formation and Disintegration of the Balkan Refugee Corridor: Camps, Routes and Borders in the Croatian Context*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Čapo, Jasna i Valentina Gulin Zrnić (2011). Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta. U: Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić (ur.), *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Inštitut za antropološke in prostorske študije ZRC SAZU, 9–68.
- Donnan, Hastings, Madeleine Hurd and Carolin Leutloff-Grandits /eds./ (2016). *Border crossings, moving borders. Divisions, Passages and Thresholds in European Borderlands*. Manchester: Manchester University Press.
- Erjavec, Karmen and Melita Poler Kovačić (2009). New configuration of borders – new division of Europe? Media representation of Slovenia's accession to the Schengen regime. *Društvena istraživanja*, 18(6): 957–975.
- Green, Sarah (2018). Lines, traces, and tidemarks: further reflections on forms of border, in: Olga Demetriou and Rozita Dimova (eds.), *The Political Materialities of Borders: New Theoretical Directions*. Manchester: Manchester University Press, 67–83.
- Jambrešić Kirin, Renata and Domagoj Račić (2016). Claiming and Crossing Borders: A View on the Slovene-Croatian Border Dispute. *Društvena istraživanja*, 25(4): 433–453.

- Lukić-Krstanović, Miroslava, and Marta Stojić-Mitrović /eds./ (2017). Research of Migrations: Topic of the Issue. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 65(3): 497–703.
- Paasi, Anssi (1998). Boundaries as social processes: Territoriality in the world of flows. *Geopolitics*, 3(1): 69–88.
- Paasi, Anssi (2014). The shifting landscape of border studies and the challenge of relational thinking, in: Milan Bufon et al. (eds.), *The New European Frontiers: Social and Spatial (Re)integration Issues in Multicultural and Border Regions*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 361–379.
- Parker, Noel et al. (2009). Lines in the sand? Towards an agenda for critical border studies. *Geopolitics*, 14(3): 582–587. DOI: 10.10080/14650040903081297
- Payan, Tony (2006). The drug war and the US-Mexico border: the state of affairs. *South Atlantic Quarterly*, 105(4): 863–880.
- Scott, James and Henk van Houtum (2009). Reflections on EU territoriality and the ‘bordering’ of Europe. *Political Geography*, 28(5): 271–273.
- Stefanov, Nenad (2017). *Die Erfindung der Grenzen auf den Balkan. Von einer spätosmanischen Region zu nationalstaatlichen Peripherien: Pirot und Caribrod 1856–1989*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Stefanov, Nenad and Srdjan Radović (2021). B/ordering the (post-) Yugoslav space: A European experience. In: Nenad Stefanov and Srdjan Radović (eds.), *Boundaries and Borders in the Post-Yugoslav Space*. Berlin–Boston: De Gruyter Oldenbourg, 3–26.
- Stojanović, Đorđe (2018). Procesualni zaokret u graničnim studijama. *Nova srpska politička misao*, XXV, 62(4): 9–40.
- Van Houtum, Henk; Olivier Thomas Kramsch, Wolfgang Zierhofer /eds./ (2005). *B/ordering Space*. Aldershot: Ashgate.
- Von Hirschhausen, Béatrice; Hannes Grandits, Claudia Kraft, Dietmar Müller (2015). *Phantomgrenzen: Räume und Akteure in der Zeit neu denken*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Wilson, Thomas and Hastings Donnan (2012). Borders and Border Studies. In: Thomas Wilson and Hastings Donnan (eds.), *A Companion to Border Studies*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 1–25.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

BORDER STUDIES AND ETHNOLOGY OF SOUTHEAST EUROPE

by

SRĐAN RADOVIĆ
 Institute of Ethnography SASA
 Knez Mihailova 36, Belgrade, Serbia
 srdjan.radovic@ei.sanu.ac.rs

SUMMARY: This paper deals with the transdisciplinary research area of border studies, in the context of ethnological and anthropological research in Southeast Europe. Border studies have expanded in the last three decades due to paradigmatic and sociopolitical shifts, with visible transfer of focus towards the issues of ‘diffusion’ of border practices and discourses sometimes termed as b/ordering. Europe and the Balkans experienced contradictory processes of parallel relaxation and abolishing of certain borders, while others are being tightened and established, which is also interpreted anthropologically. Once thought of as specific, Balkans (re)bordering of the 1990s found its b/ordering descendants in the last 20 years throughout Europe and the general rise of border thinking.

Besides the traditional approach focusing on liminal and borderlands communities, anthropology in Southeast Europe has also started to investigate not only local communities, but also so-called mobile communities. Anthropology also possesses methodological capacity to discern b/ordering practices and discourses stemming from spatial borders which are not solely induced by the nation-state, and to grasp not only spatial, but also temporal aspects of b/ordering. By combining the ethnographic method, local focus and by primarily researching permanent or contemporary communities defined by the borders and b/ordering, ethnology and anthropology in this part of Europe can substantially contribute to the border studies.

KEYWORDS: border studies, borders, b/ordering, ethnology/anthropology, Southeast Europe

ПСИХОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА ПЛЕСА

МАЈА С. ВУКАДИНОВИЋ

Висока пословна школа струковних студија
Владимира Перића Валтера 4
Нови Сад, Србија
vukadinovicmaja.vps@gmail.com

САЖЕТАК: У раду се полази са становишта да плес представља значајан етнолошки, историјски, географски, социолошки, уметнички, музички, естетски, психолошки, биолошки и психотерапијски феномен. У односу на могуће и различите приступе проучавању плеса, фокус се ставља на његове психолошке аспекте, међу којима се истиче узајамна повезаност психолошких и телесних компоненти које омогућавају јединствен доживљај не само особи која плеше већ и посматрачима. Разматра се низ питања која интригирају психологе, а обухватају проучавање сазнајних, емоционалних и мотивационих процеса који прате плес дефинисан не само као спонтана активност, већ и као уметничка дисциплина. Посебно се анализирају питања која постављају истраживачи различитих психолошких дисциплина међу којима су развојна психологија, социјална, когнитивна, здравствена и клиничка психологија, физиолошка, еволуциона и на крају психологија стваралаштва. У последњем поглављу дају се основне одреднице уметничке игре које представљају предмет психологије стваралаштва, у оквиру чега се дискутују специфична питања везана за уметничку игру, а она обухватају карактеристике стваралачке личности – кореографа или извођача, особине, стваралачког процеса, самог дела, публике и стваралачког окружења. Рад се закључује кратким освртом на значај како психологије за област плеса, тако и обрнуто, а акценат се ставља на њихов континуирани дијалогски однос.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: плес, уметничка игра, психологија, психологија стваралаштва

ПЛЕС КАО ФЕНОМЕН

Сматра се да је плес универзална људска активност својствена свим епохама и друштвеним порецима и да је вероватно стар колико и људска способност ходања и трчања [Bramble and Lieberman 2004; Sachs 1933; Ward 2002]. У најширем смислу он је повезан са покретом тела и може да се изводи индивидуално или с другим особама, у групи или у пару, по унапред задатом обрасцу покрета тј. корака или спонтано и непланирано. Плес може бити форма уметности, врста спорта, може бити хоби или вид рекреације, активност која се упражњава или формално – у складу са унапред одређеним правилима – на сцени, или неформално на забавама и у приватности свог дома [Lovatt 2018]. У прошлости он је био део многих ритуала који су везани за лов, рад, религију, сексуалност и исцељење [Brown et al. 2006; Farnel 1999; Јанковић и Јанковић 1949; Магазиновић 1951; Maletić 1986; Sachs 1953]. У свим цивилизацијским епохама играо је значајну улогу и имао је различите функције, од изражавања емоција, забаве, преко окупљања људи у заједницу до испуњавања потребе за естетским обликовањем.

У различитим историјским и антрополошким записима о плесу могу се издвојити бројни описи неких његових суштинских карактеристика [Adshead-Lansdale and Lyson 1994; Birket-Smith 1960; Džadžević 2005; Layson 1994; Магазиновић 1951; Maletić 1986; Sachs 1933, 1953]. Оне, с једне стране и данас у великој мери одређују његово разумевање и функцију, а с друге дефинишу интерактиван однос феномена плеса и друштвено-историјског контекста.

Ана Малетић [1986] међу значајним својствима спонтане игре издваја њено двојако деловање на људе: она или изазива или апсорбује и смирује узбуђење. Она примећује да савремени човек све мање даје одушка својим осећањима кроз спонтан плес, у поређењу са његовим прецима из древних времена код којих је игра пратила све битне појаве живота и представљала реакцију на оно што се одиграло у њима и збивало у њиховом животу. У односу на прошлост, данас се праве разлике између уметничке игре и спонтаног плеса. Игра се негује и развија и изучава као посебна уметничка дисциплина, а спонтан плес се све више јавља у различитим областима човековог живота као што су образовање, забава, рехабилитација и психотерапија.

Као још једно важно својство, значајно је истаћи да феномен плеса карактерише узајамно повезаност психолошких и телесних компоненти која омогућава јединствен доживљај не само особи која плеше већ и посматрачима. У овој испреплетености психолошких и телесних процеса који се активирају за време игре многи аутори виде исцелитељски потенцијал плеса [Hanna 1995; Kiepe et al. 2012; Koch et al. 2014; Netz and Lidor 2003]. Без обзира да ли се одвија пред гледаоцима или не, игру одређује и специфична комуникативна функција коју има, било да се њоме свесно кроз покрете изражава одређени садржај, било да се особа спонтано и ритмички креће без свесне намере да нешто изрази. Због тога она представља

неку врсту медијума не само комуникације са другима него и са самим собом.

Поред тога што плес веома често прате осећања радости и задовољства, самоосећање снаге и доживљај ослобођености тела [Крешић 1997], спонтан плес може бити „обојен” еуфоријом, радосним усхићењем повезаним са осећањем среће, а неретко и посебном врстом екстазе, заноса и транса. Ова појава није карактеристична само за ритуале различитих афричких, сибирских, америчких и других племена [Birket-Smith 1960; Maletić 1986; Sachs 1933], него се може запазити и данас, и то на савременим забавама, плесним догађањима и различитим фестивалима [Gore 1997; St. John 2004, 2008].

Оно што плес чини засебаним феноменом јесте чињеница да он нема одређен циљ [Крешић 1997]. Тако је он циљ самом себи. Смисао плеса је у његовом извођењу, иако његови циљеви могу бити постављени и ван њега, као на пример када је особа професионални играч па плес има функцију задовољења његових основних материјалних потреба.

Будући да се на плесну игру наилази код свих раса, на свим поднебљима и у свим друштвено-економским епохама, и с обзиром да је имала најразличитије функције, она представља значајан етнолошки, историјски, географски, социолошки, уметнички, музички, естетски, психолошки, биолошки и психотерапијски феномен.

ПСИХОЛОШКИ АСПЕКТИ ПЛЕСА И ДОМЕНИ ИНТЕРЕСОВАЊА ИСТРАЖИВАЧА ИЗ ОБЛАСТИ ПСИХОЛОГИЈЕ

Током историје плес се развијао и диференцирао у правцу спонтаних, народних и уметничких форми. Међутим, у његовим зачецима није било могуће разликовати спонтану и уметничку игру, јер се категорија уметничке игре, са свим својим различитим формама, и формалним аспектима које је могуће унутар ње издвојити развила тек касније [Крешић 1997; Maletić 1986]. Због тога је важно разликовати уметничку игру и спонтану игру. Укратко речено, спонтана игра је свако спонтано ритмично кретање у коме плес нема одређено значење нити постоји свесна намера плесача да изрази неки садржај. Уметничка игра одликује се организованим и формализованим покретима који су носиоци одређеног значења [Крешић 1997; Savić 2006].

Дакле, на основу различите литературе, плес се може у најширем смислу дефинисати као свако ритмичко-телесно кретање у простору, док се плес као уметничка игра дефинише као специфична врста сложеног и високо артикулисаног кретања, односно, као систем организованих и формализованих покрета који представљају носиоце одређеног значења које уметник свесно изражава и намерно преноси посматрачу [видети више: Blom and Chaplin 2000; Carter 1998; Jowit 1994; Крешић 1997; Layson 1994; Meekums 2005; Tufnel and Crickmay 2006; Džadžević 2005; Savić 2006].

Овако, широко постављена дефиниција плеса отвара простор за истраживаче различитих дисциплина. А будући да је плес комплексан,

универзалан и вишефункционалан феномен који у себи обједињује мноштво компоненти међу којима се скоро у свакој дефиницији издвајају и оне психолошке, он представља предмет проучавања и психологије. Без обзира на то који аспект људског деловања или егзистенције је наглашен у дефиницијама игре, у њима се директно или индиректно спомињу и њени психолошки аспекти, као што су на пример „способност особе да детектује тј. опази ритам и да се уз њега аутоматски креће” [Lovatt 2018: 23], „духовна садржина уметника” [Крешић 1997: 249], „пролазан начин изражавања човека” [Kealiinohomoku 1983: 548], „отелотворење садржаја насталих унутрашњим збивањем људског духа” [Džadžević 2005: 44] и слично. Свеједно да ли је реч спонтаној активности или игри као обликованом мисаоном делу, телесна, емотивна и когнитивна компонента испреплетене су у једну целину и то на непоновљив и непредвидив начин.

Тако уз плес, ту сложену људску активност, везујемо низ питања која интригирају психологе. Укратко речено, они су заинтересовани за проучавање сазнајних, емоционалних и мотивационих процеса, за човекове особине и њихово манифестовање у понашању. Међутим, психолошка поља интересовања истраживача су различита.

Једно од основних питања јесте зашто уопште човек плеше и да ли се може научно доказати да се ради о урођеној активности. По мишљењу Питера Ловата [Lovatt 2018: 22], плес јесте урођена активност зато што задовољава три критеријума. Први се односи на универзалност под којом се подразумева да људи са свих крајева света и кроз различите историјске епохе играју или манифестују „плесно понашање”. Други је критеријум аутоматизма који се огледа у томе да су људи способни да играју иако претходно нису подучавани. И трећи је критеријум инклинације тј. склоности за игру која подразумева да постоји нагон за игру, што су показали резултати различитих студија које су испитивале да ли су бебе старе два дана способне да детектују ритам и да ли природно праве ритмичне покрете када чују ритмичне звуке [видети више: Lovatt 2016, 2018; Zentner and Eerola 2010; Winkler et al. 2009]. Психолози који се баве развојном психологијом, поред интересовања за питања да ли се бебе рађају са урођеном способношћу да играју, интересује и зашто људи престају да плешу када уђу у одређену животну доб и да ли плес служи различитим функцијама док се крећемо од почетка ка крају нашег живота [Lovatt 2018].

Истраживаче који се баве социјалном психологијом интересује шта је то што карактерише плес као активност која окупља људе у заједницу, зашто различите групе људи играју различито и како то плес у социјалним приликама као што су фестивали, забаве, свадбе и сл. помаже људима да се повежу с другима [Ehrenreich 2008; McNeil 1995; Sebanz et al. 2006; Tarr et al. 2015]. Социјални психолози деле заједничко поље интересовања са истраживачима који се баве когнитивном психологијом када је реч о одгонетању како комуницирамо кроз плес, односно, како опажамо и препознајемо туђа осећања кроз покрете тела [Sakata et al. 2004; Sebanz et al. 2006; Taylor and Taylor 1995]. Посебно интересовање психолога који се баве сазнајним процесима усмерено је на откривање како плесач опажа

своје покрете, какву улогу у томе има проприоцепција, како те исте плесне покрете опажају посматрачи [Arnheim 2003; Jola et al. 2011; Montero 2006, 2016; Reason and Reynolds 2010; Vukadinović i Marković 2017], како особе уче и памте плесне кораке [Gibbs et al. 2017; Lovatt 2013, 2018; Russell-Bowie 2013], шта одликује „кореографску когницију”, тј. шта карактерише сазнајне процесе кореографа [McKechnie and Stevens 2009; Stevens et al. 2000; Stevens and Glass 2005]. Истраживачи се труде и да разумеју како плес утиче и доводи до промена у размишљању и креативности, односно како помаже човеку другачије да мисли [Lovatt 2013, 2018]. У вези са овом темом Питер Ловат открио је да плесни покрети могу да утичу на флексибилност мишљења тако што извођење непланираних покрета ослобађа људе од унапред одређених образаца размишљања, док структурирани плесни покрети могу убрзати когнитивне процесе који чине основу за решавање вербалних и визуелних задатака [Lovatt 2013: 20].

Истраживачи здравствене и клиничке психологије своју пажњу усмеравају на питања везана за то како плес утиче на побољшање самопоуздања и самопоштовање људи будући да је откривено да игра не само што доводи до пријатних и позитивних осећања, него помаже да се особе добро осећају након плеса [Hanna 1995; Koch et al. 2007; Netz and Lidor 2003; Вукадиновић 2016; Vukadinović 2017a; West et al. 2004]. Такође, интересовање је усмерено на откривање колико је игра успешно средство тј. медијум у третману особа оболелих од различитих телесних и душевних болести [Bojner Horwitz et al. 2003; Koch et al. 2014; Koch et al. 2007; Leste and Rust 1984; Murrock and Heifner Graor 2014].

Посебно су интересантна питања из домена физиолошке психологије која се односе на проучавање људских физиолошких и еволутивних процеса манифестованих у плесу. Група различитих истраживача упућују на то да плес утиче на смањење нивоа хормона који особе луче у стресним ситуацијама па тако повољно утиче на побољшање целокупног психофизичког благостања човека [Bojner Horwitz et al. 2003; Carney et al. 2010; Jeong et al. 2005]. С друге стране, када је реч о полним хормонима, уочено је да и жене и мушкарци испољавају свој хормонални статус кроз начин на који играју [видети више: Lovatt 2018]. Када је реч о еволутивном аспекту у истраживању Вилијема Брауна и сарадника [Brown et al. 2005], открило се да постоји повезаност између симетричности и величине наших физичких карактеристика, као што су величина ушију, прстију, лактова, чланака, стопала и колена, и начина на који плешемо. Овакви резултати подстакли су Брауна и сараднике да претпоставе, да физичка симетрија може да представља индикатор генетског квалитета. Плес људи чије физичке карактеристике одликује симетрија сматра се привлачнијим у односу на плес физички асиметричних. Ти потенцијални еволутивни разлози могли би да буду одговор на питање зашто особе када траже партнера, хоће да нађу оног чији је генетски „материјал” компатибилан с њиховим. У таквој потрази плес има улогу медијума кроз који особе једна другој сигнализирају свој генетски „материјал”.

Посебно значајна област проучавања плеса јесте психологија стваралаштва. Она трага за одговорима на питања која се тичу игре као области уметничког стваралаштва. Усмерена је на стваралачке процесе кореографа, доживљај и психолошке процесе извођача као и на доживљај публике [Arnheim 2003; Christensen and Calvo-Merino 2013; Foster 2008, 2011; Jola et al. 2011; Montero 2006, 2016; Reason and Reynolds 2010; Stevens et al. 2000; Strukus 2011; Vukadinović 2017b; Vukadinović i Marković 2012, 2017]. Истраживачи су интригирани и талентом [видети више: Chua 2014] и питањима тумечења значења уметничког дела тј. играчких представа [Glass 2005; Vukadinović 2019].

УМЕТНИЧКА ИГРА КАО ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГИЈЕ СТВАРАЛАШТВА

У оквиру психологије стваралаштва плес се највише проучава када задовољава критеријуме уметничке игре. За разлику од спонтане, уметничка игра подразумева свесно покретање тела на активност, „преобликовање обичних, свакодневних покрета и кретања у нове стваралачке творевине и несвакидашње форме помоћу личних способности уметника и његове маште” [Крешић 1997: 252]. Према мишљењу Ирене Крешић, уметничка игра је „стваралачки продукт на сцени, који обједињује беспрекорну, чак, савршену играчку технику са духовном садржином уметника, ради естетског деловања и стварања естетског циља (доживљаја) код гледаоца” [Крешић 1997: 249]. Други аутори под појмом уметничке игре подразумевају акцију у којој је основни медијум покрет који је намерно и систематски обликован с циљем да постане уметничко дело [Stevens et al. 2000]. Такође, постоје и други истраживачи који уметничку игру директно повезују са креативним процесом, издвајајући изнад свега њено својство да „комуницира” са посматрачем и то најчешће помоћу метафора које су даље обликоване формалним карактеристикама одређеног типа уметничке игре [Blom and Chaplin 2000; Meekums 2005; Tufnel and Crickmay 2006; Vukadinović 2019].

Све ове дефиниције уметничке игре обухватају оне елементе који су предмет проучавања психологије стваралаштва, а то су кореограф и извођач, стваралачки процес, дело у виду представе или кореографије, публика и стваралачко окружење.

Кореограф и извођач као стваралачке личности

Када је реч о уметничкој игри стваралачка личност може бити и кореограф и извођач. Ретко се дешава, али није необично да кореограф буде истовремено и извођач свог дела. Много чешће случај је да су кореограф и извођач две различите особе, те је тада задатак извођача да пренесе поруку кореографа. Истраживања усмерена на проучавање личности кореографа и извођача баве се различитим темама које поред односа међу њима испитују стваралачку личност сваког од њих. Проучава се структура

њених способности, однос интелигенције и креативности, емоционални и мотивациони процеси, као и оне специфичности које карактеришу стваралачке личности извођача и кореографа [Bakker 1991; Fink and Woschnjak 2011; Hamilton et al. 1989; Lolich et al. 2015; Nordin and Cumming 2005; Solomon et al. 2001].

Поред тога истражују се и сазнајни процеси који учествују у стварању и извођењу кореографије, тј. како се креира и памти одређена секвенца корака и који то сензомоторни модалитети и процеси учествују у креирању и извођењу [Golomer and Dupui 2000; Hagedoorn 2003; Jola et al. 2011; Kirsh 2011a, 2011b; Lovatt 2018; Montero 2006, 2016; Stevens and McKechnie 2005]. Када је реч о играчима, посебна пажња је усмерена на начине процене играчког потенцијала, на откривање различитих могућности подржавања и развоја њиховог талента за игру [Chua 2014; Krešić 1997; Smith-Autard 2010] као и на проучавање њихових различитих видљивих карактеристика као што су појава на сцени [Jaeger 2009], привлачност лица [Faun and Silvia 2015], синхронизованост у начину покретања делова тела и извођења покрета [Christensen and Jola 2015], мајсторство и играчка техника у извођењу игре [Adshead et al. 1988; Glass 2005; Stevens and McKechnie 2005; Stevens et al. 2009].

Стваралачки процес

Стваралачки процес у уметничкој игри подразумева и креирање кореографије или представе и њено извођење пред публиком [Press and Warburton 2007; Stevens and McKechnie 2005]. Истраживачи су заинтересовани за изучавање сазнајних, емотивних и мотивационих компоненти које чине основу стваралачког процеса и код кореографа и код извођача, а посебна пажња се придаје њиховом односу тј. начинима на које комуницирају и креирају [Butterworth and Wildschut 2010; Risner 2000; Smith-Autard 2010; Stevens et al. 2003; Stevens and McKechnie 2005]. Кроз различите модалитете као што су концепти, речи, слике, простори, музика, ритам, психолошка тензија или осећања, трага се за откривањем извора који представљају инспирацију за креирање игре [McKechnie 2002; Smith-Autard 2010; Stevens et al. 2003; Stevens and McKechnie 2005]. Изучавају се различити фактори, и они који саботирају и они који поспешују креативност и таленат уметника из ове области [Chua 2014; Smith-Autard 2010].

Дело – кореографија или представа

Будући да се психологија стваралаштва бави законитостима по којима неко дело има утицај на човека и у њему изазива одговарајуће узбуђење, психолошке промене, осећања и реакције, карактеристике кореографије, њена формална својства, поруке или идеје које се преносе посматрачу веома су честе теме промишљања и истраживања. Трагајући за оним особинама које доприносе вишим проценама занимљивости неког дела [Silvia 2005], различите студије везане за карактеристике кореографије баве се

проценом утицаја новине и комплексности покрета на доживљај посматрача [Glass 2005; Grove et al. 2005; Hagendoorn 2011]. Према мишљењу Хагендорна [Hagendoorn 2008], комплексност и новина у кореографијама могу се манифестовати кроз просторну организацију, поравнање и груписање играча што доприноси динамици кореографије. Изучавање формалних својстава међу које, поред динамике, спадају и играчка техника, добра форма, елеганција и сложеност покрета, доприноси не само разликовању већ и откривању односа између субјективне тј. психолошке и објективне категоризације различитих типова уметничке игре [Vukadinović 2013, 2014, 2015]. Истраживања се такође баве могућим начинима креирања и тумачења значења у кореографијама [McKechnie 2002]. Значајно је поминути да последњих неколико година, неки истраживачи покушавају да приближе уметничку игру и когнитивну неуронауку кроз сарадњу играча, кореографа и научника [Bläsing et al. 2010; Jola 2010; McCarthy 2006].

Публика

Предмет психологије стваралаштва обухвата проучавање посматрача којима је одређено дело намењено. У уметничкој игри она изучава ефекте које кореографија или представа има на публику, на њено мишљење и реакције, бавећи се различитим аспектима доживљаја као што су на пример, емоционални, кинестетички и естетски доживљај.

У потрази за начинима на које публика „ради на делу” тј. за ефектом који игра има на посматраче, могу се издвојити:

а) студије из области неуроестетике баве се неуралним механизмима који чине основу естетског доживљаја за време посматрања игре [видети више: Calvo-Merino et al. 2005; Calvo-Merino et al. 2008; Calvo-Merino et al. 2009; Christensen et al. 2013; Cross et al. 2006; Cross et al. 2011; Jola et al. 2011];

б) истраживања научника когнитивне оријентације у проучавању доживљаја уметничке игре који акценат стављају на то да открију како различити елементи и њихово садејство утичу на доживљај публике која посматра представу [Glass 2005; McKechnie and Stevens 2009; Stevens et al. 2000; Stevens and Glass 2005; Stevens et al. 2009];

в) факторско аналитички приступ који се бави истраживањем димензија које чине основу естетског и кинестетичког доживљаја публике док посматра игру [Vukadinović i Marković 2012, 2017; Vukadinović 2013, 2014, 2015, 2017b; Vukadinović i dr. 2017; Vukadinović 2019].

Улога посматрача поред тога што обезбеђује контекст у ком она може да се дефинише као уметничка дисциплина има и друге значајне аспекте. Главни се састоји у томе да публика није пасивни прималац [Огњеновић 2003]. Гледаоци могу бити ангажовани и „активно доживети уметничко дело тј. могу себи дозволити да истражују доживљај, успостављају дијалог, граде сопствено значење и постављају тај доживљај у сопствени живот” [Škorc 2012: 190].

Стваралачко окружење

Уметничко стваралаштво мора да буде у оквирима одређеног културног окружења [Glăveanu 2010], и да буде у интеракцији са другим људима [Layson 1994; Mc Fee 1992], јер свако ново дело захтева константан процес тумачења, додавања и креирања значења, па се тако када је реч о уметничкој игри, стваралачко окружење може разумети у ширем и у ужем смислу. У ширем смислу оно се односи на друштвени, културни и историјски контекст којем стваралац припада. У ужем смислу, стваралачко окружење подразумева место тј. позорницу на којој се уметничка игра изводи. Да се ради о важном елементу сугеришу и резултати истраживања [Glass 2005; Vukadinović i Žugić 2012], која су показала да на доживљај публике утиче просторна динамика којој, у ствари, доприносе визуелни фактори као што су сценографија, костимографија, светло, звук и помоћна средства коришћена у игри.

Када је реч о плесу тј. уметничкој игри као предмету психологије стваралаштва, на основу наведеног кратког приказа додирних тачака између психологије и уметничке игре, може се наслутити широко и релативно неисцрпно поље истраживања, у вези с којим су поменуте само неке теме и тенденције.

ЗАКЉУЧАК

Поље интересовања психолога за плес је веома широко. Свака грана психологије фокусира се на један посебан део постојања и функционирања човека који може да се манифестује у плесу, било да се ради о спонтаној активности било о мисаоно обликованом делу. Свака на свој начин одговара и објашњава оно што је психолошко у плесу. Такође, та поља се и константно проширују како се умножавају резултати истраживања.

Оно што је важно истаћи је заправо интерактиван однос који се све више развија између научника из области психологије и стваралаца из домена плеса и уметничке игре. Наиме, будући да је игра таква активност човека која у себи обједињује телесну, емотивну, когнитивну и мотивациону компоненту, она представља изазовно подручје проучавања за психологе и истраживаче. Они својим резултатима усмереним на разумевање психолошких процеса и принципа који се налазе у основи њеног креирања и извођења, могу допринети развоју и усавршавању области игре. С друге стране, обзиром на своје специфичности, психолозима игра нуди изузетно плодно тло за проучавање и стицање нових сазнања о понашању и функционисању когнитивних, емоционалних и мотивационих процеса човека. Дакле, овакав узајамни однос психологије и игре омогућава и научницима и уметницима размену сазнања у областима њихових различитих пракси а тиме и богаћење обе области.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вукадиновић, Маја (2016). Плес као израз активне имагинације: уметнички, психолошки и психотерапијски аспекти. *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 155–156: 339–352.
- Јанковић, Љубица С. и Даница С. Јанковић (1949). *Нарогне Ипре. 5 Књиџа*. Београд: Просвета издавачко предузеће Србије.
- Крешић, Ирена (1997). Основни проблеми уметничке игре. У: С. Хрњица, В. Панић, К. Радош, и И. Крешић (ур.), *Психолоџија: за други и трећи разред средњих уметничких школа*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 245–279.
- Магазиновић, Мага (1951). *Историја ипре*. Београд: Просвета.
- Огњеновић, Предраг (2003). *Психолоџка теорија уметности*. Београд: Гутенбергова Галаксија.
- Adshead-Lansdale Janet and June Layson (1994). *Dance History: An Introduction*. London – New York: Routledge.
- Arnhajm, Rudolf (2003). *Prilog psihologiji umetnosti*. Beograd: SKC Beograd.
- Bakker, Frank (1991). Development of personality in dancers: A longitudinal study. *Personality and Individual Differences*, 12(7): 671–681.
- Birket-Smith, Kaj (1960). *Putevi kulture*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Bläsing, Bettina; Martin Puttke, Thomas Schack (Eds.) (2010). *The Neurocognition of Dance: Mind, Movement and Motor Skills*. New York: Psychological Press.
- Blom, Lynne Anne and Tarin Chaplin (2000). *The moment of movement*. London: Dance books.
- Bojner Horwitz, Eva; Tores Theorell, Uela Maria Anderberg (2003). Dance/movement therapy and changes in stress-related hormones: a study of fibromyalgia patients with video-interpretation. *The Arts in psychotherapy*, 30(5): 255–264.
- Bramble, Dennis and Daniel Lieberman (2004). Endurance running and the evolution of homo. *Scientific American*, 289: 50–57.
- Brown, Steven; Michael Martinez and Lawrence Parsons (2006). The neural basis of human dance. *Cerebral Cortex*, 16(8): 1157–1167.
- Brown, William; Lee Cronk, Keith Chrochow, Amy Jacobson, Karen Liu and Zoran Popović (2005). Dance reveals symmetry especially in young man. *Nature*, 402: 877–879.
- Butterworth, Jo and Liesbeth Wildschut (Eds.) (2010). *Contemporary Choreography: A critical reader*. New York: Routledge.
- Calvo-Merino, Beatriz, Daniel Glaser, Julie Grezes, Richard Passingham and Patrik Haggard (2005). Action observation and acquired motor skills: an fMRI study with expert dancers. *Cerebral Cortex*, 15(8): 1243–1249.
- Calvo-Merino, Beatriz, Corinne Jola, Daniel Glaser, Patrik Haggard (2008). Towards a sensorimotor aesthetics of performing art. *Consciousness and Cognition*, 17(3): 911–922.
- Calvo-Merino, Beatriz, Shantel Ehrenberg, Delia Leung and Patrik Haggard (2009). Experts see it all: configural effects in action observation. *Psychological Research*, 74(4): 400–406.
- Carney, Dana, Amy Cuddy, Andy Yap (2010). Power posing: brief non-verbal displays affect neuroendocrine levels and risk tolerance. *Psychological Science*, 21(10): 1363–1368.
- Carter, Alexandra (1998). *Dance Studies Reader*. London & New York: Routledge.
- Christensen Julia and Beatriz Calvo-Merino (2013). Dance as a subject for empirical aesthetics. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 7(1), 76–88.
- Christensen Julia and Corinne Jola (2015). Moving towards ecological validity in empirical aesthetics of dance. In: J. Huston, M. Nadal, F. Mora, L. Agnati and C. Cela-Conde (Eds.), *Art Aesthetics and the Brain*. Oxford: Oxford Press, 223–260.
- Chua, Joey (2014). Dance talent development across the lifespan: a review of current research. *Research in Dance Education*, 15(1): 23–53.
- Cross, Emily; Antonia Hamilton and Scott Grafton (2006). Building a motor simulation de novo: observation of dance by dancers. *Neuroimage*, 31(3): 1257–1267.

- Cross, Emily; Louise Kirsch, Luca Ticini, Simone Schütz-Bosbach (2011). The impact of aesthetic evaluation and physical ability on dance perception. *Frontiers in human Neuroscience*, 5: 102. [https://doi.org/10.3389/fnhum.2011.00102]
- Džadžević, Dragoslav (2005). *Igra*. Novi Sad: Prometej.
- Ehrenreich, Barbara (2008). *Dancing in the streets: a history of collective joy*. New York, NY: Metropolitan.
- Farnell, Brenda (1999). Moving bodies, acting selves. *Annual Review of Anthropology*, 28: 341–373.
- Fayn, Kirill and Paul Silvia (2015). Three psychological challenges for the neuroscience of aesthetics. In: J. Huston, M. Nadal, F. Mora, L. Agnati, and C. Cela-Conde (Eds.), *Art Aesthetics and the Brain*. Oxford: Oxford Press, 40–56. [DOI:10.1093/acprof:oso/9780199670000.003.0003]
- Fink Andreas and Silke Woschnjak (2011). Creativity and personality in professional dancers. *Personality and Individual Differences*, 51(6): 754–758.
- Foster, Susan Leigh (2008). Movement's contagion: the kinesthetic impact of performance. In: D. Tracy (Ed.), *The Cambridge Companion to Performance Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, 46–59.
- Foster, Susan Leigh (2011). *Choreographing Empathy: Kinesthesia in Performance*. London & New York: Routledge.
- Gibbs, Beatrice; Mikael Quennerstedt, Hakan Larsson (2017). Teaching dance in physical education using exergames. *European Physical Education Review*, 23(2): 237–256. [DOI: 10.1177/1356336X16645611]
- Glass, Rene (2005). Observer response to contemporary dance. In: R. Grove, C. Stevens and S. McKechnie (Eds.), *Thinking in Four Dimensions. Creativity and Cognition in Contemporary Dance*. Melbourne: Melbourne University Press, 107–121.
- Glăveanu, Vlad (2010). Paradigms in the study of creativity: introducing the perspective of cultural psychology. *New Ideas in Psychology*, 28(1): 79–93.
- Golomer Eveline and Philippe Dupui (2000). Spectral Analysis of adult dancers sways: sex and interaction vision-proprioception. *International Journal of Neuroscience*, 105(1–4): 140–144.
- Gore, Georgiana (1997). The beat goes on: trance, dance and tribalism in rave culture. In: H. Tomas (Ed.), *Dance in the City*. London: Palgrave Macmillan, Saunders, 50–67.
- Grove, Robin; Katherine Stevens and Shirley McKechnie (Eds.) (2005). *Thinking in Four Dimensions. Creativity and Cognition in Contemporary Dance*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Hagendoorn, Ivar (2003). The dancing brain. *Cerebrum*, 5(2): 19–34.
- Hagendoorn, Ivar (2008). Emergent patterns in dance improvisation and choreography. In: A. A. Minai and Y. Bar-Yam (Eds.), *Unifying Themes in Complex Systems IV*. Berlin–Heidelberg: Springer, 183–195.
- Hagendoorn, Ivar (2011). Dance, choreography and the brain. In: D. Melcher and F. Bacci (Eds.), *Art and the Senses*. Oxford: Oxford University Press, 499–514.
- Hamilton, Linda; William Hamilton, James Meltzer, Peter Marshall and Marika Molnar (1989). Personality, stress, and injuries in professional ballet dancers. *The American Journal of Sports and Medicine*, 17(2): 141–146.
- Hanna, Judit Lynne (1995). The power of dance: health and healing. *Journal of Alternative and Complementary Medicine: Research on Paradigm, Practice and Policy*, 1(4): 323–331.
- Jaeger, Suzanne (2009). Embodiment and Presence: The ontology of Presence Reconsidered. In: D. Krasner and D. Z. Saltz (Eds.), *Staging Philosophy: Interactions of Theater, Performance, and Philosophy*. Michigan: The University of Michigan Press, 122–141.
- Jeong, Young-Ja; Sung-Cuan Hong, Meyon Soo Lee, Min-Cheol Park, Young-Kyu Kim, Chae-Moon Suh (2005). Dance movement therapy improves emotional responses and modulates neurohormones in adolescents with mild depression. *International Journal of Neuroscience*, 115(12): 1711–1720.

- Jola, Corinne (2010). Research in choreography: merging dance and cognitive neuroscience. In: B. Bläsing, M. Puttke, and T. Schack (Eds.), *The Neurocognition of Dance: Mind, Movement and Motor Skills*. New York: Psychological Press, 203–234.
- Jola, Corinne; Anghard Davis and Patrik Haggard (2011). Proprioceptive integration and body representation: insights into dancers' expertise. *Experimental Brain Research*, 213(2–3): 257–265.
- Jola, Corrine; Shantel Ehrenberg and Dee Reynolds (2011). The experience of watching dance: phenomenological-neuroscience duets. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 11(1): 17–37.
- Jowitt, Deborah (1994). Expression and expressionism in American modern dance. In: J. Adshead-Lansdale and J. Layson (Eds.), *Dance History: An Introduction*. London – New York: Routledge, 169–181.
- Kealiinohomoku, Joan (1983). *An Anthropologist Looks at Ballet as a form of Ethnic Dance*. Oxford: Oxford University Press.
- Kiepe, Marie Sophie; Barbara Stöckigt and Thomas Keli (2012). Effects of dance therapy and ballroom dances on physical and mental illnesses: a systematic review. *The Arts in Psychotherapy*, 39: 404–411.
- Kirsh, David (2011a). Creative Cognition in Choreography. Proceedings of 2nd International Conference on Computational Creativity. April 27–29. Mexico City, 141–146.
- Kirsh, David (2011b). How marking in dance constitutes thinking with the body. *Versus: Quaderni di Studi Semiotici*, 113–115: 179–210.
- Koch, Sabine; Katharina Morlinghaus, Thomas Fuchs (2007). The joy dance: specific effects of a single dance intervention on psychiatric patients with depression. *The Arts in Psychotherapy*, 34: 340–349.
- Koch, Sabine, Tereza Kunz, Sissy Lykou, Robyn Cruz (2014). Effects of dance movement therapy and dance on health-related psychological outcomes: a meta-analysis. *The Arts in Psychotherapy*, 41: 46–64.
- Layson, June (1994). Historical perspectives in the study of dance. In: J. Adshead-Lansdale and J. Layson (Eds.), *Dance History: An Introduction*. London – New York: Routledge, 4–17.
- Leste Andre and John Rust (1984). Effects of dance on anxiety. *Perceptual and Motor Skills*, 58(3): 767–772.
- Lolich, Maria; Gustavo Vázquez, Stephanie Zapata, Karen Akiskal and Hagop Akiskal (2015). Affective temperaments in tango dancers. *Journal of Affective Disorders*, 173(1): 27–30.
- Lovatt, Piter (2013). Dance psychology. *Psychology Review*, 19(1): 18–21.
- Lovatt, Piter (2016). This is why we dance. *BBC Science Focus*, 64–67.
- Lovatt, Piter (2018). *Dance psychology*. UK: Nortfolk.
- Maletić, Ana (1986). 1986). *Knjiga o plesu*. Zagreb: Kulturno-prosvetni sabor Hrvatske.
- McCarthy, Rosaleen; Alan Blackwell, Scott Delahunta, Alan Wing, Kristen Hollands, Philip Bernard, Ian Nimmo-Smith, Anthony Marcel (2006). Bodies meet minds: Choreography and cognition. *Leonardo*, 39(5): 475–478. [DOI: 10.1162/leon.200639.5.475]
- McFee, Graham (1992). *Understanding Dance*. London – New York: Routledge.
- McKechnie, Shirley (2002). Movement as metaphor: the construction of meaning in the choreographic art. U C. Stevens, D. Burnham, G. McPherson, E. Schubert and J. Renwick (Eds.), *Proceedings of the 7th International Conference on Music Perception & Cognition (ICMPC7)*. Adelaide: Causal Productions.
- McKechnie Shirley and Katherine Stevens (2009). Visible Thought. Choreographic cognition in creating, performing, and watching contemporary dance. In: J. Butterworth and L. Wildschut (Eds.), *Contemporary Choreography: A critical reader*. New York: Routledge, 38–51.
- McNeill, William (1995). *Keeping together in time: Dance and drill in human history*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Meekums, Bonny (2005). *Dance Movement Therapy. A creative Psychotherapeutic Approach*. London: SAGE Publications.

- Montero, Barbara (2006). Proprioception as an aesthetic sense. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 64(2): 231–242.
- Montero, Barbara (2016). *Thought in Action. Expertise and the Conscious Mind*. Oxford: Oxford University Press.
- Murrock Carolyn and Christine Heifner Graor (2014). Effects of dance on depression, physical function, and disability in underserved adults. *Journal of Aging and Physical Activity*, 22: 380–385.
- Netz, Yael and Ronnie Lidor (2003). Moods alternations in mindful versus aerobic exercise modes. *Journal of Psychology*, 137: 405–419.
- Nordin Sanna and Jennifer Cumming (2005). Professional Dancers Describe Their Imagery: Where, When, What, Why, and How. *The Sport Psychologist*, 19(4): 395–416.
- Press Carol and Edward Warburton (2007). Creativity research in dance. In: I. Bresler (Ed.), *International Handbook of Research in Arts education*. Springer, 1273–1288.
- Reason Matthew and Dee Reynolds (2010). Kinesthesia, empathy and related pleasures: an inquiry into audience experience of watching dance. *Dance Research Journal*, 42(2): 49–75.
- Risner, Doug (2000). Making dance, making sense: epistemology and choreography. *Research in Dance Education*, 1(2): 155–172.
- Russell-Bowie, Deirdre (2013). What? Me? Teach dance? Background and confidence of primary preservice teachers in dance education across five countries. *Research in Dance Education*, 14(3): 216–232.
- Sachs, Curt (1933). *Eine Weltgeschichte des Tanzes*. Berlin: Dietrich Reimer, Ernst, Vohsen.
- Sachs, Curt (1953). *Rhythm and Tempo: a Study in Music History*. New York: W. W. Norton and Company, Inc.
- Sakata, Mamiko; Mariko Shiba, Kiyoshi Maiya, Makoto Tadenuma (2004). Human body as the medium in dance movement. *International Journal of Human-Computer Interaction*, 77(3): 427–444.
- Savić, Svenka (2006). *Pogled u nazad: Svenka Savić o igri i baletu*. Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
- Sebanz, Natalie; Harold Bekkering and Gunter Knoblich (2006). Joint action: Bodies and minds moving together. *Trends in Cognitive Sciences*, 10: 70–76.
- Silvia, Paul (2005). What is interesting? Exploring the appraisal structure of interest. *Emotion*, 5: 89–102.
- Smith-Autard, Jacqueline (2010). *Dance composition. A practical guide to creative success in dance making*. London: Mathuen Drama.
- Solomon Ruth; John Solomon, Lyle J. Micheli, John J. Saunders, David Zurakowski (2001). Personality profile of professional and conservatory student dancers. *Medical Problems of Performing Artists*, 16(3): 85–93.
- St John, Graham (Ed.) (2004). *Rave Culture and Religion*. London: Routledge.
- St John, Graham (Ed.) (2008). Trance tribes and dance vibes: Victor Turner and electronic dance music culture. In: G. St John (Ed.), *Victor Turner and Contemporary Cultural Performance*. Berghan Books, 149–173.
- Stevens, Katherine; Shirley McKechnie, Stephen Malloch and Agnes Petocz (2000). Coreographic cognition: Composing Time and Space. In: C. Woods, G. Luck, F. Seddon, J. A. Sloboda and S. O'Neill (Eds.), *Proceedings of the 6th International Conference on Music Perception and Cognition*, Keele, UK: Department of Psychology, Keele University, August.
- Stevens, Katherine; Stephen Malloch, Shirley McKechnie, Nicol Steven (2003). Choreographic cognition: the time-course and phenomenology of creating a dance. *Pragmatics & Cognition*, 11: 299–329.
- Stevens Katherine and Shirley McKechnie (2005). Thinking in action: thought made visible in contemporary dance. *Cognitive Processing*, 6: 243–252.

- Stevens, Katherine and Rene Glass (2005). Choreographic Cognition: Investigating the Psychological Processes Involved in Creating and Responding to Contemporary Dance. Conference Proceedings: *Dance Rebooted: Initializing the Grid*. Australia: Ausdance National.
- Strukus, Wanda (2011). Mining the gap: physically integrated performance and kinesthetic empathy. *Journal of Dramatic Theory and Criticism*, 25(2): 89–105.
- Škorc, Bojana (2012). *Kreativnost u interakciji. Psihologija Stvaralaštva*. Zemun: MostArt.
- Tarr, Bronwyn; Jacques Launay, Emma Cohen and Robin Dunbar (2015). Synchrony and exertion during dance independently raise pain threshold and encourage social bonding. *Biology Letters*, 11: 20150767.
- Taylor Jim and Ceci Taylor (1995). *Psychology of Dance*. USA: Human Kinetics.
- Tufnel Miranda and Chris Crickmay (2006). *Body, Space, Image*. London: Dance Books.
- Vukadinović Maja and Višnja Žugić (2012). How does the scenography contribute to the aesthetic experience of the performances of different types of artistic dance? 22nd Biennial Congress of The International Association of Emperical Aesthetics (IAEA). *Aesthetics@Media, Arts and Culture*. National Taiwan Normal University – Taipei, Taiwan, R.O.C. 22–25, 08. 2012. Abstract and full paper, 46–57.
- Vukadinović Maja and Slobodan Marković (2012). Aesthetic experience of dance performances. *Psihologija*, 45(1): 23–41.
- Vukadinović, Maja (2013). An audience's subjective experience of the freedom of artistic expression in different dance forms from the perspective of the cultural psychology of creativity. *Universitas Psychologica*, 12(3): 709–723.
- Vukadinović Maja (2017a). Flamenco dance: perceptions, cultural aspects and possibilities for its use in psychotherapy. In: S. Reid (Ed.), *Dance. Perceptions, Cultural Aspects and Emerging Therapies*. New York: Nova Science Publishers, 147–172.
- Vukadinović, Maja (2017b). *Doživljaj umetničkog dela u psihologiji stvaralaštva*. Novi Beograd: Visoka škola za kulturu i komunikacije.
- Vukadinović Maja and Slobodan Marković (2017). The relationship between the dancers' and the audience's aesthetic experience. *Psihologija*, 50(4): 465–481.
- Vukadinović Maja and Agota Vitkay-Kuczera (2017). Aesthetic experience of contemporary dance choreographies: The influence of the choreographer's style and the observer's identification with story. *Visual Sciences of Art Conference – VSAC*, August 25–27. Berlin, Germany.
- Vukadinović, Maja; Slobodan Marković and Agota Vitkay-Kuczera (2017). Watching contemporary dance choreographies: Relationship between observers' somatic reactions and aesthetic experience *Poster presented at the European Conference on Visual Perception 2017*, Berlin, Germany.
- Vukadinović, Maja (2019). *Psihologija plesa i umetničke igre*. Univerzitet u Novom Sadu: Učiteljski fakultet u Somboru; Novi Sad: Novosadski centar za istraživanje plesa i umetnost flamenka – La Sed Gitana.
- Ward, Carol (2002). Interpreting the posture and locomotion of *australopithecus afarensis*: Where do we stand? *American Journal of Physical Anthropology*, 35: 195–215.
- West, Jeremy; Christian Otte, Kathleen Geher, Joe Johnson and David Mohr (2004). Effects of Hatha yoga and African dance on perceived stress, affect, and salivary cortisol. *Annals of Behavioral Medicine*, 28(2): 114–118.
- Winkler, Istvan; Gabor Haden, Olivia Lading, Istvan Sziller and Henkjan Honig (2009). New-born infants detect the beat in music. *PNAS – Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106: 2468–2471.
- Zentner Marcel and Toumas Eerola (2010). Rhythmic engagement with music in infancy. *PNAS – Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107(13): 5768–5773.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Vukadinović, Maja (2014). Uticaj koreografije na subjektivni doživljaj različitih tipova plesa. *Zbornik radova sa XX naučnog skupa Empirijska istraživanja u psihologiji*, 28–30. mart 2014. Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet, 54-62. Dostupno na: http://empirijska-istraganja.org/wp-content/uploads/2016/06/Zbornik_radova_EIP_2014.pdf. Приступљено: 4. 1. 2022.
- Vukadinović, Maja (2015). Estetski doživljaj koreografija savremene igre. *Zbornik radova sa XXI naučnog skupa Empirijska istraživanja u psihologiji*, 27 – 29. mart 2015. Univerzitet u Beogradu: Filozofski fakultet, 54-62. Dostupno na: http://empirijskaistraganja.org/wp-content/uploads/2016/06/Zbornik_radova_EIP_2015.pdf. Приступљено: 4. 1. 2022.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

PSYCHOLOGICAL RESEARCH IN DANCE

by

MAJA S. VUKADINOVIĆ
 Novi Sad School of Business
 Vladimira Perića Valtera 4
 Novi Sad, Serbia
vukadinovicmaja.vps@gmail.com

SUMMARY: This paper examines dance as a significant ethnological, historical, geographical, sociological, artistic, musical, aesthetic, psychological, biological, and psychotherapeutic phenomenon. The main focus is on its psychological aspects and the interconnectedness of psychological and physical components, which enables a unique experience not only for the person who dances but also for the observers. In the first part, the complex phenomenon of dance is elaborated, differences between spontaneous dance and dance as an artistic discipline are highlighted and a new comprehensive definition of dance is offered. Secondly, different aspects of dance are looked at through the prism of questions that intrigue researchers in various psychological disciplines such as developmental psychology, social, cognitive, health and clinical psychology, physiological, evolutionary, and finally the psychology of creativity. The last chapter provides the basic determinants of artistic dance from the perspective of the psychology of creativity. Specific issues related to artistic dance are discussed, including the characteristics of a creative person – choreographer or performer, creative process, work of art – dance, audience and creative environment. The paper concludes with a brief overview of the importance of psychology for the field of dance, and vice versa, emphasizing the continuous interchange between the two.

KEYWORDS: dance, psychology, psychological research, psychology of art and creativity

ПРОТА СТЕВАН ДИМИТРИЈЕВИЋ И СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ

Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Мије Ковачевића 116, Београд, Србија
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Рад је посвећен представљању и анализи научне сарадње проте Стевана Димитријевића и Српске краљевске академије, која се односила на научне материјале које је Димитријевић предавао Академији ради публикавања, од 1899. до 1929. године. Током овог периода публикован је Димитријевићев рад о српско-руским црквеним везама у 17. веку, као и обимна архивска грађа коју је прикупио из руских архива о српској историји и део архивске грађе из манастира Хиландара, који се односио на период до 18. века. С друге стране, одбијено је штампање обимне хиландарске архивске грађе из 18. века. На основу материјала из Архива Српске академије наука и уметности у Београду прати се пут Димитријевићевих списа предатих Академији. Циљ рада је да се укаже на значај објављених Димитријевићевих материјала у издању Академије, као и да се путем реконструкције путање којом су се кретали његови материјали који нису објављени, сачува од заборава његов подухват преписивања и припремања за штампу хиландарске архивске грађе из 18. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: прота Стеван Димитријевић, Српска краљевска академија, архивска грађа, српско-руске црквене везе, манастир Хиландар

Прота Стеван Димитријевић¹, један од водећих српских црквених историчара прве половине 20. века, научну сарадњу са Српском краљевском академијом започео је непосредно по повратку са школовања на

---

¹ О научном раду проте Стевана Димитријевића, са прегледом старије и новије литературе о њему, детаљније у: [Пузовић 2020: 5–18].

Кијевској духовној академији, крајем 19. века. У оквиру ове сарадње, у издању Академије, биће објављен Димитријевићев рад из области српско-руских црквених веза и архивска грађа коју је прикупио у руским архивима и манастиру Хиландару. С друге стране, делови архивске грађе коју је Димитријевић прикупио у Хиландару и Русији и припремљене предао Академији, биће одбијени, о чему сведоче записници са седница Српске краљевске академије.

ПРВИ ДИМИТРИЈЕВИЋЕВИ РАДОВИ ОБЈАВЉЕНИ У ИЗДАЊУ СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

На Димитријевићево име у *Годишњаку Српске краљевске академије* први пут се наилази 1899. године. На заједничкој седници Академије философских и Академије друштвених наука, одржаној 18. октобра 1899. године, на дневном реду, под трећом тачком, нашао се рад *Одношаји њећских ѡаѡријараха с Русијом у XVII веку*, који је Академији предао прота Стеван Димитријевић. Том приликом је одлучено да реферат о овом раду поднесу академици архимандрит Нићифор (Дучић) и Љубомир Ковачевић [*Годишњак СКА*, 1900: 84–85].

На седници Академије друштвених наука, одржаној 28. фебруара 1900. године, под председништвом академика Симе Лозанића, саслушан је писмени реферат почившег академика архимандрита Нићифора (Дучића) о поменутом Димитријевићевом раду. Дучић је сматрао да је овај рад донео нове чињенице „које нијесу раније биле објелодањене, нити се српска историја њима користовала”. Посебно је нагласио значај коришћене архивске грађе из Архива Министарства иностраних дела Руске империје у Москви. Истакао је да се ради о „пријеписима, очевидно, вриједним за српску црквену и политичку историју у XVII вијеку”. И поред тога што је изнео неколико примера фактографских грешака у раду, Дучић је сматрао да су „овом студијом расвијетљени одношаји пећских патријараха и појединијех српских митрополита с руским царевима и патријарсима дотично црквенијех и народнијех потреба у тешком времену по српску цркву и српски народ.” Реферат је закључио следећим речима: „Пошто у студији има новијех драгоценијех података, пошто је (изузев неколике нетачности), брижљиво израђена, и пошто су на крају документи од историјске вриједности, мишљења сам да је Академија прими и штампа у „Споменику” или засебно, а њезину писцу одреди пристојан хонорар” [*Годишњак СКА*, 1901: 64–68]. Са поменутом оценом архимандрита Нићифора (Дучића) сложио се академик Љубомир Ковачевић, па је на истој седници одлучено да се Димитријевићева студија објави у *Гласу Српске краљевске академије*, а архивски документи у *Споменику Српске краљевске академије* [*Годишњак СКА*, 1901: 68].

Димитријевићева студија *Одношаји њећских ѡаѡријараха с Русијом у XVII веку* објављена је из два дела у *Гласу Српске краљевске академије*, 1900. и 1901. године [Димитријевић 1900а: 201–289; 1901: 153–203]. Овај рад био је заснован на архивској грађи из Архива Министарства иностраних

дела Руске империје у Москви и Архива Свјатјејшег правитељствујушчег синода Руске цркве у Санкт Петербургу. Радило се, углавном, о документима везаним за доласке српских духовних лица у Русију. Ова грађа, највећим делом, раније није била употребљена у српској историографији. Уводни део био је посвећен кратком прегледу историје српско-руских односа, док је централни део рада пратио српско-руске односе током 17. века. Подела поглавља пратила је периоде управе појединих патријараха, тако да је Димитријевић писао о српско-руским односима за време патријараха Пајсија, Гаврила, Максима и Арсенија III Црнојевића. Кроз употребу необјављене архивске грађе Димитријевић је у раду открио многе, до тада, непознате детаље српске црквене историје у 17. веку, који су се односили на поједине манастире или црквена лица и њихове везе са Русијом.

Први рад који је прота Стеван Димитријевић објавио у издању Српске краљевске академије био је заснован на његовим истраживањима извршеним у руским архивима, током његовог студирања у Русији. Ова истраживања била су основ за његову кандидатску дисертацију *Путешествия сербских иерархов и других духовных лиц в Россию в течение XV–XVIII веков и последствия этих путешествий*, одбраћену на Кијевској духовној академији 1898. године.² Радам објављеним у издању Српске краљевске академије Димитријевић је српску научну јавност упознао са резултатима својих истраживања у Русији. Реакција је била позитивна о чему сведоче прикази Јована Радонића и Милутина Јакшића [Радонић 1902: 284–286; Јакшић 1902: 134–138]. Радонић је истакао значај коришћења руских извора за српску црквену историју у време турске владавине, јер „знаменитост овијех извора лежи у томе, што је врло мало докумената за познавање нашега живота под владавином турском онога времена” [Радонић 1902: 284]. С друге стране, Јакшић је у овом Димитријевићевом раду видео важну допуну истраживања архимандрита Илариона (Руварца)³ на пољу српске историје 17. века [Јакшић 1902: 134–135].

Главни Димитријевићев рад, објављен у *Гласу Српске краљевске академије*, био је праћен прилогом у виду интегралне верзије архивских докумената из руских архива, објављених у *Сѣоменику Српске краљевске академије*, 1900. године [Димитријевић 1900б: 59–84]. Објављене су, између осталог, грамате руског цара Алексеја Михаиловича и патријарха Никона, које су се тичале српских манастира или црквених великодостојника, као и молбе српских архијереја који су стизали у Москву. Три године касније (1903) Димитријевић је у *Сѣоменику Српске краљевске академије* објавио групу архивских докумената који су се тичали односа Српске цркве и Русије у 16. веку [Димитријевић 1903: 16–42]. Међу њима

² О Димитријевићевом школовању на Кијевској духовној академији, детаљније у: [Пуговић 2017: 172–179].

³ Архимандрит Иларион (Руварац) се интересовао за архивску грађу коју је Димитријевић прикупио у Русији. Из писма Љубомира Ковачевића сазнаје се да је Руварац прегледао ове материјале пре него што је започето њихово објављивање у издању Српске краљевске академије [АСАНУ, ИЗ, Преписка Илариона (Руварца), 6107, *Љ. Ковачевић – И. Руварац, Биоград, 29. мај 1901*].

су, између осталих, били и документи везани за преписку Ангелине Бранковић и московског великог кнеза Василија Ивановича, као и за везе између цара Ивана IV Грозног и манастира Хиландара. Поменути радови проте Стевана Димитријевића, објављени почетком 20. века, отворили су врата за његову даљу научну сарадњу са Српском краљевском академијом, која ће, првенствено, подразумевати објављивање архивске грађе из Русије и манастира Хиландара.

ДАЉА САРАДЊА ДИМИТРИЈЕВИЋА И АКАДЕМИЈЕ: АРХИВСКА ГРАЂА ИЗ РУСИЈЕ И МАНАСТИРА ХИЛАНДАРА

Током прве деценије 20. века прота Стеван Димитријевић припремао је две велике збирке докумената које је намеравао да објави у издању Српске краљевске академије. Прва је била збирка докумената за српску историју из руских архива и библиотека, која је обухватала грађу из 17, 18. и 19. века. Друга је била збирка архивске грађе из манастира Хиландара, коју је Димитријевић поделио на старију, која је обухватала грађу до 18. века, и новију архивску грађу, чију су окосницу чинили материјали из 18. века. Прву групу докумената Димитријевић је прикупио током студирања у Русији, док је другу прикупио током својих боравака у манастиру Хиландару, почев од 1905. године.

Прво помињање поменуте грађе, и то оног дела који се односи на Хиландар, налази се у писму које је Димитријевић упутио Српској краљевској академији средином 1906. године [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/II–1, *С. Димитријевић – Српска краљевска академија, Скопље, 17. јун 1906*]. Писмо је написано неколико месеци после Димитријевићевог првог боравка у Хиландару.⁴ У њему, између осталог, извештава Академију да је током поменутог боравка „преписао сва акта из XVIII века и записе којих нема у ’Старим српским записима и натписима’ г. Љуб. Стојановића”. Најавио је да ће поменуте материјале ускоро средити, припремити регистре и послати их Академији [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/II–1, *С. Димитријевић – Српска краљевска академија, Скопље, 17. јун 1906*].⁵ Неколико месеци касније Димитријевић је послао припремљене хиландарске материјале. У пропратном писму Српској краљевској академији навео је да је преписао четири старе хрисовуље, које су биле недоступне Љубомиру Ковачевићу приликом његових истраживања у Хиландару, 22 до тада необјављена хиландарска акта до 18. века, 588 докумената из 18. века,

⁴ Прота Стеван Димитријевић први пут је боравио у манастиру Хиландару од 16. октобра 1905. до 8. фебруара 1906. године. О његовим посетама манастиру Хиландару, детаљније у: [Јевтић 1984: 34–40].

⁵ У овом писму Димитријевић је, између осталог, замолио да се новија издања Српске краљевске академије доставе манастиру Хиландару, пошто у манастирској библиотеци „српских књига има врло мало” [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/II–1, *С. Димитријевић – Српска краљевска академија, Скопље, 17. јун 1906*]. Неколико месеци касније Српска краљевска академија послала је 35 својих издања манастиру Хиландару, о чему сведочи писмо секретара Академије Љубомира Ковачевића упућено управи манастира [АМХ, СС, к. 44/II, 24/1907, *Љ. Ковачевић – Управа манастира Хиландара, Београд, 16. новембар 1906*].

као и бројне записе и натписе. Предложио је да ови документи буду објављени у издању Академије, нагласивши да старе хрисовуље уступа Љубомиру Ковачевићу. Димитријевић је у пропратном писму детаљно изложио методологију преписивања и припреме докумената и регистра. Истакао је да је у целости преписао „све документе који имају ма и најмању вредност за језик или историју”, док је остале документе „с обзиром на вредност садржаја” дао у краћем или дужем изводу. Документе је поређао по хронолошком реду. На крају је најавио да ће наставити преписивање хиландарске грађе из 19. века [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/I–1–а, *С. Димитријевић – Српска краљевска академија, Београд, 20. октобар 1906*]. О овим материјалима реферисао је академик Александар Белић, 9. јануара 1907. године. На основу његовог реферата одлучено је да хиландарски документи буду објављени, али тек пошто Димитријевић пошаље и грађу из 19. века [*Годишњак СКА 1907*: 39–40]. Пошто је Димитријевић, у међувремену, послао и грађу из 19. века, на седници Академије друштвених наука, од 30. јуна 1910. године, одлучено је да исту прегледа и оцени академик Љубомир Стојановић [АСАНУ, АА, Записници скупова Академије друштвених наука, *Зайисник седнице од 30. јуна 1910*]. На седници Академије друштвених наука од 15. октобра 1910. године, на основу Стојановићевог позитивног реферата, донета је одлука да се хиландарски материјали које је Димитријевић послао штампају у издању Академије [АСАНУ, АА, Записници скупова Академије друштвених наука, *Зайисник седнице од 15. октобра 1910*]. Тако је у року од три године Димитријевићева хиландарска архивска грађа добила два позитивна реферата за публикавање у издању Српске краљевске академије.

У међувремену Димитријевић је припремио и велике делове руске архивске грађе, везане за српску историју, а коју је прикупио током студирања у Русији. То је била знатно обимнија збирка докумената у односу на оне објављене 1900. и 1903. године. Централни део ове грађе чинили су документи везани за односе манастира Студенице и Хиландара са Русијом, а значајан део чинили су и документи који су сведочили о везама Карловачке митрополије и Русије. Ову грађу послао је Српској краљевској академији у септембру 1908. године. У пропратном писму је најавио да намерава да настави истраживање у руским архивима, чим му животне и финансијске околности то допусте [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/II–5(1), *С. Димитријевић – Српска краљевска академија, Солун, 22. септембар 1908*]. Ово Димитријевићево писмо било је на дневном реду седнице Академије друштвених наука 20. октобра 1908. године, када је одлучено да се материјали које је послао упуте на оцену академику Љубомиру Ковачевићу [АСАНУ, АА, Записници скупова Академије друштвених наука, *Зайисник седнице од 20. октобра 1908*]. Ковачевићев реферат саопштен је на седници од 2. децембра 1908. године. На основу предлога из реферата одлучено је да се архивска грађа коју је послао Димитријевић упуту академијиним Одбору за *Историјски зборник* [АСАНУ, АА, Записници скупова Академије друштвених наука, *Зайисник седнице од 2. децембра 1908*]. Две године касније потврђено је да ће поменута грађа бити објављена,

али у *Сѿоменику Срѿске краљевске академије* [АСАНУ, АА, Записници скупова Академије друштвених наука, *Записник седнице од 10. новембра 1910*]. Димитријевић је, у међувремену, допунио руску архивску грађу, о чему је Академију обавестио писмом од 23. фебруара 1911. године. Том приликом дао је и конкретне предлоге наслова поглавља, која би обједињавала делове грађе. Писмо је завршио следећим речима: „Детаљна анализа показате праву вредност ове грађе, али се надам да ће славна Академија и из површног прегледа увидети да има места примити је и штампати онако како овде молим” [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/II–5(2), С. *Димитријевић – Срѿска краљевска академија, Солун, 23. фебруар 1911*]. Непуних месец дана после овог Димитријевићевог писма, 14. марта 1911. године, одржана је седница Академије друштвених наука на којој је одлучено да реферат на поднети материјал из руских архива напише академик Љубомир Стојановић [АСАНУ, АА, Записници скупова Академије друштвених наука, *Записник седнице од 14. марта 1911*]. На основу позитивног мишљења академика Стојановића, на седници Академије друштвених наука, одржаној 20. маја 1911. године, одлучено је, по други пут, да *Грађа за срѿску историју из руских архива и библиотеке* буде објављена у *Сѿоменику Срѿске краљевске академије* [АСАНУ, АА, Записници скупова Академије друштвених наука, *Записник седнице од 20. маја 1911*].

На основу наведеног види се да је грађа из манастира Хиландара и из руских архива, коју је прота Димитријевић припремио и предао Српској краљевској академији, била одобрена за објављивање у више наврата, а коначно одлукама Академије из 1910. и 1911. године. Због ратова који су уследили (1912–1918) публикавање је пролонгирано. Питање објављивања ових материјала поново је покренуто двадесетих година. У складу са начелном одлуком Академије да се сви предратни примљени материјали подвргну ревизији, Димитријевићеви списи су поново размотрени. Њихова коначна судбина била је различита. Део материјала је публикован, а део одбијен.

Грађа из руских архива и библиотека за српску историју публикована је у складу са Димитријевићевим предлогом из писма Српској краљевској академији, од 23. фебруара 1911. године. Објављена је 1922. године на више од 300 страница [Димитријевић 1922а: 1–329]. Грађа је подељена у седам поглавља, а најобимнија су била посвећена документима везаним за одласке српских архијереја у Русију и за везе српских манастира са руским државним и црквеним властима. Важнији документи пропраћени су Димитријевићевим коментарима. Збирка је снабдевена регистром који је, првенствено, обухватао имена и географске појмове. Димитријевић је у предговору детаљно представио историјат својих истраживања у Русији и навео да грађа раније није публикована „због прошлих ратова” [Димитријевић 1922а: IV]. Поменута збирка докумената и до данас представља незаобилазан материјал у изучавању српско-руских духовних веза.⁶

⁶ Истакнути српски историчари с краја 20. и почетка 21. века наводили су да је Димитријевић најбољи познавалац руске архивске грађе о српској историји и да његова збирка

Током двадесетих година Димитријевић је Српској краљевској академији предао додатни материјал из Русије. Током свог боравка у хуманитарној мисији у Русији (1923–1924)⁷ преписао је два рукописа о руском ратовању против Османлија у време Првог српског устанка, који су се чували у Историјско-археолошком музеју у Одеси (бившем Императорском одеском друштву историје и старина).⁸ О томе је обавестио Академију писмом од 15. децембра 1926. године [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/II–4, *С. Димитријевић – Српска краљевска академија, Београд, 15. децембар 1926*]. Ови материјали предати су на оцену академику Владимиру Ћоровићу. Ћоровићев реферат разматран је 28. јануара 1929. године. У реферату је истакнуто да рукопис није адекватно припремљен за објављивање у издању Академије, јер је „без икаква коментара и паралела”. Делови ове грађе били су већ коришћени у радовима Вука Караџића и Миленка Вукићевића. По мишљењу Ћоровића само мањи део ове грађе могао је бити објављен у издању Академије, под условом да буде адекватно припремљен [АСАНУ, АА, Записници заједничких скупова Академије философских и друштвених наука, *Записник седнице од 28. јануара 1929*]. Секретар Академије Александар Белић дописом од 28. јануара 1929. године обавестио је проту Стевана Димитријевића о Ћоровићевим примедбама [АСАНУ, АА, Записници заједничких скупова Академије философских и друштвених наука, *Записник седнице од 28. јануара 1929*]. У Административном архиву Српске академије наука и уметности нема даљег трага о овим списима, па се може закључити да је Димитријевић одустао од њиховог објављивања.

За разлику од руске архивске грађе која је у највећем делу публикована у издању Српске краљевске академије, судбина Димитријевићеве хиландарске архивске грађе била је другачија. Само мањи део је публикован. Први помен ове грађе у документима Академије, после Првог светског рата, налази се у *Годишњаку Српске краљевске академије* за 1920. годину. На седници Академије друштвених наука, одржаној 15. марта 1920. године, Љубомир Стојановић је усмено реферисао о хиландарској грађи до 18. века, и грађи с почетка 19. века, предложивши њихово објављивање. Предложио је да се хиландарска архивска грађа до 18. века објави у *Своменуку Српске краљевске академије*, а грађа с почетка 19. века „да се штампа кад се буде издавао зборник манастира Хиландара” [*Годишњак СКА*, 1921: 23]. Овом приликом уопште није поменута грађа из 18. века која је представљала највећи део хиландарске архивске грађе коју је Димитријевић својевремено предао Академији.

Од целокупне хиландарске архивске грађе коју је Димитријевић предао Академији публиковани су само *Документи хиландарске архиве*

докумената из руских архива и данас има научну актуелност [Самарцић 1993: 69; Јовановић 2012: 21].

⁷ О Димитријевићевој хуманитарној мисији у Русији (1923–1924), детаљније у: [Веселиновић 1984: 53–102].

⁸ Радило се о белешкама руског генерала Пушчина и списима генерала Бутаргина и Данилевског.

до XVIII века [Димитријевић 1922б: 20–31]. Радило се о 22 документа из 15, 16. и 17. века, које је Димитријевић назвао „старом хиландарском архивом обичних докумената” [Димитријевић 1922б: 20]. Најстарији документ био је из 1472, а најмлађи из 1688. године. Сва документа су објављена у оригиналној језичкој варијанти, на српскословенском, а један на латинском језику. Снабдевена су и одговарајућим Димитријевићевим објашњењима. Судбина осталих хиландарских докумената, а пре свега оних из 18. века, може да се испрати само кроз записнике са седница Српске краљевске академије.

Први помен Димитријевићеве хиландарске архивске грађе из 18. века, која је према његовом писму Академији из 1906. године садржавала преписе 588 докумената, у документима Академије после Првог светског рата налази се у материјалима заједничке седнице Академије философских и друштвених наука, одржане 16. новембра 1925. године. Том приликом је одлучено да поменута грађа буде поново прегледана и оцењена. Ово задужење добио је Владимир Ћоровић [АСАНУ, АА, Записници заједничких скупова Академије философских и друштвених наука, *Записник седнице од 16. новембра 1925*]. Ћоровићев реферат [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/1–2, В. Ћоровић – Српска краљевска академија, *Београд, 10. јануар 1927*] разматран је на заједничкој седници Академије философских и друштвених наука 7. фебруара 1927. године [АСАНУ, АА, Записници заједничких скупова Академије философских и друштвених наука, *Записник седнице од 7. фебруара 1927*]. Ћоровић је оспорио научни значај већег дела припремљене хиландарске архивске грађе из 18. века. Сматрао је да многи документи, попут различитих врста признаница, немају научни значај. Тврдио је да су то „калуђерске литаније о милостињи, обрачуни, дугови и признанице”. Са друге стране, признао је да део грађе има научни значај, попут писама везаних за прилике у Србији и Бугарској у време јаничарског одметништва, крајем 18. и почетком 19. века, као и писама српске колоније у Смирни (1808), Неофита Рилског (1809), кнеза Милоша. Реферат је закључио на следећи начин: „Према свему изложеном, збирка г. Ст. Димитријевића има неједнаку вредност. Нека акта из ње заслужују да буду свакако издата и то цела. За друга ја бих предложио у најбољем случају само извод”. Ћоровић је истакао да евентуално објављивање поменуте грађе може доћи у обзир само после „дефинитивне редакције рукописа за штампу” [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/1–2, В. Ћоровић – Српска краљевска академија, *Београд, 10. јануар 1927*].

После Ћоровићевог реферата материјали су враћени Димитријевићу, уз пропратно писмо секретара Академије Александра Белића [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/1–3, А. Белић – С. Димитријевић, *Београд, 9. фебруар 1927*]. Димитријевић је упутио писани одговор Српској краљевској академији 20. децембра 1927. године. У одговору је оспорио Ћоровићев став да је већина грађе из 18. века ненаучног карактера. Објаснио је да се не ради о „калуђерским литанијама”, већ о документима везаним за писанију, односно калуђерска путовања по свим српским крајевима ради прикупљања милостиње. Ова путовања имала су велики духовни и национални

значај, јер су сведочила о живим везама Хиландара и различитих српских крајева. Њихов резултат се често огледао у отварању школа и ширењу писмености у народу. Различите врсте признаница у којима су помињане поједине монашке келије на Светој Гори, често су биле једини документи који сведоче о српском присуству у њима током 18. века. У овим документима, по Димитријевићевим речима „има маса нових података о личностима из места и крајева о којима за оно доба у другим писаним споменицима ни трага ни гласа немамо”. Пошто је ова грађа изложена пропадању, сматрао је да је неопходно да буде публикована и на тај начин трајно сачувана. На крају писма изразио је наду да „Академија неће наћи разлога да мења ранија своја решења из 1907. и 1910. г. о штампању овога градива” [АСАНУ, ИЗ, СД, 14435/VII–2/I–1–6, *С. Димитријевић – Српска краљевска академија, Београд, 20. децембар 1927*].

И поред поменутих Димитријевићевих ставова Српска краљевска академија остала је при првобитном ставу. На заједничкој седници Академије философских и друштвених наука, 28. маја 1928. године, одлучено је „да се остане при ранијем решењу” [АСАНУ, АА, Записници заједничких скупова Академије философских и друштвених наука, *Записник седнице од 28. маја 1928*]. У документима Академије нема даљег помена о овој грађи.⁹

* * *

Научна сарадња проте Стевана Димитријевића са Српском краљевском академијом, од 1899. до 1929. године, била је интензивна и обележена Димитријевићевим припремањем и достављањем Академији научних материјала, пре свега архивске грађе. Током ових тридесет година, у издању Академије, публиковани су важни радови проте Димитријевића. Поред рада о односима српских патријараха и Русије у 17. веку, публикована је и важна архивска грађа из руских архива о српској историји, као и део хиландарске архивске грађе до 18. века. Ови научни материјали оцењени су позитивно у српској научној јавности, а објављена архивска грађа и данас има велики значај за истраживање српско-руских духовних веза. Прота Димитријевић се и данас сматра једним од најбољих српских познавалаца руске архивске грађе о српској црквеној историји. Са друге стране, део материјала које је Димитријевић предао Академији није публикован. Од овог материјала најзначајнија је обимна хиландарска архивска грађа из 18. века. Скоро 600 докумената које је Димитријевић припремио, нажалост, није објављено. Овај припремљени материјал је, потом, највероватније неповратно изгубљен. Једино сведочанство о њему данас представљају записници са седница Академије из тог времена. Чување од заборава овог научног подухвата проте Димитријевића важно је ради целовитог сагледавања његовог научног дела, али и ради потпунијег увида у његову научну сарадњу са Српском краљевском академијом.

⁹ На основу податка из романсиране биографије проте Стевана Димитријевића може се извести закључак да је његова хиландарска архивска грађа страдала у једном пожару у његовом стану у Београду [Пелеш 2002: 302].

ЗАХВАЛНОСТ

Рад је настао у оквиру научноистраживачке делатности Православног богословског факултета Универзитета у Београду коју финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка (АСАНУ, ИЗ): Заоставштина проте Стевана Димитријевића.
 Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка (АСАНУ, ИЗ): Преписка Илариона (Руварца).
 Архив Српске академије наука и уметности, Административни архив (АСАНУ, АА): Записници скупова Академије друштвених наука (1908, 1910, 1911).
 Архив Српске академије наука и уметности, Административни архив (АСАНУ, АА): Записници заједничких скупова Академије философских и друштвених наука (1925, 1927, 1928, 1929).
 Архив манастира Хиландара, Српски списи (АМХ, СС): Кутија 44.

Објављени извори

- Годишњак СКА XIII, за 1899 (1900). Београд: Државна штампарија.
 Годишњак СКА XIV, за 1900 (1901). Београд: Државна штампарија.
 Годишњак СКА XX, за 1906 (1907). Београд: Државна штампарија.
 Годишњак СКА XXIX, за 1920 (1921). Београд: Штампарија Мироточиви.
 Димитријевић, Стеван (1900б). Прилози расправи „Одношаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку” у Гласу LVIII и LX. *Сјоменик Српске краљевске академије*, XXXVIII, други разред: 34: 59–84.
 Димитријевић, Стеван (1903). Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку. *Сјоменик Српске краљевске академије*, XXXIX, други разред: 35: 16–42.
 Димитријевић, Стеван (1922а). Грађа за српску историју из руских архива и библиотека. *Сјоменик Српске краљевске академије*, LIII, други разред: 45: 1–329.
 Димитријевић, Стеван (1922б). Документи хиландарске архиве до XVIII века. *Сјоменик Српске краљевске академије*, LV, други разред: 47: 20–31.

Литература

- Веселиновић, Рајко (1984). Рад Стевана М. Димитријевића као делегата и инспектора Народног одбора СХС за помоћ гладнима у СССР-у 1922/1924. године. *Сјоменица њроше Сїеве Димитријевића, Боїословље*, 1–2: 53–102.
 Димитријевић, Стеван (1900а; 1901). Одношаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку, *Глас Српске краљевске академије*, LVIII, други разред: 37: 201–289; LX, други разред: 38: 153–203.
 Јакшић, Милутин (1902). Ст. М. Димитријевић, Одношаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку. (Из Гласа Српске Краљевске Академије LVIII и LX), *Боїословски гласник*, књ. 1, св. 2: 134–138.
 Јевтић, Атанасије (1984). Посете проте Стеве манастиру Хиландару. *Сјоменица њроше Сїеве Димитријевића, Боїословље*, 1–2: 34–40.

- Јовановић, Мирослав (2012). *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, Београд: Народна библиотека Србије.
- Пелеш, Зорица (2002). *Проџа Стеван Димитријевић. Анђео Божји за јужну Србију*. Београд: Предзорје.
- Пузовић, Владислав (2017). *Руски џуџеви српској бојословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд: Православни богословски факултет, ЈП Службени гласник.
- Пузовић, Владислав (2020). Српско-руски црквени односи у радовима протојереја-ставрофора Стевана М. Димитријевића (У спомен на првог декана Православног богословског факултета у Београду). *Бојословље*, 2: 5–18.
- Радонић, Јован (1902). Ст. М. Димитријевић. Одношаји пећских патријараха с Русијом у XVII веку. Из Гласа срп. краљ. акад. LVIII, стр. 201–289. и Гласа LX, стр. 153–203, *Источник*, 12: 284–286.
- Самарцић, Радован (1993). Српска Православна Црква у XVI и XVII веку. У: *Историја српској народа*, књ. 3, т. 2, Београд: Српска књижевна задруга, 7–102.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PROTOPRESBYTER STEVAN DIMITRIJEVIĆ
AND THE SERBIAN ROYAL ACADEMY

by

VLADISLAV PUZOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Mije Kovačevića 11b, Belgrade, Serbia
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

SUMMARY: Protopresbyter Stevan Dimitrijević's academic contribution to the Serbian Royal Academy is primarily evident in his preparation and submission of the archive materials for publishing. That cooperation took place during the first three decades of the twentieth century (1899–1929). The Serbian Royal Academy was a publisher of Dimitrijević's paper about the Serbian–Russian Church relationships in the 17th century, as well as the archive materials from Russia about the Serbian Church history, and partially the archives from the Hilandar Monastery until the 18th century. The Hilandar Monastery archive materials from the 18th century, collected and submitted by Dimitrijević to the Serbian Royal Academy were never published. This paper follows the path of Dimitrijević's work submitted to the Serbian Royal Academy, based on the materials from the Archives of the Serbian Academy of Science in Belgrade. Notes taken during the meetings of the Academy were often the only source of some Dimitrijević's papers. The purpose of this research is to emphasize the contribution of Dimitrijević's papers that are published by the Serbian Royal Academy, and to keep the memory of Dimitrijević's attempt to prepare and publish the archive materials from Hilandar Monastery from the 18th century.

KEY WORDS: Protopresbyter Stevan Dimitrijević, Serbian Royal Academy, archive materials, Serbian–Russian Church relationships, Hilandar Monastery

ОТВОРЕНО ПИСМО ДРАГИШЕ СТОЈАДИНОВИЋА ПОВОДОМ „СРПСКИХ ТЕМА” МИРОСЛАВА КРЛЕЖЕ

ВУКАШИН МАРИЋ

Нови Сад, Србија
vmarić98@hotmail.com

САЖЕТАК: У раду се анализира реакција Драгише Стојадиновића на фељтон „Српске теме” Мирослава Крлеже који је објављиван у београдском листу *Полиџика* током априла, маја и јуна 1963. Стојадиновић је у одговору на фељтон написао *Отворено писмо*, које је 28. јуна 1963. послао Југословенској академији знаности и умјетности у Загребу, Српској академији наука и уметности у Београду и Матици српској у Новом Саду. У њему се усредредио на Крлежин чланак „Пашић о Солунском процесу”, који је у изашао у *Полиџици* 9. јуна. Истражена је веродостојност Крлежиних информација и Стојадиновићеве критике. Неслагање између Крлеже и Стојадиновића своје корене има у супротстављеним погледима на мотиве и резултате Солунског процеса, улози Стојадиновића у организовању процеса и Крлежином односу према питању југословенског уједињења. У раду се наводе и оригинални документа из Народне библиотеке Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Драгиша Стојадиновић, Мирослав Крлежа, Српске теме, Солунски процес, Никола Пашић

У раду се анализира *Отворено писмо* Драгише Стојадиновића¹ поводом ставова Мирослава Крлеже изнесених у дневном листу *Полиџика*

---

¹ Драгиша Стојадиновић (1886–1968) био је четник-комита, сниматељ, шеф Кинематографске секције српске војске на Солунском фронту, народни посланик и публициста. Године 1905. прикључио се српским четама у Старој Србији и Македонији, где је био „један од најистакнутијих српских комита”. Након повратка у Београд 1908. завршио је студије права. Убрзо се оженио Олгом, ћерком политичара Љубе Јовановића Патка. Стојадиновић је постао један од најзначајнијих ратних фотографа српске војске. Тврдио је да је, као један од најбољих стрелаца у Србији, пре Сарајевског атентата, обучавао Гаврила Принципа и Трифка Грабежа у гађању револвером. Према Стојадиновићевом сведочењу, током Првог светског рата учествовао је „у свим великим биткама од Цера, Чевртије, Колубаре и Београда до

1963. године. Ова епизода фрагментарно је поменута у српској историографији [Бјелајац 2019: 121–123; Јовичић 2017: 85] и овде ће бити детаљније истражена. У првом делу рада анализира се порекло писања Крлеже и Стојадиновића и кроз призму новијих историографских сазнања оцењује се веродостојност њихових ставова. У другом делу рада у целости се преноси текст два извора – чланак Мирослава Крлеже „Пашић о Солунском процесу” [*Полиџика*, 9. јун 1963: 17] и „Отворено писмо” Драгише Стојадиновића [Народна библиотека Србије, Р 736/III/69].

* * *

У недељним бројевима дневног листа *Полиџика* између 21. априла и 30. јуна 1963. излазио је фељтон „Српске теме” Мирослава Крлеже. Објављен је у једанаест наставака и представљао је „фрагмент из збирке цитата... која се, у облику неке врсте Панораме погледа, појмова и појава, припрема за штампу” [*Полиџика*, 21. април 1963: 17]. Текст је уредио Анђелко Малинар² уз сарадњу самог Крлеже.³ Целокупан фељтон састојао се од двадесет тема, уређених по азбучном редоследу.⁴ Чланак „Пашић о Солунском процесу”, главна мета Стојадиновићевих критика, објављен је у *Полиџици* 9. јуна [*Полиџика*, 9. јун 1963: 17]. То је био последњи чланак у теми „Србија у Првом свјетском рату”. Ово је била најобимнија тема у фељтону; излазила је од петог (19. маја) до осмог наставка (9. јуна). Сем чланка „Пашић о Солунском процесу” део ове теме били су редом и сле-

повлачења кроз Србију, Црну Гору и Албанију”. Поверена му је организација Фотографског одељења Врховне команде српске војске на Солунском фронту и стварање Кинематографске секције. Током Солунског процеса, који је покренуо његов таст и тадашњи министар унутрашњих дела Љуба Јовановић Патак, фотографисао је место на којем је извршен наводни атентат на престолонаследника, организовао снимање на самом суђењу, те био умешан у припремању сведока за давање исказа. Након рата проглашен је за заслужног националног борца од стране Народне скупштине. Као народни посланик истицао се гласним супротстављањем председнику владе Милану Стојадиновићу. Оптужен је за иницијатора неуспелог атентата на Милана Стојадиновића 1936. због чега је осуђен на три године затвора. Током Мартовског пуча снимио је свој најзначајнији филм *Демонстрације 27. марта 1941. године у Београду*. Други светски рат провео је у Херцег Новом и Дубровнику, а затим се вратио у Београд. Обнова Солунског процеса 1953. ставила је Стојадиновића под лупу јавности. Он је тада негирао оптужбе да је фабриковао доказе против Аписа на процесу 1917. Видети: [Јовичић 2017: 27–30, 49–53, 58–64, 81–85, 90; Стојадиновић 2000: 55–59; Живановић 2016: 160, 385, 513].

² Анђелко Малинар (1909–1982), био је лексикограф и преводилац. Од 1952. до смрти био је редактор Крлежиних дела. Осмислио је и приредио *Панораму њољега, њојава и њојмова* (1975), избор цитата из Крлежиног прозног дела. Видети: [Malinar, *Krležijana*; Panorama pogleda, pojava i pojmovi: *Krležijana*].

³ Целокупна збирка цитата *Panorama pogleda, pojava i pojmovi* изашла је 1975. у пет књига. Збирка је подељена на тематске јединице и обухвата грађу из готово целокупног корпуса Крлежиних прозних дела од 1913. до 1975. Крлежа је „интерзивно” учествовао у стварању збирке прегледом цитата, њиховим уврштавањем, избацивањем, обликовањем и стилским дотеривањем, премда је по објављивању књиге имао неке замерке на Малинаров одабир текстова. Видети: [Krleža 1975a; Panorama pogleda, pojava i pojmovi: *Krležijana*].

⁴ Насловна тема су: „Београд”, „Београдски пашалук”, „Дунав”, „Дворски воз на станици у Земуну”, „Илић Војислав, Колонат или прозелитизам”, „Краљевић Марко”, „Марковић Светозар”, „Медијевалне теме”, „Ненадовић Прота Матеја”, „Новаковић Стојан”, „Нушић Бранислав”, „Пијаде Моша”, „Поповић Богдан”, „Принцип Гаврило”, „Србија у Првом свјетском рату”, „Српска фреска”, „Српски устанак”, „Стерија”, „Видовдански култ”. Видети: [*Полиџика*, 21, 28. април; 5, 12, 19, 26. мај; 2, 9, 16, 23, 30. јун 1963].

дећи чланци: „Сврха аустријске казнене експедиције”, „Између мајског преврата 1903. и царинског рата 1906.”, „Дипломатска увертира”, „Бриге радикалске у предвечерје Сарајевског атентата”, „Србијанске побједe 1914.”, „Гарашанин и Светозар Марковић”, „У вријеме босанске анексије”, „Радикалски кабинет 1914.”, „Нишка декларација 1914.”, „Година 1915.”, „Солунски процес”, „Слом Србије године 1915.” [Полиџика, 19. мај 1963: 21; 26. мај 1963: 19; 2. јун 1963: 17; 9. јун 1963: 17].

Већина чланака из теме „Србија у Првом светском рату”, укључујући и чланак „Пашић о Солунском процесу”, први пут су објављени крајем 1960. у загребачком листу *Вјесник*. Тамо је у три наставка, насловљеним „Године 1914”, „Године 1915–1917”, „Године 1918”, по први пут штампано до тада „необјављено дјело Мирослава Крлеже” [Вјесник, 17. просинас 1960: 4] под насловом „Југославенско питање у првом свјетском рату”. Крлежа је у својим текстовима анализирао развој југословенског питања током Великог рата, са нагласком на њему важним догађајима и контроверзама. Од секције насловљене „Солунски процес”, која је изашла у другом наставку у *Вјеснику* 13. децембра 1960. [Вјесник 13. просинас 1960: 5], у *Полиџици* су сачињена два чланка: „Солунски процес”, који је изашао 2. јуна 1963. [Полиџика 2. јун 1963: 17], и „Пашић о Солунском процесу”, који је уследио у наредном броју. Садржај текста у *Вјеснику* и *Полиџици* готово је идентичан, при приређивању за „Српске теме” извршене су незнатне стилске промене и мањи део текста је изостављен.⁵

* * *

Драгиша Стојадиновић је 28. јуна 1963. упутио писмо Југословенској академији знаности и умјетности у Загребу, Српској академији наука и уметности у Београду и Матици српској у Новом Саду поводом „Српских

⁵ У „Српским темама” недостају два дела текста. Први део је реченица, која би била смештена између седмог и осмог параграфа, која гласи: „Атентат на Регента, наведен у Пашићевој дефинитивној редакцији за дан 11. IX 1916, основан је на изванредно добром слуху Регентова шофера маркиза *Antoine de Besiade d'Avaray* и ордонанцофицира потпуковника Јуришића, свједоцима, који су чули да је негдје одјекнуо пуцањ...” Други део је пасус, који би био последњи у чланку, који гласи: „Да ли су Апису, који о методама свога министра председника по свој прилици није имао никаквих илузија, успјели да сугеришу како се ради о потписивању сепаратног мира западних сила с Аустријом и да ли се може претпоставити да би Апис био дао своју изјаву за тај радикалски трик, остат ће непознато, а за мериторну историјску процјену ове драме није ни важно. Важно је и надасве значајно да је за делегате Југославенског одбора на Крфској конференцији (све од реда аустријске велеиздајнице, којима је по аустријским законима пријетила смртна осуда као и Апису), остало прекривено велом тајне, да је смртна осуда над Аписом и Малобабићем извршена због сарајевског атентата, на темељу аустријског захтјева да српска влада прекине са сваком организацијом којој је сврха уништење Аустрије”. Видети: [Вјесник, 13. просинас 1960: 5].

Текст чланка „Пашић у Солунском процесу” поново је штампан 1966. у *Sabranim djelima Miroslava Krleža* као део есеја „Југославенско питање у Првом свјетском рату 1914–18”. Ту је пренешен по оригиналу који се налази у *Вјеснику*. „Пашић о Солунском процесу” такође се налази раздвојен у збирци цитата *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. Делови чланка су под следећим одредницама: „Pašić Nikola”, „О Сарајевском атентату ни ријечи”; „Pašić Nikola”, „Retorika oko Apisove glave”, „Solunski proces”, „Pašićeve makijavelističke varijacije”. *Panorame* садрже и горенаведени пасус којег нема у „Српским темама”. Видети: [Крлежа 1966: 341–344; Крлежа 1975г: 186–188, 716–717].

тема”. Циљ писма био је да се институцијама скрене пажња на писања „подпредседника Југословенске Академије наука из Загреба... једне познате и реномиране хрватске личности књижевне” која „изазивају непожељне коментаре међу српским читаоцима”. Према Стојадиновићу проблематичност „Српских тема” лежала је у „неколико крупних историјских замерака и неистина, које се кроз ’Српске теме’ намерно или ненамерно убацују у нашу и светску јавност, а што се, наравно, одражава на наше односе са Хрватима”. Стојадиновић напомиње да за посебан проблем сматра „опште мишљење и уверење”, које влада међу српским читаоцима, да се „Српске теме” „пишу и штампају са знањем Југословенске Академије Наука, а у сагласности са тамношњим меродавним факторима”. „Књижевна болест, писања без одговорности, постала (је) све чешћа и уједно и све штетнија за читаоце, који све морају да примају за истину” и због тога би институције морале да „тој болести потраже лека”, те да омогуће критику и „најповлашћенијих писаца” како би се избегла „оваква неистинита историјска причања” широког одјека у јавности. У својим примедбама и замеркама на Крлежине текстове Стојадиновић се усредредио на чланак „Пашић о Солунском процесу”.⁶

На почетку своје критике Стојадиновић истиче да су „Српске теме” „писане са немарношћу”. Он указује на две грешке које, мада „ситнице”, „илуструју начин писања ’Српских тема’, када писац олако и безобзирно прелази преко историјских истина, као да га се оне не тичу”. Прва примедба односи се на Крлежину тврдњу да је „Љуба Јовановић Патак,⁷ већ старачки неодговорно, у свом познатом чланку *О крви словенства* године 1924. избрбљао да је знао и да су сви знали да ће пријестолонаследник оставити своју главу у Сарајеву”. Стојадиновић истиче да не постоји књига *О крви словенства*, већ „јубиларно издање за десетогодишњицу Сарајевског атентата књига: ’Крв Словенства’” [Јовановић 1924: 10–23]. Стојадиновић такође исправља Крлежину грешку „...да је краљевски посланик у Бечу Јован Јовановић Пижон, у предвечерје атентата, у разговору са грофом Голуховским могао дати наслутити аустријском министру, да ће се у Сарајеву десити катастрофа...”. Стојадиновић коригује ово, наводећи да је „опомена учињена од стране Јоце Јовановића заједничком министру финансија Билинском”.⁸

⁶ Стојадиновић у писму погрешно назива чланак „Пашић и Солунски процес”.

⁷ Љуба Јовановић Патак (1865–1928) био је српски политичар и историчар. Био је члан Народне радикалне странке од 1886. Као министар унутрашњих дела био је један од главних организатора Солунског процеса. У чланку у споменици десетогодишњице Првог светског рата *Крв словенства* навео је да му „једног дана каза господин Пашић... да се неки спремају да оду у Сарајево и убију Фрању Фердинанда који је тамо имао доћи и бити свечано дочекан на Видов-дан”. У том периоду ушао је у сукоб са Николом Пашићем, што је 1926. године довело до искључења Јовановића из странке. Видети: [Недељковић 2010: 145–157; Јовановић 1924: 10; Дедијер 1966: 663–670].

⁸ Крлежа је овде вероватно помешао грофа Агенора Голуховског (Agenor Goluchowski) који је био министар спољних послова Аустроугарске од 1895. до 1906. и грофа Леополда Берхтолда (Leopold Berchtold) који је био министар спољних послова Аустроугарске од 1912. до 1915. очекујући да је особа са којом је српски посланик у Бечу комуницирао била министар спољних послова, а не министар финансија. О посети Јована М. Јовановића Леону Билин-

Након исправки две наведене „ситнице”, Стојадиновић прелази на веће замерке Крлежином тексту. Прва од њих тиче се улоге руског војног аташеа у Србији Артамонова (Виктор Артамонов) у извођењу Сарајевског атентата. Крлежа наводи да је атентат „дјело... руског аташеа, генерала Артамонова”. Стојадиновић негира ову могућност, наводећи: „сада 1963. године цео свет зна да је то у оно време била стара аустријска и немачка теза и да она не одговара истини, те је као таква одбачена”. Он порекло ових тврдњи види у фалсификатима бечког историчара Ханса Иберсбергера (Hans Uebersberger), који је у међуратном периоду, те током Другог светског рата писао о овој теми.⁹ Иберсбергер је током својих истраживања фалсификовао нека документа приликом превођења, од којих се по важности истиче рапорт Драгутина Димитријевића Аписа војном суду за официре у Солуну. У Иберсбергеровој реинтерпретацији фалсификовани рапорт послужио је као доказ сарадње Аписа и Артамонова на убиству Франца Фердинанда [Дедијер 1966: 918–919]. Крлежа притом оставља и могућност да је Пашић био упознат са чињеницом да је Артамонов радио на организовању атентата, што Стојадиновић одбацује као „крупну историјску неистину”, која је толико „неозбиљна” да је од ње одустала и аустроугарска влада. Стојадиновић се пита „на основу каквих је других података, сем ове Гебелсове пропаганде, [Крлежа] заснивао своје тврђење?”. Одговор може лежати у контактима Мирослава Крлеже са југословенским комунистичким емигрантима који су заговарали ову тезу током међуратног периода. Група левичарски оријентисаних југословенских емиграната у Бечу, окупљених око листа *La Fédération Balkanique*, тврдила је да је Артамонов знао и подржао сарајевску заверу [Ibid: 763]. Припадници групе, Павле Бастајић и Мустафа Голубић, сведочили су у јесен 1924. руском револуционару Виктору Сержу (Victor Serge) о предисторији Сарајевског атентата на конференцији поводом десетогодишњице Првог светског рата, што је потом објављено у листу *Clarté* [Vujošević 1993: 228; *Clarté*, 74: 209]. Голубић је у *La Fédération Balkanique*-у током 1924. и 1925. године објавио четири чланка о Сарајевском атентату [Vujošević 1993: 229]. Познато је да је Крлежа на свом путу у Русију боравио у Бечу крајем 1924, управо у време када се групација Бастајић–Голубић активно бавила овом темом. Том приликом Крлежа је Бастајићу, којег је тражила аустријска полиција, понудио да га сакрије на неколико дана у свом стану, што је Бастајић прихватио [Bastajić: *Krležijana*; Ркман 2017: 61]. Могуће је да неки од ставова о изводиоцима Сарајевског атентата које деценијама касније износи у „Српским темама” потичу из овог периода.

ском (Leon Biliński) видети: [Бјелајац 2019: 74–81; Радојевић 2015: 203–219]. Пашићев коментар о опомени („Није ли природно предвидети да ће лети бити врућине?”) доноси гроф Карло Сфорца (Carlo Sforza). Видети: [Сфорца 1937: 281–282].

⁹ Ханс Иберсбергер (1877–1962) написао је неколико дела из историје Русије док је био професор источноевропске историје на Бечком универзитету. Био је упознат и са мемоарима Симеона Пишчевића, на које је вероватно наишао током својих истраживања у архивама Москве и Санкт Петербурга почетком 20. века. Он је накратко био ректор универзитета у Бечу, који је морао да напусти након 1933. због свог чланства у нацистичкој странци. Такође је био професор на универзитетима у Вроцлаву и Берлину. Видети: [Ђурић 2018: 56–57].

Стојадиновић оспорава Крлежине наводе да је Никола Пашић оптужио пуковника Аписа за покушај закључивања сепаратног мира са Аустријом. Захтевајући да се Крлежа јасније изјасни по овом питању и да каже „на основу каквих историјских чињеница ово тврди”, Стојадиновић као главни аргумент против ове тезе износи чињеницу да је „Апис, и цела његова организација са њим, била непомирљиви непријатељ Аустрије”. Стојадиновић притом поставља питање због чега Крлежа, када већ говори о сепаратном миру, не говори о покушајима Милоша Богићевића¹⁰ да закључи сепаратни мир са Немачком. Он сматра да би нас Крлежа „много задужио да је у ’Српским темама’ проговорио и о овој историјској истини, а не да нам сервира ’Гebelсове пропаганде’.” Крлежа пак, у чланку „Пашић о Солунском процесу”, наводи да информације које износи преузима из разговора који су Никола Пашић и мајор Гргур Митровић имали „у четири ока”. Крлежа податке највероватније преузима из забелешке о разговору коју је у свом дневнику оставио мајор Митровић, а коју је у целости, уз коментаре, пренео Милан Ж. Живановић 1955. у својој књизи *Пуковник Апис: Солунски процес хиљаду девeтeстe седамнаестe*.¹¹ У разговору Пашића и Митровића оптужбе о покушајима водећих црнорукаца за склапањем сепаратног мира са Аустријом, које је Пашић изнео, нераскидиво су повезане са покушајем извођења преврата од стране црнорукаца. Црнорукци „су хтели опет [1914. В.М.] да промене политику. Каква сада може бити политика: уз Германе или уз Антанту?... Шта би било да су 1914. год. изазвали преврат?” пита Пашић, одмах потом одговарајући себи: „Да је преврат успео они би закључили мир са Аустријанцима, јер друге политике нема. Кад не ваља ова уз Споразум, значи да је добра она уз Германе” [Живановић 2016: 602]. Живановић је Пашићеве изјаве карактерисао као „просте неистине, измишљотине и клевете, на којима је почивала пресуда у Солунском процесу” [Живановић 2016: 603]. Он је сматрао да су краљ Александар и Никола Пашић стрељање осуђеника на Солунском процесу планирали да употребе као „политички аргумент у евентуалним преговорима за сепаратни мир са Аустро-Угарском” [Живановић 2016: 555]. Треба напоменути да је Живановић донекле подлегао легендама о вези тајних преговора о сепаратном миру између Аустроугарске и Француске и Солунског процеса [Бјелајац 2016: XX]. Слично виђење мотива Солунског процеса има и Крлежа. По њему они су могли „бити садржани у пријетњи Аписовој, да ће се радикали вратити у земљу *исјод њејових сабаља*” или пак „да се (је) радило о компромису у оквиру

¹⁰ Милош Богићевић (1876–1938) био је секретар српског посланства у Паризу (1904–1907), отправник послова посланства Србије у Берлину (1907–1914). Током Првог светског рата самовољно је напустио своју дужност и посветио се посредовању на склапању мира између Француске и Немачке. Након рата бавио се сакупљањем грађе и докумената о српској спољној политици, подржавајући притом немачке ревизионистичке тезе о ратној одговорности. Извршио је самоубиство у Берлину 1938. За супротстављене погледе на Богићевића видети: [Бјелајац 2019: 127–132; Петровић 2014: 46–61].

¹¹ Сличне синтагме које у коментарима користи Живановић користи и Крлежа, нпр. „издајник отаџбине”. Њих нема у оригиналној Митровићевој белешци. За текст дневничке белешке видети: [Живановић 2016: 601–603].

склапања сепаратног мира с Аустријом, а тиме о ликвидацији свих још живих лица, компромитованих у Сарајевском атентату” [Полијтика, 2. јун 1963: 17]. Стога се чини да Крлежа користи Пашићеве изјаве управо у контексту у којем их користи и Живановић, као доказни материјал који потврђује да је Солунски процес био исценирани „фиктивни атентат са свима елементима политичког и правног уморства” [Vjesnik 13. 12. 1960: 5].

Крлежина критика Пашића поводом његовог деловања током Солунског процеса изазвала је оштру реакцију Стојадиновића. На Крлежину констатацију да је Пашић „председнику солунског суда Мишићу наредио да забрани Апису да се пред судом брани својим заслугама из периода ’националног рада’ (што је председник суда у току процеса досљедно и провео), алудирајући на кривичну одговорност за Сарајевски атентат”, наглашава притом како је „злочин увијек злочин на страни као и у земљи”, Стојадиновић одговара да је та „тврдња тако неозбиљна да се тим није користио ни сестрић Аписов Милан Живановић, пишући своју докторску тезу”.¹² Стојадиновић потом описује околности које су навеле Аписа да састави тајни рапорт војном суду за официре у којем признаје своју улогу у организовању Сарајевског атентата, доказујући притом да Апису није било забрањивано да користи рапорт пред судом, већ да је сам од тога одустао. Међутим Пашићева „наредба” Петру Мишићу, коју спомиње Крлежа, није у вези са Аписовим рапортом. Она се односи на шифровани телеграм, послат са Крфа 21. марта (3. априла) 1917. Телеграм је био упућен Љуби Јовановићу са захтевом да замоли председника суда да „побија колико год може изјаве оптужених” и да их упозорава да „злочин је злочин, како у земљи тако исто и преко границе”.¹³ Поверљиви рапорт војном суду за официре Апис је написао и послао председнику војног суда тек 28. марта (10. априла) 1917. [Дедијер 1966: 684–686].

Стојадиновић се потом кратко осврће на Крлежин коментар да Пашић „шифрованим депешама своје министру унутрашњих послова Јовановићу Патку мијења дан атентата, пошто се на суду утврдило да Раде Малобабић може доказати свој алиби за онај датум, који је у првој варијанти оптужнице био наведен као дан злочина”. Стојадиновић констатује да

¹² Заправо Живановић детаљно елаборира управо ову тврдњу: „Никола Пашић [у разговору са мајором Митровићем В.М.] је мислио на Сарајевски атентат... Никола Пашић потврђује ону исту тенденцију коју је имао када је својом депешом дао налог претседнику Војног суда за официре у Солунском процесу да спречава оптужене, да се бране својим националним радом и дао налог претседнику Мишићу да изјављује, ако би се ко од оптужених тим својим радом бранио, да је „злочин увек злочин на страни као и у земљи и да држава одговара према другима за своје грађане”, што је пуковник Мишић у току процеса и изјављивао. Смисао те тенденције био је у томе, да се и на суду јавно обележи да српска влада осуђује Сарајевски атентат а преко њега и целокупну осталу национално-револуционарну акцију коју је под вођством пуковника Аписа орг. УиС против Аустроугарске водила.” Видети: [Живановић 2016: 610–611].

¹³ Синтагму „злочин је увек злочин, на страни као и у земљи” Мишић ће искористити 22. марта током испитивања пуковника Радоја Лазића. Током саслушања потпуковника Велимира Вемића 20. марта Мишић није искористио наведену синтагму иако је на Мишићево питање Вемић дао исти одговор као и Лазић два дана раније. Видети: [Тајна превратна организација, 1918: 33, 37; Живановић 2016: 611].

„Пашић са овим питањем нема апсолутно никакве везе” и да је „погрешан датум тумачен... календарском разликом”, мада он верује „да је погрешан датум намерно унет у истражни материјал од стране иследника међу којима је било подоста присталица, па и рођака Аписових”. Но када је Љуба Јовановић Патак Поверљивим актом бр. 191, такозваним *президијалом*, тражио покретање процеса против „превратничког круга” на чијем челу се налазио Апис, у тексту акта се помиње „догађај од 12/25. септембра 1916” [Живановић 2016: 57–58]. Када је тужба подигнута 15. (28. марта) 1917. „догађај” је по Казненом закону дефинисан као рад „да се изврши атентат на Њег. Краљ. Височ. Престолонаследника” [Тајна превратна организација, 1918: 6]. У новој тужби поднетој 27. марта (9. априла), седам дана после почетка процеса, наводи се да су „стављени под војни суд... Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић... Раде као главни кривац и извршилац, а Мухамед као његов саучесник у извршеном атентату над Његовим Краљевским Височанством Престолонаследником Александром на дан 29. августа – 11. септембра по новом календару” [Тајна превратна организација, 1918: 49]. Јасно је да разлика између датума у президијалу и у оптужници против Малобабића и Мехмедбашића не може да се правда „календарском разликом”. Иако Стојадиновић негира умешаност Пашићу у питање датума атентата, његова шифрована депеша о којој Крлежа говори баца другачије светло. Пашићева депеша је послата министру унутрашњих послова Љуби Јовановићу Патку 4. (17.) марта 1917. у Солун. У додатку поруке Пашићев шеф Кабинета руком је написао следећи текст: „Г. Пашић рече да вам скренем пажњу: може ли се рећи да је атентат био 12. септембра по новом [календару *В.М.*] и да га хитно известите шта ви мислите били било добро тако што казати, да би се и он размислио и одлучио” [Живановић 2016: 503–505].

Критику Крлежиног текста Стојадиновић завршава констатацијом да „у ’Српским темама’ има и једна (једина) истина у чланку „Пашић и Солунски процес”. Ради се о изјави Николе Пашића датој Јеврему Лазићу да „је радикалима познато да црнорукци нису криви”, што Стојадиновић разуме као изјаву „да црнорукци (остали) нису криви за оно што је радио Апис”. Пашић је ово изговорио Лазићу када је он био код њега да се распита за судбину свог брата оптуженог у процесу, потпуковника Радоја Лазића, а у затворенички дневник је ову информацију убележио пуковник Милан Гр. Миловановић [Живановић 2016: 612–615]. Али док Стојадиновић Пашићеву изјаву види као аболицију већег дела црнорукаца и уједно осуду Аписа, Крлежа изјаву посматра као признање фингираног процеса због којег је спроведена „смртна осуда над Аписом и Малобабићем извршена због сарајевског атентата, на темељу аустријског захтјева да српска влада прекине ’са сваком организацијом којој је сврха уништење Аустрије’” [*Vjesnik*, 13. prosinac 1960: 5].

Супротстављена мишљења између Стојадиновића и Крлеже о разлозима и току Солунског процеса произлазе из њиховог односа према процесу и његовим резултатима. Стојадиновић је био укључен у организовање солунске афере. У припреми за обнову Солунског процеса сведоци

Темељко Вељановић и Ђорђе Константиновић указали су на његову улогу у припреми њихових сведочанстава у Солуну 1917. На саслушању у Врховном суду 4. марта 1953. Стојадиновић је то негирао и тврдио: „ништа и никада за време суђења нисам знао о томе шта и како ови људи сведоче” [Мекензи 2001: 231–232]. Њих тројица су на обновљеном процесу сведочили пред судом истог дана оставши при првобитним изјавама по питању уплитања Стојадиновића у сведочења. Стојадиновић је неке од изјава променио, али је и даље тврдио да не познаје ни Вељановића, ни Константиновића [Мекензи 2001: 279–285]. Дејвид Мекензи (David McKenzie) је Стојадиновића сматрао за „непоузданог сведока” који је „од раније био познат као ноторни лажов и човек сумљивог понашања” [Мекензи 2001: 284]. Заменик јавног тужиоца НР Србије је у завршној речи навео да се из исказа сведока види какву је „мрачну улогу у овом процесу [Солунском *В.М.*]” одиграо Стојадиновић, закључивши да су „сведоци Темељко Вељановић и Ђорђе Константиновић... потврдили да су оптужене теретили лажно а да дају лажан исказ принуђени су претњама” њега и других [Живановић 2016: 623–624]. У демантију који је Стојадиновић послао листу *Полиџика* 11. јуна 1953. он је одбацио терећења сведока против њега, али текст никада није објављен [Јовичић 2017: 113].¹⁴

Драгиша Стојадиновић је током свог живота бранио резултате и легитимитет Солунског процеса. Крлежа је одбацивао и једно и друго, за њега је процес био „политичко и правно уморство” [*Vjesnik*, 13. prosinac 1960: 5]. Стојадиновић је сматрао да је тајна организација Црна рука планирала да се обрачуна са регентом и Пашићем на Крфу и Солуну [Казимировић 2013: 708–709]. За њега је било „несумњиво да је у вођству Црне руке још у 1914. години никла идеја о разговорима са Немачком ради покушаја спасавања Србије од политике радикала, који се беху определили за Антанту” [Казимировић 2013: 604]. Крлежа је сматрао да се заправо радило о „радикалском трику” и „о потписивању сепаратног мира западних сила с Аустријом” [*Vjesnik*, 13. decembar 1960: 5]. Сличну идеју изнео је и загребачки *Вјесник* у припреми за обнову процеса маја 1953. У *Вјеснику* се наводи да је „кључни фактор у изрицању солунских казни била жеља крфског режима да постигне сепаратни мир са Аустријом” [према: Мекензи 2001: 260]. Начин на који Стојадиновић и Крлежа интерпретирају легенду о вези тајних мировних преговора и Солунског процеса показује суштину њихових супротстављених погледа.

Крлежина осуда Пашићевог деловања током Солунског процеса део је шире критике Пашићеве политике током Првог светског рата. Крлежин поглед на „југословенско државно уједињење”, које је како наводи „повезано са питањем такозване ратне одговорности и кривње”, у великој мери је одјек званичних погледа социјалистичке власти на овај период. Уједињење југословенских народа 1918. године у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца Крлежа види као успостављање „ројалистичког протектората

¹⁴ Стојадиновић је демант послао због текста у *Полиџици* „Лик „националних” бораца Василија Трбића и Драгише Стојадиновића” који је изашао дан раније. Видети: [*Полиџика*, 10. јун 1953: 4].

над свим југословенским народима и државама” [Krlježa 1966: 371]. Посматрајући ток Првог светског рата кроз призму националног ослобођења и класних антагонизама у друштву, резултати „четворогодишњег ратног страдања” за Крлежу су били „побједа класних интереса младе буржоазије” и нова држава као „контрареволуционарни продукт Првога свјетског рата”. Због тога је уследила „дуготрајна и крвава политичка борба, коју су југословенски народи имали да воде још пуних двадесет седам година до свог националног и социјалног ослобођења” [Krlježa 1966: 371–372]. Ставови Мирослава Крлеже имали су утицај и на историографске расправе вођене о овом питању [Roksandić 2018: 56]. Како у свом писму наводи Драгиша Стојадиновић, иступи „угледних академичара” имали су одјека у југословенском друштву.

* * *

Политика, 9. јун 1963.

Мирослав Крлежа

СРПСКЕ ТЕМЕ (8)

Пашић о Солунском процесу

Купајући се и сунчајући на Крфу, у друштву талијанског посланика грофа Сфорце, на индискретно зановијетање овог дипломата, акредитираног код краљевске српске владе, да би ишчепркао из Пашићева памћења неко признање, како то да је краљевски посланик у Бечу Јовановић Пижон, у предвечерје атентата, у разговору са грофом Голуховским могао дати наслутити аустријском министру, да ће се у Сарајеву десити катастрофа, Пашић цитира познату народну, да је зими зима, а лјети врућина, а да је то познато сваком нашем човјеку.

А када је Љуба Јовановић Патак, већ старачки неодговорно, у свом познатом чланку *О крви словенсџива* године 1924 избрбљао да је знао и да су сви знали да ће аустријски пријестолонаслједник оставити своју главу у Сарајеву, Пашић је остао заогрнут достојанством свога ћутања. О питању Сарајевског атентата он није проговорио ни у вријеме аустријског ултиматума (1914), па досљедно све до оне галаме, која се послје Версајског мира 1919 дигла у свијету око испитивања ратне кривње, ни једне једине ријечи.

Што би већ био могао одговорити Аустрији године 1914, или оном пуританском трубуналу тзв. европске савјести 1920–30, човјек који се нашао на челу владе оптужен за дјело, за које је могао знати (ако му је било познато) да није његово, него руског аташеа, генерала Артаманова? Да преузме одговорност на своју владу, то се не би било подударало с материјалном истином, а да се неодговорно расприча као Љуба Јовановић Патак, то би значило да баца одговорност на царског генерала Артаманова, а овај му је године 1914 био једина политичка и војничка нада.

Када је ријеч о Сарајевском атентату, Пашић је постојано и досљедно дискретан годинама, изражавајући се „округло па на хоше” и онда када разговара у четири ока, с очитом резервом да му ријечи не би одлетјеле у ветар. Мајору Митровићу, једноме од црнорукаца кога је пардонирао, Пашић говори како је Аписова глава

морала пасти, јер је био шеф завјере године 1903, јер је спремао државни удар године 1913 и јер је спреман и сада (1917) да потпише сепаратни мир с Аустријом.

Скидајући главу Апису формално због фингираног атентата на Регента, Пашић говори мајору Митровићу о хабзбуршкој „*хиљадугодишњој династији*” као о европској вриједности, „*јер се не може дозволити да се врше убиства у Аустрији, у једној њавно уређеној земљи*”, како је хтио и проводио Апис, који „*као лојов у служби непријатеља хоће да изда Србију Аустрији*”.

Да је нетко „завјереник” или „лопов у служби непријатеља” он употребљава више као фразу у љубазном разговору са човјеком кога је помиловао као „лопова”, опростивши му кривњу, јер у „*Турској се морало радиити завјеренички, јер су тамо Турци, Буџари и Грци имали своје организације, њак смо морали њако и ми, а Европја је њо знала да се у Турској може браниити само њушком*”.

И док је предсједнику солунског суда Мишићу наредио да забрани Апису да се пред судом брани својим заслугама из периода свог „националног рада” (што је предсједник суда у току процеса досљедно и провео), алудирајући на кривичну одговорност за Сарајевски атентат, Пашић наглашава како је „*злочин увијек злочин на сирани као и у земљи*”.

Морализирајући о злочину и о казни, Пашић паралелно са тиме шифрованим депешама своме министру унутрашњих послова Јовановићу Патку мијења дан атентата, пошто се на суду утврдило да Раде Малобабић може доказати свој алиби за онај датум, који је у првој варијанти оптужнице био наведен као дан злочина.

Црнорукца потпуковника Јеврема Лазића он тјеша да све то није тако трагично као што се мисли, јер да је радикалима познато да црнорукци нису криви. „*То је њолиитичка нужност, њо ће се њојравиити, ако раит њојраје дуже и њрије свршејка раита*.”

Није ни он био велеиздајник, када су му напаковали кривњу за Ивандањски атентат, „*али су ња најравили издајницом, јер је њо њолиитички било њојребно, ња су сада и црнорукци њакви исјали, а они не њреба да о њоме једнако мисле*.”

(1960)

* * *

P736 / III/ 69

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА У БЕОГРАДУ

ОТВОРЕНО ПИСМО

послано:

ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ АКАДЕМИЈИ НАУКА – ЗАГРЕБ (преко поште)

и

СРПСКОЈ АКАДЕМИЈИ НАУКА – БЕОГРАД (предано лично)

и

СРПСКОЈ МАТИЦИ У НОВОМ САДУ (препоручено поштом)

Већ дуже времена (десет недеља) како се у београдском листу „Политика” објављују „Српске теме” хрватског књижевника Мирослава Крлеже, подпредседника Југословенске Академије Наука из Загреба.

Како ове „Српске теме”, писане од једне познате и реномиране хрватске личности књижевне, а штампане у такође познатом српском листу „Политика”,

изазивају непожељне коментаре међу српским читаоцима, то сматрам за дужност, да на ово писање скренем пажњу Југословенској Академији Наука, чији је еминентни члан писац ових „Тема”. Напомињем да је код српских читалаца, може се рећи, опште мишљење и уверење да се ове „Српске теме” пишу и штампају са знањем Југословенске Академије Наука, а у сагласности са тамошњим меродавним факторима. Мени је као читаоцу и новинару, јасно да је овакав закључак сасвим без основа и нетачан, али сам у разговору са познаницима и пријатељима из Београда и унутрашњости, видео да су они, без изузетака, уверени да се „Српске теме” не би могле, ни смеле, штампати без одобрења са које меродавне стране. Тога ради и пишем ову претставку Академији, указујући на приговоре на ова писања, елиминишући увредљиве изразе за Србе у тим „Темама”. Задржавам се само на неколико крупних историјских замерака и неистина, које се кроз „Српске Теме”, намерно или ненамерно убацују у нашу и светску јавност, а што се, наравно, одражава на наше односе са Хрватима.

У овим мојим замеркама задржаћу се само на чланак: „Пашић и Солунски процес”, који је отшампан у „Политици” 9. јуна 1963. г. под „Српске теме”

Моје су примедбе и замерке следеће:

1.) Подвличим одмах да су „Српске теме” писане са немарношћу, јер писац наводи књигу „О крви словенства”, која не постоји, већ има јубиларно издање за десетогодишњицу Сарајевског атентата књига; „Крв Словенства”.

2.) Исто тако писац „Српских тема” када говори о демаршу српске владе у Бечу, због посете аустријског престолонаследника Сарајеву, тврди да је српски посланик у Бечу посетио, тога ради, Голуховског, а зна се да је та опомена учињена од стране Јоце Јовановића, заједничком министру финансија Билинском [написано својеручно. *Прим. аутора*]

Ове примедбе ситнице су, али илуструју начин писања „Српских тема”, када писац олако и безобзирно прелази преко [написано својеручно. *Прим. аутора*] историјских истина, као да га се оне не тичу.

3.) Расправљајући у „Српским темама” о Солунском процесу писац Мирослав Крлежа завијено нам тврди: Да је руски војни аташе у то време, ђенерал Артамонов био иницијатор и сарадник пуковнику Драгутину Димитријевићу – Апису у спремању завере и извођењу убиства аустријског престолонаследника Франца Фердинанда на Видовдан 1914 г. у Сарајеву. Чак шта више он тај атентат, који он назива „Бело”, приписује у целости руском ђенералу Артамонову, а да је о томе могао знати и Пашић.

То што нам износи академичар Крлежа, сада 1963 г., цео свет зна и историјски је утврђено да је то у оно време била стара аустријска и немачка теза и да она не одговара истини, те је као таква одбачена и од аустријске и немачке владе.

Тврдити и данас оваку неистину није нам објашњиво, јер се сада зна позитивно како је и зашто извршен атентат у Сарајеву, као што се зна и чија је иницијатива била за овај атентат и колико је ко у њему учествовао.

Сва акта по предмету суђења официрима у Солуну Немци су, за време окупације, ископали у Србији и однели. Један део је стављен на расположење бечком професору Хансу Ибербергеру и он је за време Другог светског рата писао о тој теми (а писао је и пре рата) фалсификујући извесне документе. О томе је и хрватска штампа опширно писала у истом духу за време Другог светског рата.

За време овог рата био сам као избеглица у Херцег Новом и Дубровнику, где сам пратио хрватску штампу. Када је доцније по ослобођењу у Београду покренут поступак о рехабилитацији Аписа и другова из Солунског процеса,

саслушаван сам више пута, те сам тада скренуо пажњу иследнику (пуковнику Бори Нешковићу) на то, да су акта Солунског процеса у немачком поседу. Још раније (1946 и 47 г.) ја сам такође о тој ствари писмено обавестио Вељка Мићуновића и предао му извесне исечке из хрватске окупаторске штампе о писању Ханса Иберсбергера. Дали је на основу ове моје акције или другим путем дошло до тога да је у Немачку и Аустрију послата комисија и од тамошњих власти изузела оригинална документа о Солунском процесу није ми познато, али главно је, да су се она нашла у поседу наше државе баш у току суђења за рехабилитацију Аписову. На основу ових акта са Солунског процеса, која су делимично и у факсимилима објављена у књизи: „Истина о Солунском процесу” од главног иследника пуковника и судије Боре Нешковића утврђено је:

Да је пуковник Драгутин Димитријевић-Апис у свом познатом акту Суду за официре у Солуну, лично написао следећу тврдњу:

„... Г. Артамонову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат, а повод за тражење његовог мишљења о држању Русије нашао сам у томе што се наш рад на извештајној служби могао осетити, па би он могао бити претекст Аустрији да нас нападне”. (факсимил у књизи „Истина о Солунском процесу” на страни 277, 278 и 279).

Овај акт пуковника Димитријевића мени је био познат и имао сам фотографски снимак његов још у времену суђења 1917 г., а када сам почео рад на мојој књизи: „Србија и Немачка” (тајни покушаји за склапање сепаратног мира између Србије и Немачке од 1915 до 1918 г.), ја сам се обратио писмом руском војном аташеу ђенералу Артамонову, са молбом да објасни наводе пуковника Аписа, који је у свом акту помињао заједнички рад на обавештајној служби у Босни. Од ђенерала Артамонова добио сам одговор следеће садржине:

„Рад пуковника Димитријевића на припремању атентата у Сарајеву мени је апсолутно непознат, о томе сазнајем тек из садашњег Вашег писма у коме спомињете писану изјаву пук. Димитријевића, да је идеја за атентат – његова. У осталом Ви сами признајете да је Димитријевић у својој изјави признао да мени није смео саопштити своју намеру за атентат, а то, могу рећи, не без разлога, јер је вероватно осетио да у тој замисли никако не би нашао на одобрење... Знало се да „Русија никада неће остати равнодушна према судбини Србије...”¹ али није могло бити ни говора о одобравању непромишљене и пренагљене акције појединаца на своју руку, а камо ли на потстрекавању за исту. У томе погледу нисам чинио пиковнику Димитријевићу никаквих изјава, нити сам за то имао потребе...”

Као што се види не може бити ни речи о каквој заједничкој иницијативи и сарадњи између ђенерала Артамонова и Аписа на убиству аустријског престолонаследника у Сарајеву.

У извршеном фалсификату од стране аустријског професора Универзитета Ханса Иберсбергера, читао сам исту тврдњу, коју нам сада износи у „Српским Темама” писац Мирослав Крлежа, а наиме да су Апис и Артамонов заједнички планирали и сарађивали на убиству Фердинандовом.

У књизи: „Истина о Солунском процесу” иследника пук. Нешковића, поред оригиналног факсимила акта пуковника Аписа, објављен је и фалсификат Ханса Иберсбергера, који је овај професор отштампао за време Другог светског рата у часопису „Спољна Политика” (Auswaertige Politik-Hamburg) у свесци бр. 7 за јули 1943 г.

¹ Цитат из телеграма руског цара Николe престолонаследнику Александру 14 јула 1914 г.

За фалсификат аустријског професора Универзитета Ханса Иберсбергера, пуковник Нешковић 1953 г. пише: „Да се професор Иберсбергер послужи овим фалсификатом у духу ондашње Гебелсове пропаганде”. (Видети: „Истина о Солунском процесу” стр. 276).

Када се све ово зна онда зар није оправдано ако се српски и страни *чишћаци морају заједнички*: „Зар ова „Гебелсова *пропаганда*” може још коме да служи за *писање о озбиљним историјским догађајима* и зар и данас морамо [написано својеручно. Прим. аутора] да се од те Гебелсове пропаганде бранимо на овај начин.

За овакав свој поступак писац Мирослав Крлежа дугује, и нашој и светској јавности, објашњење на основу каквих је других својих података, сем ове Гебелсове пропаганде, заснивао своје тврђење, које читамо у „Српским Темама”?! Ако других историјских извора нема, онда нека јасно потврди, да су ова његова изношења без вредности.

4.) У „Српским темама” читамо исто тако једну крупну историјску неистину, по којој излази да је и сам Никола Пашић био умешан у овај споразум Апис – Артамонов. То је била позната тема Аустроугарске владе, али када је аустријска влада увидела да је оваква тврдња неозбиљна, одустала је од ове оптужбе. Међутим, ево да писац „Српских Тема” остаје и даље упоран у томе, на супрот читавом току и историјском расплету тог догађаја.

5.) У „Српским Темама” читамо такође о једној историјској новости односно тврђење да је Никола Пашић, тобож, оптуживао пуковника Аписа, да је хтео да закључи сепаратан мир са Аустријом. И оваква изношења захтевају изјашњење писца, на основу каквих историјских чињеница ово тврди, када се зна да је Апис, и цела његова организација са њим, била, непомирљиви непријатељ Аустрије. Та мржња прелазила је све границе и чуди нас да је писац Крлежа ипак могао да напише како је Апис хтео сепаратан мир са Аустријом. Али када је Мирослав Крлежа, у свом излагању својих историјских истина у „Српским Темама” почео да помиње сепаратан мир, зашто није нашао за умесно да проговори коју реч и о оном српском дипломати, Аписовом побратиму и пријатељу, др. Милошу Богичевићу, који је за време Првог светског рата, побегао 1915 г. из Каира и дезертирао у Берлин, код Немаца, где је почео очајну и дугу акцију да се са Немачком закључи сепаратан мир и спасе српски народ од „разбојничке радикалске владе”, која, „поводећи се за Русима неће да прихвати сепаратан мир са Немцима, када им ови то нуде, већ претпостављају да је боље за њих ако Немачка изврши инвазију и прегази Србију.”

Та акција овог побратима и пријатеља пуковника Аписа, др Милоша Богичевића, берлинског отправника послера, трајала је годинама од 1915 до 1918 г. и завршила се његовим признањем, да се преварио у својој прогнози да ће Немци бити победоносци, јер није предвиђао улазак Америке у рат.

У поведеној акцији за закључење сепаратног мира, између Немачке и Србије, учињени су тих година велики напори преко специјалних емисара и пуномоћника, прво код званичне српске владе, а када је ова то одбила, код тадашње опозиције и код незадовољних официра и противника радикала. Радећи на овом сепаратном миру покушавало се да се оборе радикали у Србији и сељачком буну, па је др. Богичевић дваред одлазио, по споразуму са Немцима, у Париз, не би ли поколебао француску владу да помогне у његовим напорима „да спасе српски народ” и да Французе придобије да и они напусте Енглезе и Русе и закључе мир са Немцима. Све ово што се овде износи о Богичевићевом „Сепарат-

ном миру” објавио је сам Богићевић у својим многобројним књигама у којима је правдао себе и бранио пуковника Димитријевића – Аписа. О томе је, нема сумње, знао и писац Мирослав Крлежа, и он би нас много задужио да је у „Српским темама” проговорио и о овој историјској истини, а не да нам сервира „Гелбсове пропаганде”. Видети књиге Богићевићеве „*KRIGSURZAHEN*”, штампана у Женеви 1919г.; „*Le proces de Salonique juin 1917*”, штампана у Паризу 1928г.; „*Le colonel Dragutin Dimitrijević-Apis*”, штампана у Паризу 1928г., три књиге: „*Auswärtige Politik Serbien 1903-1914*”, штампане у Берлину 1928, 1929 и 1930г. и.т.д.

б.) У циљу да би омаловажио рад српске владе у питању солунског процеса, писац Крлежа изнео је против Николе Пашића још једну крупну неистину, наиме као да је Пашић наредио председнику војног суда у Солуну пуковнику Петру Мишићу, да забрани пуковнику Апису, да говори на суду о Сарајевском атентату. *Та је тврдња тако неозбиљна да се са њом није користио ни сестрић Аписов Милан Живановић, ишцући своју докторску тезу „Пуковник Апис.* [написано својеручно. Прим. аутора]

О тој ствари проговорићу нешто опширније, да се неби више потрзало ово питање.

Истина о овој ствари следећа је:

Апис је у затвору смислио да суд и српску владу изненади једним својим актом о Сарајевском атентату и он тај акт напише и преда га председнику суда пуковнику Мишићу. Пуковник Мишић збуњен овим актом обавести министра војске Терзића, министра полиције Љубу Јовановића, престолонаследника Александра и војводу Бојовића, изложивши свима да се о овом акту мора дискутовати на суду, али да би претрес требао да се обавља на тајним састанцима.

О томе је обавештен и Никола Пашић, тадашњи председник српске владе на Крфу. Пашић предложи и сам да се о Сарајевском атентату води расправа на тајним седницама. Ово усвоје и сви остали осим Љубе Јовановића, који је затражио, да се о овом крупном и важном историјском догађају несме да расправља тајно већ јавно. Његова мотивација била је у главном, да се још лију потоци крви, да народ још гине и пати и да тај свет, који пати, мора бити обавештен како је и зашто дошло до овог светског крвопролића, без обзира ко ће све бити умешан у овај Сарајевски догађај.

Ово мишљење Љубе Јовановића преовладало је и усвојено је, да се расправа има да води на јавним седницама. Та одлука саопштена је и пуковнику Аписуⁱⁱ. Апис се томе није надао. Он је веровао да ће овим актом унети забуну и у Војни суд и код Српске владе и да ће резултат бити компромис: да се о Сарајевском атентату не говори, а да суд заврши суђење каквом незнатном осудом затворених и окривљених. Изненађен оваквом одлуком владе и суда, Апису су преостајала само два излаза из његове незгодне ситуације: или да буде истрајан и користи свој акт пред судом, или да од њега одустане.

Изабрао је овај други излаз и то из следећих разлога:

У своме акту који је поднео суду Апис је, да би дао себи што већу важност и да би створио што већу забуну код владе, изнео читав низ неистина, рачунајући да се о тим неистинама неће пред судом ни говорити. Те главне неистине су следеће:

ⁱⁱ На јавној седници 25. априла 1917 г. видети факсимил о овом саопштењу [написано својеручно. Прим. аутора] у књизи „Истина о Солунском процесу” страна 282

- 1.) Апис је у свом акту суду тврдио, да је он иницијатор атентата у Сарајеву.
- 2.) Да је тај атентат организовао оптужени Раде Малобабих, његов повереник.
- 3.) Да је Раде Малобабих пренео бомбе за атентат преко Дрине у Босну и
- 4.) Да је главна личност у извршењу атентата у Сарајеву био оптужени Раде Малобабих.

(Видети књигу: „Истина о Солунском процесу” стр. 277, 278 и 279).

Ове неистине имао је сада Апис да брани јавно пред судом и пред многобројним босанско-херцеговачким добровољцима, који су присуствовали суђењу у Солуну. Па не само што је Апис требао, да брани ове неистине, он је морао да ствара и износи и друге нове измишљотине, да би могао да пружи суду уверење, да говори истину. Све је то било ризично и све је то имало да пољуља стечени углед овог човека, који је желео да свуда буде поштован, цењен и достојанствен, а нарочито код босанско-херцеговачких добровољаца, којима су сарајевски догађаји били до танчина познати и који су знали тачно свачију улогу у том догађају.

Шта су пак знали босанско-херцеговачки добровољци о атентату у Сарајеву, а у вези са исказом пуковника Аписа, објављено је у „Сарајевском прегледу” 1953г. у свесци бр. 11 и 12 овог часописа, где је друг Гаврила Принципа и учесник у Сарајевском атентату, *професор* [прецртана реч „учитељ”, написано својеручно. *Прим. аутора*] Цветко Поповић, написао и потписао од речи до речи ово:

„1.) Иницијативу за Видовдански атентат 1914г. у Сарајеву није дао Апис, већ сарајевска омладина.

2.) Организатор атентата није био Раде Малобабих, већ наш друг Данило Илић.

3.) Бомбе за овај атентат није пренео у Босну Раде Малобабих, већ Гаврило Принцип и Трифко Грабеж, са нашим сељацима, и

4.) Раде Малобабих није у опште имао везе са Сарајевским атентатом.

„Аписова улога, наставља Цветко Поповић у својој изјави, састоји се само у давању пристанка да се атентат изведе, односно у давању дозволе мајору Танкосићу, да нашим друговима у Београду изда потребно оружје. Зато се сигурно може тврдити, да би до атентата дошло у Сарајеву 1914г. и без овакве Аписове помоћи...”

За поменути акт пуковника Аписа Солунском суду, Цветко Поповић даје следећи свој закључак:

„Остјаје једино решење да је Апис из извесних својих разлога свесно [написано својеручно. *Прим. аутора*] написао неистину (Три последње речи подвукао сам Цветко Поповић. Видети књигу „Сарајевски атентат” Николе Ђ. Тришића, Сарајево, 1960г. стр. 518).

Како је и зашто Цветко Поповић назвао Аписов акт неистинитим, обимнија је расправа о којој овде није места да се говори.

Када се све ово зна, а знало се то и у Солуну за време суђења, онда је разумљиво да је пуковник Апис морао сам да повуче свој акт и да се са њим не користи, да се неби јавно брукао. И он га је и повукао својом изјавом пред судом.

О свему овом морао је знати писац Мирослав Крлежа, (чудило би нас много ако би тврдио да није знао), па ипак он из неких својих разлога ипак тврди да је Пашић, преко председника суда пуковника Мишића забранио Апису да говори о Сарајевском атентату, па још додаје: „Што је председник суда досљедно провео.”

Писац и академичар Мирослав Крлежа дужан је јавности, да пружи податке за сва оваква своја ауторитативна тврђења, јер млађи писци историје могу

се лако повести исказима једног познатог и реномираног писца и иста усвојити као историјску истину, а што нам и у иностранству неби служило за похвалу.

7.) У „Српским Темама” писац Мирослав Крлежа допустио је себи да приговара Николи Пашићу и за погрешан датум за атентат код Острова на Солунском фронту, мада Пашић са овим питањем нема апсолутно никакве везе. Погрешан датум тумачен је календарском разликом, али ја верујем да је погрешан датум намерно унет у истражни материјал од стране иследника међу којима је било подоста присталица, па и рођака Аписових.

Када је тачан датум утврђен Пашић је само из Солуна о томе обавештен депешом.

8.) У „Српским Темама” има и једна (једина) истина у чланку „Пашић и Солунски процес” и сматрам за дужност да је подвучем, под претпоставком, да је њу заиста изрекао Никола Пашић Јеверему Лазићу. Писац Крлежа наиме тврди да је Пашић изјавио „Да Црнорукци (остали) нису криви за оно што је радио Апис.”

Из целокупног материјала који сам проучио о пословању пуковника Аписа, могу мирне савести да потврдим, да, ако је ово рекао Никола Пашић, имао је пуно права да тако каже. Чланови ове организације пуковника Аписа нису могли ни сањати у какве је све послове залазио Апис. Био сам присутан на Солунском процесу и чуо сам када је Апис, једном приликом дао овакву изјаву: „Моји другови нису знали шта сам ја радио.” То исто потврдио је, у мом присуству, пуковник Радоје Лазић у Београду, када га је претседник суда за рехабилитацију Аписову, запитао да он, као оснивач „Црне руке” и њен секретар, објасни извесне послове Аписове. Лазић је на ово питање одговорио: „О томе је ништа неznam, јер нас Апис није обавештавао о ономе шта је он радио.” (Видети: „Истина о Солунском процесу”, стр. 159).

Све у свему, после ових примедба, ми са обе стране Саве и Дунава, имамо право да се запитамо: Кома су биле потребна „Српске теме”?! То питање постављамо јер се из мог излагања јасно види да се није ишло за историјском истином, већ је писано у некој другој намери, нама непознатој намери, која никако не може да послужи за учвршћивање добрих братских односа између Хрвата и Срба, које сви желимо.

Зашто тровати те односе без икакве потребе?! *овако њусним лажима?!* [прецртано. *Прим. аутора*].

Какво је херојство потрзати и спрдати се са мртвим људима, који се немогу бранити?! Зашто, за време окупације, не прочитамо ни једну реч Мирослава Крлеже о Кватернику, јер би то заиста било јуначко дело једног хрвата?! А он је, као што сада читамо, добро познавао овог хрватског крволокаⁱⁱⁱ па је тада мудро ћутао. Као да му је перо било затупљено. Оваква питања с правом постављам, јер сам за време насилничких режима јавно протествовао противу свакога, па сам ради тога и одробијао три године као народни посланик.

Колико су незгодна оваква неистинита историјска причања, преко јавности, од стране баш угледних академичара изнећу за пример скорашње писање пок. Стеве Јаковљевића, српског писца и академичара.

Пре неколико година поднео сам војном историјском институту у Београду на преглед мој рад у коме сам описао катастрофу Тимочке дивизије у Првом светском рату, када је на Чеврнтији страдало 7.000 војника и официра. У тој

ⁱⁱⁱ *Видети брошуру М. Крлеже: „Једна њијана ноћ чејрнаесїої новембра 1918 ї.” шїямїана у Заїребу 1952. їог.* [написано својеручно. *Прим. аутора*].

борби учествовао сам те ми је била позната *go dešalja*. [написано својеручно. Прим. аутора] Пуковник Јауковић (народни херој) разгледао је овај мој мемоарски рад и уступио ми тада рад *циџамјани* [написано својеручно. Прим. аутора] једног садашњег официра из Института, коме су биле стављене на расположење релације и документа II Армије, да би обрадио догађај на Чеврнтији.

Када сам прочитао овај отштампани рад остао сам запањен садржином овог описа. Писац је користио сва документа, али је унео и измишљене приче из новина и „Трилогије” Стеве Јаковљевића, те је садашњој и будућој генерацији у војсци, пружио, између осталог, приче како су се аустријски хусари јуначки појавили близу српског моста, а аустријске патроле куражно пришле до моста и исти бомбама порушили, те тиме створили панику и пропаст Тимочке дивизије.^{iv}

Наравно да је ово изношење била којештарија, јер нити су се хусари појављивали близу моста, нити је српском мосту пришла ма каква патрола, а још мање да га је бомбама рушила.

Да би се избегло да се оваке ствари могу дешавати и да се неби историја извитоперавала и кривотворила, ма од кога, морају се ипак предузети извесни кораци да се то спречава.

Најбољи и најуспешнији начин био би ако би се издејствовало какво законско овлашћење, да се и о најповлашћенијим писцима може писати и објављивати критика на оно што се са разлогом може критиковати. Овакво овлашћење је неопходно јер, када год сам се, у сличним случајевима, обратио којој редакцији, тамо сам увек наилазио на типичан одговор:

„Како можемо оваке ствари да објављујемо када је у питању реномирани књижевник или академичар?!

На крају констатујем, да је ова књижевна болест, писања без одговорности, постала све чешћа и уједно и све штетнија за читаоце, који све морају да примају за истину. Зато је дужност свију Академија Наука да тој болести потраже лека, ради свога угледа и свога интереса.

Ово споменух као читалац из народа, износећи искрено како гледам на ове ствари, а до Академија Наука остаје да о томе одлучују.

28. јуна 1963. год.

Драгиша М. Стојадиновић с.р. Београд.
бивши народни посланик
Василија Гаћеша бр. 5.
Тел 51. 941.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Народна библиотека Србије (НБС), лична заоставштина Драгише Стојадиновића, Р 736.

^{iv} Види мој акт Српској Академији Наука (Архив) о фалсификовању историје 1960г. видети и књигу аустријског маршала *Jozefa Schöna „Schaschini”* где је маршал описао ток борбе са српском војском на Чеврнтији – Штампана 1918г. у Рајхенбергу.

Литература:

- Бјелајац, Миле (2019). *1914–2014: Заштито ревизија? Мењање оцена о узроцима Првој води ревизији оцена о узроцима Другој свейској райи*. Нови Сад: Прометеј; Београд: Радио-телевизија Србије.
- Бјелајац, Миле (2016). Мистерија Аписовог признања и даље траје. Предговор у: Милан Ж. Живановић, *Пуковник Ајис: Солунски процес хиљаду девейсйо седмнаесйо*. Нови Сад: Прометеј, VII–XXV.
- Дедијер, Владимир (1966). *Сарајево 1914*. Београд: Просвета.
- Ђурић, Ђорђе (2018). Од сеобе народа до Сеоба: *Историја срјској народа* Симеона Пишчевића. Предговор у: Симеон Пишчевић, *Историја срјској народа*. Нови Сад: Академска књига; Шид: Народна библиотека „Симеон Пишчевић”, 7–127.
- Живановић, Милан Ж. (2016). *Пуковник Ајис: Солунски процес хиљаду девейсйо седмнаесйо: йрило за йрочавање йолийичке истйорије Србије од 1903. до 1918. йод*. (фото-типско издање, Београд 1955), Нови Сад: Прометеј.
- Јовановић, Љуба (1924). После Видова дана 1914. године. У: Алексеј Иванович Ксјунин, *Крв Словенсйва: сйоменица десеййодигињице свейској райи: 1914–1924: са 9 чланака и 16 слика*. Београд: Штампарија Саве Раденковића и брата, 10–23.
- Јовичић, Стеван (2017). *Вићез с камером и йушком: Драйица М. Сйојадиновић: комија, райник, йолийичар, шief кинемаййографске секције срјске војске*. Београд: Југословенска кинотека.
- Казимировић, Васа (2013). *Црна рука: личносйо и доађаји у Србији од йреврайи 1903. до Солунској йроцеса 1917. йодине*. Нови Сад: Прометеј.
- Мекензи, Дејвид (2001). *Обнова Солунској йроцеса*. Београд: Финекс.
- Недељковић, Саша (2010). Љуба Јовановић – државник из Боке. *Зборник Майице срјске за дружйивене науке*, 133: 145–159.
- Петровић, Ненад Ж. (2014). Делатност југословенских дипломатских представника на онемогућавању ревизионизма у публицистици, књижевности, позоришној и филмској уметности око питања избијања Првог светског рата. *Војноистйоријски йласник*, 2: 42–69.
- Полйиика*, дневни лист, Београд, 1953, 1963.
- Радојевић, Мира (2015). Јован М. Јовановић и питање одговорности Србије за изазивање Првог светског рата. У: Драгољуб Р. Живојиновић, *Срби и Први свейски рай 1914–1918*. (зборник), Београд: Српска академија наука и уметности, 203–220.
- Ркман, Душан Т. (2017). Од комунистичке партије до усташког затвора: Павле Бастајић Паја – Животни пут једног револуционара (2). *Просвјейи: новине за кулйуру*, 137: 58–61.
- Стојадиновић, Драгиша М. (2000). Сарајевски атентат (Принципове вежбе у гађању револвером). *Мокрањац: часопис за кулйуру*, 1: 55–59.
- Сфорца, Карло (1937). *Никола Пащић и уједињење Јуџословена*. Београд: Космос.
- Тајна йреврайна орйанизација: извешйај са йрейреса у Војном суду за официре у Солуну: йо белшкима вођеним на самом йрейресу* (1918). Солун: Штампарија „Велика Србија”.
- Clarté* (Париз), 1925.
- Krleža, Miroslav (1966). *Eseji: Knjiga peta. Sabrana djela Miroslava Krleže: svezak dvadesettreći*. Zagreb: Zora.
- Krleža, Miroslav (1975a). *Panorama pogleda, pojava i pojmova 1*. Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost.
- Krleža, Miroslav (1975b). *Panorama pogleda, pojava i pojmova 2*. Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost.
- Krleža, Miroslav (1982). *Panorama pogleda, pojava i pojmova 5*. Sarajevo: Oslobođenje, Zagreb: Mladost.

- Roksandić, Drago (2018). Istorijske sudbine. Sjećanje na prof. dr. Đorda Stankovića. *Просвјета: новине за културу*, 142: 56–57.
- Vjesnik* (дневни лист), Zagreb 1960.
- Vujošević, Ubavka (1993). Prilozi za biografiju Mustafe Golubića: (nepoznati dokumenti iz arhiva Kominterne). *Istorija 20. veka*, 11, 1–2: 217–230.

Електронски извори:

- Bastajić, Pavle. *Krležijana*. Доступно на: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1281>. Приступљено: 12. 9. 2021.
- Malinar, Anđelko. *Krležijana*. Доступно на: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1838>. Приступљено: 12. 9. 2021.
- „Panorama pogleda, pojava i pojnova”. *Krležijana*. Доступно на: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=749>. Приступљено: 12. 9. 2021.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DRAGIŠA STOJADINOVIĆ'S *OPEN LETTER* REGARDING
MIROSLAV KRLEŽA'S "SERBIAN THEMES"

by

VUKAŠIN MARIĆ
Novi Sad, Serbia
vmarić98@hotmail.com

SUMMARY: This article examines the reaction of Dragiša Stojadinović to the feuilleton "Serbian themes" done by the writer Miroslav Krleža. Krleža's feuilleton was being published in newspaper *Politika* during April, May and June of 1963. It consisted of fragments from his earlier writings organized in thematic units and concerning different topics from Serbian history. Dragiša Stojadinović, former soldier, chief of Cinematographic section of Serbian army on Salonika front during the First World War and politician in interwar Yugoslavia, responded to Krleža's feuilleton by writing an *Open letter* to the Yugoslav Academy of Sciences and Arts (Zagreb), the Serbian Academy of Sciences and Arts (Belgrade) and the Matica Srpska (Novi Sad). Stojadinović's *Open letter* was sent on June 28th, 1963. It focused on scrutinizing Krleža's article *Pašić about the Salonika trial* published in *Politika* on June 9th. Both informations stated by Krleža and criticism put forward by Stojadinović are analyzed in the light of contemporary historiographical knowledge. Different interpretations presented by Krleža and Stojadinović have their roots in opposed views on causes and results of Salonika trial. Stojadinović defended the legitimacy of trial started by his father-in-law Ljuba Jovanović Patak, he was involved in its organisation and later accused of witness tampering. Krleža saw trial in the light of "counter-revolutionary" Yugoslav unification in 1918 and as an act of "political and judicial murder". Article also contains original documents from National Library of Serbia.

KEYWORDS: Dragiša Stojadinović, Miroslav Krleža, Serbian themes, Salonika trial, Nikola Pašić

UDC 911.37(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2281095G>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

РАЗВОЈ, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ УРБАНЕ ГЕОГРАФИЈЕ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СРБИЈУ

ДРАГИЦА ГАТАРИЋ

Универзитет у Београду, Географски факултет
Студентски трг 3/III, Београд, Србија
dragica.gataric@gef.bg.ac.rs

БОЈАН ЂЕРЧАН

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија
bojan.djercan@dgt.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Први радови са урбаногеографским садржајима појављују се у првој половини 19. века, али се, с обзиром на то да урбанизација постаје светски процес, с правом може рећи да је урбана географија географска дисциплина 20. века. Савремени урбани развој допринео је афирмацији урбане географије као посебне научне дисциплине, чији предмет проучавања није само град у оквиру својих административних граница, већ и урбано ширење (урбанизација), односно град као свеобухватан просторни феномен. Данас се урбана географија развила у комплексну друштвеногеографску дисциплину, чије је теоријско-методолошке корене корпуса сазнања везаног за феномен града обликовао интердисциплинарни приступ између географије и других наука и научних дисциплина, које се из различитих теоријско-методолошких углова баве проучавањима градова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: урбана географија, друштвеногеографска дисциплина, град, урбанизација, апликативност

УВОД

Урбана географија је релативно млада научна дисциплина, која се у многим земљама развила тек у 20. веку, када се град и урбанизација посматрају као специфични друштвени феномени. Развила се из немачке антропогеографије, из које се временом издиференцирао низ тематских области и дисциплина, те је, сходно томе, у иницијалној фази свога развоја урбана географија била под утицајима општих идеолошких праваца у географији – географског детерминизма и посибилизма [Vrišer 1984]. У почетној фази свог развоја наводи се као грана географије – полеографија (грч. polis – град; graphia – опис) – описивање градова, опис градова – а касније као географија градова [Rubić 1949/50]. С обзиром на предмет проучавања урбане географије, који није само град у оквиру својих граница, него и урбанизација у ширем смислу, поменути називи су неадекватни и са становишта теорије и са становишта методологије, из којих следи да је савременије име дисциплине уједно и најадекватније.

Проучавање града, односно процеса урбанизације, није предмет само урбане географије. Вељковић истиче да се „проучавање градова одвија преко нејасно постављених критеријума за утврђивање географског приступа проблематици града и различитим приступима и идејама из других дисциплина, попут економије, социологије, архитектуре и урбанизма” [Вељковић 1988: 179]. Како границе у проучавању града нису јасно дефинисане, урбана географија се служи резултатима истраживања и других наука и научних дисциплина (социологија, економија, архитектура, урбанизам, екологија, право, етнологија, медицина итд.), које се међусобно допуњују. С обзиром на велики број научних метода које су инкорпорирани у многобројне радове и монографије о урбаним насељима, неки аутори наводе да је урбана географија синтезна научна дисциплина са методама сличним регионалној географији [Пак 1987]. За урбану географију се стога може рећи да има „мостовску улогу” у систему наука [Тошић 1997: 304]. Међутим, у мноштву различитих наука и научних дисциплина које се баве проучавањима градова и урбанизацијом присутно је исто толико и парцијалних и специјалистичких аспеката у проучавању урбаних феномена. С тог становишта оправдано се може говорити о различитим научним аспектима у истраживању градских насеља, односно о интердисциплинарности у урбаној географији.

РАЗВОЈ УРБАНЕ ГЕОГРАФИЈЕ У СВЕТУ

У иницијалној фази развоја урбане географије, поред Фридриха Ратцела (Friedrich Ratzel), значајан допринос у проучавању дали су и немачки географи: Ото Шлитер (Otto Schlüter), Валтер Кристалер (Walter Christaller), Алфред Хетнер (Alfred Hettner), Ханс Бобек (Hans Bobek) и други. Допринос развоју француске урбане географије дали су: Албер Деманжон (Albert Demangeon), Жорж Шабо (Georges Chabot), Етјен Жијар (Étienne Juillard) и други; затим енглеске: Роберт Е. Дикинсон (Robert E. Dickinson) и Артур

законитости и правилности у развоју градских насеља. Поред тога, истраживања урбаних насеља као сложених феномена карактерише и низ различитих приступа у урбаној географији – нпр. неокласични економски, бихејвиоризам, структурализам и други [Rebernik 2008].

Посебно треба истаћи социолошку школу у Чикагу, која је у теоријско-методолошком смислу била под утицајима дарвинизма и Спенсеровог органицизма [Vujić и Petrović 2005]. Темељне поставке у проучавању ове школе, која се развила из социолошкогеографских истраживања процеса урбанизације, поставили су познати урбани социолози, економисти и географи: Роберт Е. Парк (Robert E. Park), Ернест В. Барџес (Ernest W. Burgess), Хомер Хојт (Homer Hoyt), Едвард Л. Улман (Edward L. Ullman), Чонси Д. Харис (Chauncy D. Harris), Родерик Д. Макензи (Roderick D. McKenzie) и други [према Vresk 2002].

Из ове социолошке школе, између осталог, „рађају” се и модели еколошко-просторне структуре града. Ови модели у проучавању градова не заснивају се само на функционалној подели унутар града, већ и на проучавањима друштвено-просторних појава јер се град сматра друштвено-просторним организацијским организмом који се рефлектује на све промене у животу људи [Rupert i dr. 1981]. Приоритет је, наиме, био утврђивање законитости развоја унутрашње организације градских насеља, али исто тако и веза и односа градских насеља са својим окружењем, еволуције доминантних функција, затим поступака за издвајање метрополитанских подручја итд. С обзиром на динамику развоја градова, јавила се и потреба за осамостаљивањем урбане географије као интердисциплинарне научне дисциплине, на једној страни, као и потреба за оснивањем планерских и других институција које су корпус урбаногеографских научних сазнања примењивале при решавању конкретних проблема и усмеравању развоја градова, на другој страни.

Бери је један од првих географа који је применом квантитативних метода анализирао просторне структуре града; резултате својих истраживања је објавио 1970. године у књизи под насловом *Географске перспективе урбаних система и остале теме (Geographic Perspectives on Urban System with Integrated Readings)* [Berry and Horton 1970].

У Европи се у исто време проширио утицај Чикашке еколошке школе, која, осим проучавању просторне структуре градова, велики значај придаје и законитостима просторног размештаја и важности градова у простору, као и социјалним проблемима града. Највеће заслуге за увођење функционалне методе у проучавању градова има немачки географ Ханс Бобек, док се за Кристалерову теорију средишњих насеља, која је била иницијална каписла за истраживање централних насеља у многим земљама, сматра да је једна од првих и најпознатијих концепција просторно-функцијског модела. Начела о „функционалном граду” први пут су артикулисана 1933. године на конгресу у Атини (тзв. Атинска повеља) [Rupert i dr. 1981; Vresk 1990]. Међутим, за разлику од немачке урбаногеографске школе, у Француској већа пажња придавала се утицају града на своју околину. Најзначајније теоријско-аналитичке радове о утицају града

на своју околину написали су Раул Бланшар (Raoul Blanchard), Пјер Лаведан (Pierre Lavedan), Жорж Шабо (Georges Chabot) и други [према Rubić 1949/50], а најкохерентнију и најопсежнију расправу која се бави просторним аспектима урбанизације Харолд Картер. Сматра се да је његова *Студија урбане географије (The Study of Urban Geography)*, објављена 1972. године, послужила као, условно речено, одскачна даска за афирмацију урбане географије [Carter 1972].

У урбаној географији, урбаној економији, урбаној социологији и неким правцима урбанизма укоренено је мишљење да појам просторне структуре града обухвата просторни размештај и систем функцијских веза – процеса и односа који се одвијају између структурних елемената градског насеља. Такав став је прихваћен у српској [Вељковић 1988] и хрватској урбаној географији [Vresk 2002]. Током 90-их година 20. века јављају се нове тенденције у дефинисању просторних структура градских насеља које су прилагођене постиндустријском друштву, односно постфордизму. Присталице, као и заговорници ових тенденција у урбаној географији су „радикални географи и присталице постмодернизма у науци” [Тошић и др. 2008: 43]. Поред тога, треба истаћи епохалне иновативне радове Патрика Гедеса (Patrick Geddes) [Geddes 1915] и Луиса Мамфорда (Lewis Mumford) [Mumford 2001], који су направили искорак у урбаном планирању износећи нове ставове и захтевајући шири регионални приступ проучавању градова.

У бившој Југославији су, укључивањем нових научних метода, као и применом резултата из других наука и научних дисциплина, након Другог светског рата настали бројни теоријско-методолошки радови и студије, као и монографије о градовима, чиме се урбана проблематика на индиректан начин актуелизовала, на једној страни, али исто тако и продубила, на другој. Ово је функционална фаза, која је у индиректној вези са системским друштвено-економским променама, убрзаним развојем индустрије, све интензивнијим миграцијама из руралних средина, као и са дневним и регионалним миграцијама, затим са функционалном диференцијацијом у оквиру постојеће мреже насеља и са другим процесима. У том периоду настаје низ радова о морфолошкој структури градова, али исто тако и урбаногеографских студија, које су проблематику градова третирали са економско-географског аспекта [Vrišer 1971; Стаменковић и Бачевић 1992]. Традиционални приступ у проучавању урбаних феномена је заменио нови аналитички приступ усмерен на детаљно проучавање градова, а посебан акценат стављен је на процесе. У овом периоду, по значају, издвајају се радови о градовима хрватских географа: Иван Црквенчић – о концепцијама централних насеља и социјалној структури становништва у градовима; Иво Рубић и Вељко Роглић – о историјском развоју и положају градова, као и нодално-функционалној организацији Хрватске и функционалној класификацији градова; Станко Жуљић и Јаворка Животић – о урбанизацији Хрватске, и Милан Вреск – о одређивању граница градова и њихових утицајних сфера, као и о моделима издвајања градских насеља и социјално-економских регија у Хрватској итд. Значајан

допринос у проучавању урбане географије у Словенији дали су: Антон Мелик – морфолошким проучавањем градова; Мирко Пак – о урбаним системима и социјално-географској диференцијацији и трансформацији градова; Светозар Илешич и Игор Вришер – о географским проучавањем градских граница и гравитационих сфера урбаних центара, као и радовима о методологији урбаногеографских проучавања и теоријско-методолошким доприносима проблематици централних насеља; Долфе Вогелник и Владимир Кокоче – изучавањима модела, концепата и трендова урбанизације, затим гравитационих зона и подручја; Владимир Клеменчич – студиозним прилозима о класификацији насеља и трансформацији приградских насеља; Валтер Бохињец – радовима о агломерацијама и др. У југословенској републици Македонији развоју урбане географије допринели су: Митко Панов, Јован Ф. Трифуноски и Ђазим Леши – проучавањем утицајних сфера градова; док су се у Босни и Херцеговини истакли Сулејман Смлатић, Крешимир Папић, Сулејман Бакаршић, Наталија Мاستило, Милош Бјеловитић, Милош Мишковићи други. Проучавањима урбане проблематике, између осталог, бавили су се: Здравко Ивановић, Младен Фригановић, Аслан Пушка, Енвер Дукађини, Павео Куртек и остали [према Vrišer 1971; Тошић 1997].

У послератном периоду занимање и потребе за урбаногеографским истраживањима фактички су у експанзији. Развој градова, односно ширење урбанизације (која од 1950-их година постаје глобални феномен) у руралне области још више подстиче урбане географе на проучавања просторних процеса који стварају обрасце посматране у урбаним подручјима [Vresk 1990, 2002]. Тада се јавља потреба за новим методама у урбаној географији с циљем даљег разумевања друштвено-економског и просторног развоја. Као резултат тога настаје већи број теоријско-методолошких радова и универзитетских уџбеника, монографија о градовима. Дошло је до „поплаве” урбаногеографских књига, као и парцијалних урбаногеографских радова и студија, у којима се третирају проблематика положаја, развој, становништво, функције, просторне структуре и друге карактеристике појединих градова [Vresk 1997]. За врло кратко време научно фундирани истраживачки резултати урбане географије постали су изузетно значајни и нашли су примену у различитим видовима друштвене праксе, па се сходно томе занимање за урбану проблематику све више интензивира, а представљања урбаногеографских истраживања (како резултата, тако и методологије) на конференцијама о градовима и многобројним округлим столовима прате се са појачаном пажњом и интересовањем.

Савремени урбани развој допринео је афирмацији урбане географије као посебне научне дисциплине, чији предмет проучавања није само град у оквиру својих формалних и административних граница, већ и комплекс град–околина, као и његов утицај на трансформацију околине [Vresk 1990, 2002]. У складу са овим, неки аутори наводе да урбана географија проучава просторну организацију градова и урбаних система [Lichtenberger 1986], док други аутори тврде да се урбана географија у последњим деценијама толико развила да чак постоји и потреба за њеном

специјализацијом, па се издвајају области, односно предмети: Приградска насеља, Унутрашњи односи и везе, Оптимална величина ситија и нових градова, Функционални и локацијски односи итд. [Mayer 1954].

Услед популационе експлозије у градовима и сталних интерних и екстерних притисака које градови, условно речено, трпе, данас се све више проучавају из глобалне перспективе. У прилог томе је и уџбеник *Урбана географија – глобална перспектива (Urban Geography – a Global Perspective)*, у којем се третира међузависност урбаних места у савременом времену, уз могућност компаративне урбане анализе, чиме се откривају заједничке и посебне, често супротне карактеристике градова у различитим културним регионима [Pacione 2005]. Упркос заједничким и супротним карактеристикама градова и држава, као и степену економског развоја и сл., сваки град је, без обзира на своју просторно-демографску величину, на неки начин суочен са урбаном кризом, која је „универзални светски феномен” [Doksijadis 1982: 107]. Покушаји да се урбанизација доведе у везу с другим процесима и детаљније објасни постојали су, дакле, и пре препознавања концепта глобализације. Поред класичних урбано-социолошких приступа, који пажњу посвећују друштвеним последицама урбанизације, свакако су значајни и неомарксистички приступи (политичке економије) Анрија Лефевра (Henri Lefebvre), Мануела Кастелса (Manuel Kastells) и Дејвида Харвија (David Harvey) и приступи у проучавању глобалних градова Питера Хола (Peter Haal), Џона Фридмана (John Friedmann) и Саскије Сасен (Saskia Sassen). Концепт глобалног града у научну литературу по први пут увела је Саскија Сасен у књизи *Глобални њраг (The Global City)* 1991. године, и касније у бројним студијама и научним радовима, које представљају значајан допринос студијама глобализације [Sassen 1991]. Осим тога, процес глобализације, као модел урбаног развоја, и формирање система глобалних градова детаљно су објашњени у књигама *Последице модерности (The Consequences of Modernity)* [Giddens 1990], *Глобализација: друго издање (Globalization: 2nd edition)* [Waters 2001], *Глобални њрагови* [Грчић и Слука 2006], *Globalni urbani procesi* [Рајванчић-Сизелј 2017] и бројним другим књигама, студијама и радовима.

Главне преокупације урбане географије у прве две деценије 21. века су оне изазване интензивним урбаним растом и неконтролисаним урбаним развојем и ширењем (нпр. Југозападна и Источна Азија). Иако су гигантизам метропола и просторно ширење градова и даље предмет велике забринутости, посебно у земљама трећег света, пажња стручњака за урбано подручје преусмерила се на питања квалитативније природе. Сходно томе, велика пажња се посвећује новим истраживањима динамике урбаних система, формирању друштвених веза у урбаном окружењу, интеракцији између различитих урбаних форми и њихових представника, импликацији нових комуникационих техника у функционисању градова и дефиниције урбаних идентитета. Велики допринос развоју урбаногеографске мисли последњих година дали су Тим Хол и Хедер Барет [Hall and Barrett 2012] у својој књизи *Урбана географија*, Дејвид Каплан и Стивен Холовеј [Kaplan and Holloway 2014] – *Урбана географија*, затим Пол Нукса

и Линде Мекарти [Кнох and McCarthy 2014] – *Урбанизација* и др. Исто тако, бројне расправе и комуникација најновијих научних урбаногеографских мисли присутни су и у научним часописима *Urban Geography*, *Urban Studies*, *Urban Affairs Review*, *Cities*, *Sustainable Cities and Society*, *European Urban and Regional Studies* итд.

РАЗВОЈ И СТАЊЕ УРБАНЕ ГЕОГРАФИЈЕ У СРБИЈИ

Урбана географија у српској географској школи релативно је млада научна дисциплина. До 60-их година 20. века на Географском факултету у Београду урбаногеографски садржаји су се изучавали у оквиру антропогеографије, из које се временом издиференцирао низ тематских области и дисциплина (географија насеља, географија становништва, економска географија и политичка географија) за које се у научној литератури користи интегрално име „друштвена географија”. Једно време у савременој теоријској географији је постојала оправдана дилема о моноцентричном или полицентричном развоју географије насеља, али с обзиром на појачано интересовање за проучавање процеса урбанизације, као и узрока наглог развоја и ширења градских насеља, урбана географија је за релативно кратко време заузела важну позицију у систему друштвеногеографских дисциплина. Мирко Грчић (2004) у својој подели друштвене географије на њене научне дисциплине и субдисциплине издваја урбану географију као посебну друштвеногеографску дисциплину, која се интензивно развијала и од друге половине 20. века осамосталила дивергенцијом из своје матице – географије насеља. Таква дивергенција чини се сасвим логична, с обзиром на популациону поларизацију и концентрацију функција, моћи и капитала у урбаним срединама. Значи, урбана географија је била једна од поддисциплина географије насеља (урбана и рурална географија). У неким периодима свога развоја урбана географија је по предмету истраживања била ближа другим наукама него географији. Међутим, она се временом, а на основу предмета истраживања, оригиналне методологије и апликативности у различитим сферама друштвене праксе – пре свега просторног, регионалног, руралног и урбаног планирања – вратила својој „матици” географији [Стаменковић и Бачевић 1992].

Истакнуто место у развоју урбане географије у Србији, односно фундамент у проучавању урбане географије, поставио је Јован Цвијић. Он је у својим антропогеографским проучавањима градова обухватао научно објашњење географског, саобраћајног и топографског положаја, физичкогеографске елементе и факторе који су детерминисали постанак, функције, социо-економске карактеристике, као и физиономска својства. Цвијић сматра да на укупни развој, положај и географски распоред градова утичу комбиновани и интеракцијски утицаји како географских чинилаца, тако и сплета историјских прилика на одређеној територији. Бавећи се разноврсним проблемима географског размештаја и развоја градских насеља, односно анализирајући најважније опште географске карактеристике градских насеља, Цвијић је, таквим приступом проучавању урбане про-

блематике, обухватио сва научно релевантна обележја града. Стога се с правом може рећи да је то морфогенетска фаза урбане географије. Своје резултате истраживања публикувао је у капиталним делима *Општина ђеографија – Антропогеографија* и *Балканско њолуостърво и јужнословенске земље*, а истраживања насеља по традиционалном антропогеографском концепту, публикована у едицији „Насеља и порекло становништва”, по оствареним резултатима како у домаћим, тако и светским размерама, сврставају се у уникатна дела.

Осим Цијића, научном стваралаштву на пољу урбане географије, чији се предмет проучавања, условно речено, непрестано мењао и продубљивао, а резултати истраживања урбаних садржаја презентовани су у многобројним теоријско-методолошким монографијама и студијама, студијама о мрежи насеља, студијама о функцијама градова, као и о функционалним односима и везама градова са својом гравитационом околином, посветили су се: Војислав С. Радовановић, Бранислав Букуров, Владимир Ђурић, Милован В. Радовановић, Олга Савић, Јован Ђирић, Душан Стефановић, Иванка Гинић, Јован Илић, Небојша Царић, Слободан Ђурчић, Мирко Грчић, Србољуб Стаменковић, Драгутин Тошић и други. Они су са различитих становишта оставили печате у проучавању урбане географије која се, условно речено, до тада базирала на аналитичком, фундаменталном и филозофском размишљању а мање на апликативности.

У склопу истраживања утицајних сфера градова у српској урбаној географији највећи допринос је дала Олга Савић, испитујући гравитационе сфере градова у долини Велике Мораве, затим Крушевца, Алексинца, Књажевца и других градова. Сличном проблематиком се бавио и Мирослав Поповић у својим регионалним студијама о Крагујевцу и Трстенику, затим Јован Ђирић, који је, поред разраде метода у урбаној географији, територијално разграничио утицај Ниша и Лесковца, као и Бранислав Букуров, Драгољуб Бугарски и Милка Бубало Живковић, који су се посебно посветили утврђивању гравитационих сфера градских насеља АП Војводине.

Велики значај у „функционално-процесној фази” развоја урбане географије дао је 1960. Владимир Ђурић у свом раду *Промене у насељима у ФНР Југославији*, који је 1965. и 1968. допуњен радовима о порасту популације и функционалном диференцирању југословенских градова, као и радовима о утицају економско-географских фактора на развој градова и функционалној класификацији градских насеља. Након тога, 1970, Јован Илић је у свом раду *Карактеристике функционалних односа између градова и околине са њосебним осврћом на СР Србију* анализирао однос просторно-функционалних односа и веза градова и њима гравитирајућих околина. У овој фази проучавања градова све већа пажња се поклања не само морфогенези, него и анализи функција, односно функционалној организацији и трансформацији урбаних простора, те се, сходно томе, може констатовати да ова фаза обухвата тематски најшири предмет проучавања урбане географије. Непосредно после тога, Душан Стефановић посебну пажњу посветио је проблемима урбанизације, као и развојним фазама и неким методолошким проблемима, а Иванка Гинић се бавила демографским

карактеристикама урбанизације. Истраживан је и процес урбанизације базиран на индустријализацији, који је довео до низа практичних проблема, одразивши се и на социо-економску покретљивост становништва једнако као и на структурне промене у просторним димензијама града, о чему сведочи податак да је 1961. године било урбанизовано 29,8% становништва Србије, а 2011. чак 59,4%. Међу многобројним студијама и монографијама о градовима посебно се истичу регионалне студије о функционалној класификацији и структури градова Александра Вељковића, који је у урбану географију увео квантитативне методе и егзактност, као и студије Милована Радовановића за АП Косово и Метохију [према Тошић 1997; Vrišer 1971].

За развој апликативне урбане географије у Србији, пре свега у области просторног планирања, највећи допринос дао је Димитрије Перишић, који је одредио регионалне форме испољавања урбанизације, дефинисао законитости развоја агломерација и агломерационих система у Србији и издвојио 12 примарних и седам секундарних агломерационих система. Перишић је истакао значај функционисања агломерационих система за планирање укупног развоја и показао да степен агломерационе развијености одсликава значај и улогу урбаних центара у Србији [Perišić 1969; Стаменковић и Бачевић 1992; Тошић 2012]. Посебно треба поменути радове у којима се третира проблематика градова као полова раста и развоја у мрежи насеља Србије, где су одређене гравитационе зоне и зоне утицаја урбаних центара, а који су публиковани у теоријским радовима и монографијама: *Град – њол развоја у мрежи насеља* [Вељковић 1986], *Градови – центри развоја у мрежи насеља средишње Србије* [Вељковић 1991] и *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља* [Вељковић и др. 1995] итд.

Теоријске приступе у изучавању просторно-функционалних односа града са његовом околином, обухватајући индикаторе о дневној миграцији становништва, утемељио је Србољуб Стаменковић [1996], а након тога, по том моделу, а на основу резултата који се односе на дневну миграцију радне снаге и школске омладине, настао је већи број радова и монографија о појединим дневним урбаним системима у Србији, чији резултати могу бити од користи у интегралном планирању.

Савремени концепт у проучавању урбане географије у Србији утемељио је Драгутин Тошић. Он је за издвајање и планирање дневних урбаних система у Србији предложио модел, допуњен индикаторима о дневној миграцији становништва заснованој и на централним функцијама, који је комплементаран и компатибилан са методологијама ранијих истраживања [Тошић 2012]. По овом моделу урађен је и одбрањен већи број докторских дисертација на Географском факултету у Београду, које су касније преточене у монографије о просторно-функционалној организацији мреже и система насеља, функционално-урбаним насељима, дневним урбаним системима, као и у већи број научних радова. Осим тога, овај модел је нашао своју примену и при изради просторних планова, регионалних просторних планова општина Јужног Поморавља и Тимочке Крајине и другим

просторним планovima општина, региона, као и просторним планovima подручја посебне намене [Тошић 2012; Тошић и др. 2009].

Савремена урбана географија има интегративну улогу у географској науци, али исто тако успоставља и одржава систем веза које остварује са другим различитим наукама и научним дисциплинама (социологија, економија, право, медицина, архитектура, урбанизам, екологија, социодијалектологија и др.), које се баве проучавањем градова. Ову констатацију може да илуструје и заступљеност урбане географије на географским студијама у Србији. На Географском факултету Универзитета у Београду урбана географија се проучава у оквиру своје матице Географије насеља на Студијском програму Географија, затим Урбана и рурална географија на Просторном планирању и Демографији и Животна средина градова на Геопросторним основама животне средине. Осим тога, на Географском факултету у Београду на Студијском програму Просторно планирање постоји, још низ сродних, „урбаних” предмета као што су: Урбана економија, Урбана екологија, Урбана и рурална обнова, што директно имплицира на појачан интерес за изучавање урбанизације и развоја градова. Урбани феномен на Департману за географију, туризам и хотелијерство Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду изучава се у оквиру предмета Урбани развој и конурбације на трећој години основних студија и Савремени урбани процеси у градовима у транзицији, на докторским студијама. На Архитектонском факултету у Београду, у оквиру мастер академских студија Интегрални урбанизам, урбана географија се изучава, између осталог, у склопу предмета Савремени урбани феномени, затим у склопу већег броја предмета који третирају урбану проблематику на специјалистичким академским студијама „Урбана обнова – Градови у новом миленијуму”. Урбани феномени са социолошког аспекта се на Универзитету у Београду проучавају и на Филозофском факултету у оквиру предмета Социологија града на четвртој години и Студије савременог урбаног друштва на докторским студијама, затим на Економском факултету у склопу предмета Урбана економија на четвртој години, као и у другим високошколским установама. Осим тога, једно време Урбана географија се предавала као посебан наставни предмет на Природно-математичком факултету у Приштини и на последипломским студијама из Географије насеља на Географском факултету Универзитета у Београду, а наставни предмет Урбани системи постојао је на Архитектонском факултету у Београду.

Урбаногеографска истраживања заузимају истакнуто место и у научно-истраживачком раду Географског института „Јован Цвијић” САНУ, у оквиру кога је од његовог оснивања до данас публикован већи број научних студија, не само о градовима Србије, него уопште о урбаној проблематици. Тежиште урбаногеографских истраживања у Географском институту је на: територијалном развоју и карактеристикама просторне структуре града, мрежи и систему града и околних насеља, граду као центру развоја у мрежи насеља, функцијском подручју као и унутрашњој просторној структури града. Сходно томе, сматра се да је постигнут велики допринос

за постављање предмета и метода урбаногеографских истраживања. Географски радови, као и резултати урбаногеографских студија који су публиковани не само у Географском институту, него и у другим високошколским установама у Србији послужили су за примену, и у већој или мањој мери користили, у истраживањима везаним за израду урбанистичких и просторних планова.

Потребно је нагласити да се урбаногеографска проблематика истражује и у Институту за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС) где се паралелно са научним радом, користе и резултати примењених географских истраживања за израду урбанистичко-архитектонских пројеката, урбанистичких и просторних планова, студија и експертиза. Осим тога парцијални научно фундирани истраживачки резултати урбане географије, нашли су своју апликативност и у студијама, планским и урбанистичким документима и у другим институтима и републичким органима у Србији.

ЗАКЉУЧАК

Урбана географија има истакнуто место и улогу како у оквиру географије насеља, као њене научне матице, тако и у систему посебних наука и научних дисциплина које имају различите приступе, у проучавањима градских насеља (економија, социологија, право, урбанизам, архитектура, планирање, екологија итд.), те се, сходно томе, за њу каже да има интеграциони карактер. Урбана географија је комплексна и синтетна географска дисциплина, која даје неизмеран допринос интегралном и интеракцијском сагледавању физичко-географских, друштвено-географских и регионално-географских елемената и фактора који су утицали на обликовање и трансформацију насеобинско-географских обележја, као и проучавању процеса који су директно и индиректно утицали на своје ближе и шире окружење. У томе и јесте предност урбане географије јер обједињује разноврсна научна сазнања и синтетизује резултате посебних истраживања о градским насељима и њиховим обележјима. Међутим, с обзиром на многобројне теорије и моделе за испитивање и идентификовање различитих образаца између урбаних насеља, као најдинамичнијих елемената геопростора, ипак не постоји униформан модел за испитивање тренутних урбаних трендова. Повећањем броја становника у свету, градови су, постали „магнети” економских, социо-културних и политичких процеса, те се све више проучавају из глобалне перспективе. У том смислу, научно фундирани истраживачки резултати урбане географије имају несагледив значај како у научним оквирима, тако и у различитим видовима друштвене праксе, чиме се урбана проблематика актуелизује, и продубљује. Упркос томе, урбана географија, иако има широк и комплексан предмет проучавања и заузима веома значајно место у различитим видовима друштвене праксе, за разлику од других високошколских установа у Европи и свету, у Србији се још увек проучава у оквиру своје матице Географије насеља.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад представља резултат истраживања на пројекту бр. 176017 („Проблеми и тенденције развоја геопросторних система Републике Србије”) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, и пројекту бр. 142-451-2615/2021-01/2 („Савремени проблеми и одрживост градских насеља на простору Војводине”) који финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научноистраживачку делатност АП Војводине.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вельковић, Александар (1986). Град – пол развоја у мрежи насеља. *Саопштења*, 17, (Институт за архитектуру и урбанизам Србије).
- Вельковић, Александар (1988). Елементи за системски приступ у географском проучавању града. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 40: 179–189.
- Вельковић, Александар (1991). Градови – центри развоја у мрежи насеља Средишње Србије. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић” САНУ*, 43: 161–195.
- Вельковић, Александар; Радмило Б. Јовановић, Бранка Тошић (1995). *Градови Србије – центри развоја у мрежи насеља*. Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ.
- Грчић, Мирко (2004). Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност. *Демографија*, 1: 25–47.
- Грчић, Мирко и Николај А. Слука (2006). *Глобални градови*. Београд: Географски факултет Београдског универзитета и Географски факултет МГУ „М.В. Ломоносов”.
- Ђурић, Владимир (1960). Промене у насељима у ФНР Југославији. *Српски географски зборник*, 74(36): 248–418.
- Илић, Јован (1970). Карактеристике функционалних односа између града и околине са посебним освртом на СР Србију. *Сивановићев*, 3–4: 167–189.
- Стаменковић, Србољуб Ђ. и Милан Бачевић (1992). *Географија насеља*. Београд: Географски факултет ПМФ.
- Стаменковић, Србољуб Ђ. (1996). Дневне миграције становништва у географским проучавањима насеља Србије. *Сивановићев*, 3–4: 43–60.
- Тошић, Драгутин (1997). Тумачење савремених урбаногеографских процеса у настави географије. У: *Теоријско-методолошки проблеми наставе географије*. Никшић: Институт за географију Филозофског факултета Универзитета Црне Горе; Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Тошић, Драгутин; Никола Крунић и Марија Невенић (2008). Истраживања просторне структуре одрживог града – Quo vadis. *Гласник српског географског друштва*, 2: 35–44.
- Тошић, Драгутин; Никола Крунић и Јасна Петрић (2009). Дневни урбани систем у функцији просторне организације Србије. *Архитектура и урбанизам*, 27: 35–45.
- Тошић, Драгутин (2012). *Принципи регионализације*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.
- Berry, Jou Brian and Frank E. Horton (1970). *Geographic Perspectives on Urban System with Integrated Readings*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Carter, Harold (1972). *The Study of Urban Geography*. London: Edward Arnold.

- Doksijadis, Konstantinos A. (1982). *Čovek i grad*. Beograd: Nolit.
- Geddes, Patrick (1915). *Cities in Evolution*. London: Williams and Norgate.
- Giddens, Anthony (1990). *The Consequences of Modernity*. Oxford: Polity Press.
- Hall, Tim and Heather Barrett (2012). *Urban geography*. London: Routledge.
- Hassert, Kurt (1907). *Die Städte Geographisch Betrachtet*. Laipcig: VerlagTeubner.
- Kaplan, H. David and Steven R. Holloway (2014). *Urban geography*. Hoboken: Wiley.
- Knox, Paul and McCarthy M. Linda (2014). *Urbanisation*. Harlow: Pearson education limited.
- Lichtenberger, Elisabeth (1986). *Stadtgeographie*. Stuttgart: B.G. Teubner Verlag.
- Mayer, Harold M. (1954). Urban Geography. In: James, P. E., Jones, C. E. (Hrsg.), *American Geography*. Inventory and Prospect. Syracuse.
- Mamford, Luis (2001). *Grad u istoriji*. Beograd: Book Marso.
- Pacione, Michael (2005). *Urban Geography – a Global Perspective*. London: Routledge.
- Pajvančić-Cizelj, Ana (2017). *Globalni urbani procesi*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Pak, Mirko (1987). Neke misli o stanju urbane geografije u Jugoslaviji. *Geografski glasnik*, 49: 37–40.
- Perišić, Dimitrije (1969). *Jedna pretpostavka o oglomeracionim sistemima Srbije*. Beograd: Urbanistički savez Jugoslavije.
- Rebernik, Dejan (2008). *Urbana geografija – Geografske značilnosti mest in urbanizacije v svetu*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Rubić, Ivo (1949/50). Geografsko određivanje okolice grada. *Geografski glasnik*, 11–12: 45–60.
- Rupert, Karl; Franz Schaffer, Jörg Maier and Reinhard Paesler (1981). *Socijalna geografija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sassen, Saskia (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Vresk, Milan (1990). *Osnove urbane geografije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vresk, Milan (1997). *Uvod u geografiju – Razvoj, struktura, metodologija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vresk, Milan (2002). *Grad i urbanizacija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Vrišer, Igor (1971). Jugoslovenska urbana geografija u posleratnom periodu. U: *Jugoslovenski simpozijum o urbanoj geografiji*. Ljubljana: Inštitut za geografiju univerze.
- Vrišer, Igor (1984). *Urbana geografija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za geografiju.
- Vujović, Sreten i Mina Petrović (2005). O klasičnoj i novoj urbanoj sociologiji. U: *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Waters, Malcolm (2001). *Globalization*, 2nd edition. London: Taylor and Francis e-Library.
- Weber, Adna Ferrin (1899). *The Growth of Cities in the Nineteenth Century; a Study in Statistics*. New York: Macmillan Company. London: P. S. King.

DEVELOPMENT, STATE AND PERSPECTIVES OF URBAN GEOGRAPHY
WITH SPECIAL REVIEW OF SERBIA

by

DRAGICA GATARIĆ

University of Belgrade, Faculty of Geography
Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia
dragica.gataric@gef.bg.ac.rs

BOJAN ĐERČAN

University of Novi Sad
Faculty of Science
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia
bojan.djercan@dgt.uns.ac.rs

SUMMARY: Urban geography is a complex and synthetic geographical discipline, which makes an immeasurable contribution to the integral and interactive perception of geographical elements and factors that have influenced the formation and transformation of settlement-geographical features. The first papers containing urban-geographical content appeared in the first half of the 19th century, but since urbanization became a worldwide process in the 20th century, it can be stated that urban geography became a geographical discipline in the 20th century. Contemporary urban development contributed to the affirmation of urban geography as an independent scientific discipline, where object of study is not only the city within its administrative boundaries, but also urban expansion (urbanization). Today, urban geography has evolved into a complex geographical discipline, where theoretical and methodological roots of knowledge corpus related to the phenomenon of the city have been shaped by an interdisciplinary approach between geography and other sciences that study the city from different theoretical and methodological angles. With the increase in the number of inhabitants in the world, cities have become “magnets” of economic, socio-cultural and political processes. They are increasingly studied from a global perspective, while urban geography is becoming the main focus of research. In other higher education institutions in Europe, urban geography is established as a special scientific discipline. However, although it has a wide and complex subject of study and occupies a very important place in various types of social practice, urban geography is still studied in Serbia within its mainstream subject – Geography of settlements.

KEYWORDS: Urban geography, socio-geographical discipline, city, urbanization, applicability

UDC 94(73)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2281111D>
REVIEW SCIENTIFIC PAPER

AMERICA IN AN AGE OF MEMORY: PIERRE BOURDIEU’S “THE ASSASSINATION OF MAURICE HALBWACHS” – COMMENTARY AND TRANSLATION¹

TIPHAINE L. DICKSON

Portland State University
1825 SW Broadway, Portland, OR, USA
tiphainedickson@mac.com

ABSTRACT: Maurice Halbwachs’ name has become familiar, in America, with the emergence (and proliferation) of memory studies, yet references to his work tend to be superficial or totemic. This translation and commentary of a remarkable tribute written by Pierre Bourdieu in 1987 sheds light on his methodological and political commitments. It provides a finer grained picture of Halbwachs as a scholar, sociologist, and product of the post-Bonapartist French system of education in the late 19th century, a context of commitment to human progress, while showing, in greater detail, the nature of the German sociology of the 1930s and 1940s that Bourdieu argues we should consider is directly related to the Shoah in which Halbwachs died.

KEYWORDS: Halbwachs, Bourdieu, sociology, “memory studies”, Holocaust

The name of French sociologist Maurice Halbwachs has become familiar, in America, with the emergence (and proliferation) of memory studies, though in the English language scholarship, as Jeffrey Olick points out, the reference is “more totemic than substantive or engaged” [Olick 2008: 22]. Historian Peter Novick invoked Halbwachs’ concept of collective memory to provide

---

¹ Editorial Board of *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* received the handwriting on the 12th November, 2021. It was given a positive recension and was approved for publishing on the 28th December, 2021.

part of the theoretical framework for *The Holocaust in American Life*, but only briefly summarized Halbwachs' work as focusing on "the way in which present concerns determine what of the past we remember", then pit this slight definition of collective memory against history: memory is then ahistorical, even anti-historical, sees events from a single committed perspective, is impatient with ambiguities, and reduces events to mythical archetypes, while history, in contrast, strives to grasp the complexity of past events with the kind of detachment that would permit an interpretation that allows various perspectives as well as their inherent ambiguity [Novick 1999: 3–4]. Such a functional definition of history and memory by contrast is reminiscent of Pierre Nora's similar exercise in *Les lieux de mémoire*, though normative preferences differ in their respective accounts. "Memory is life," writes Nora, while explicitly recognizing (and here the epistemic position differs little from that adopted by Novick) that memory, as a phenomenon borne by living societies, is vulnerable to manipulation, appropriation, censorship and projection. Nora's account, in contrast to Novick's, depicts history as a discipline whose mission is to "destroy and suppress memory" even to "annihilate what in reality has taken place" [Nora 1989: 8–9].

This opposition has pedagogical appeal and at first blush history appears to have a distinct methodological and scientific advantage. That the time at which memory of the past is reconstructed is always in the present, and that social forces determine the manner of its establishment seem like adequate claims, but ultimately fail to fully render the sociological analysis of memory undertaken by Halbwachs over the course of two decades. Halbwachs' 1941 book *The Legendary Topography of the Holy Land*, seeks a convergence between social science and history [Gérard 2000: 146], and with meticulous historical methodology, (one that tackles ambiguity, and with detachment strives to grasp complexity and takes into account multiple perspectives) concludes that humanity has created and recreated God over the ages, and that the artifacts that testify to this creation and recreation are not the work of individuals (nor of a supernatural being) but of social groups, creating social facts that shift and change [*ibidem*, 160]. The *scientific study of memory*, one is tempted to observe, is not quite as irrational as its object of study.

American debates about memory seem to focus on the idea of memory as a normative phenomenon, where scholars marshal arguments for and against [Radstone 2008: 31; Klein 2000: 127–150] a "memory discourse." Memory *discourse* – whatever it may actually be, so varied are the methodologies that sometimes simultaneously drive and study it [Stone 2010: 31] – as opposed to Halbwachs' study of memory as a social (and not individual) phenomenon, is more correctly what deserves to be opposed to history, and indeed on the political basis that informs Novick's study of the surge of Holocaust memory after decades of silence in the United States. Kerwin Lee Klein has succinctly detailed a few critiques of memory discourse:

"The reification of bourgeois subjectivity in the name of postmodernism; the revival of primordialism in the name of postcolonialism; the psychoanalytic slide from the hermeneutics of suspicion to therapeutic discourse;

the privatization of history as global experiences splinter into isolate chunks of ethnoracial substance; the celebration of a new ritualism under the cover of historical skepticism” [Klein 2000: 144].

The type of transdisciplinary perversions mentioned by Klein (or the political consequences of memory’s cannibalization of history in the abandonment of collective political projects, as deplored by Charles Maier [Maier 1993] cannot be detected in the work (and life) of Maurice Halbwachs. An engaged reading of Halbwachs will lead, instead, to the opposite conclusion regarding his methodological, sociological, and indeed political approach to the social phenomenon of memory. There is a kind of tragic historical irony at work that Halbwachs’ life and approach go unexplored and misapprehended, while his name is invoked totemically so often to introduce studies of the memory of an event that took his life.

As it happens, the only footnote mentioning Halbwachs in Novick’s book refers to the introduction to Lewis A. Coser’s 1992 translation of Halbwachs titled *On Collective Memory*, (Coser’s effort translates an abridged version *The Social Frameworks of Memory* [Coser 1992: 37], along with the conclusion of *The Legendary Topography of the Gospels in the Holy Land*). Halbwachs’ work first appeared in English in 1980,² but the translation of *The Collective Memory* (not to be confused with Coser’s similar title, as it is a different work, *La mémoire collective*, incomplete at the time of Halbwach’s death) prefaced by Mary Douglas went out of print quickly, and was never reissued [Olick 2008: 21]. Both Coser and Douglas’ introductions were described by Olick as brief and superficial. Furthermore, Coser’s contains at least one error, regarding the reason for Halbwach’s arrest by the Gestapo, which happens to be reproduced by Novick (and others) [Coser 1992: 7; Novick 1999: 4].³ Olick points out that “one of the enduring problems with reading Halbwachs in the Anglo-American context was that there is relatively little scholarship in English illuminating the intellectual-historical context in which he was writing as well as the complexities of his own intellectual development,” and that the excellent French Halbwachs scholarship (there is, in fact, a Maurice Halbwachs Center in Paris)⁴ has yet to be translated into English, in particular the meticulous work done by Gérard Namer to restore Halbwach’s work in a critical edition published in 1997 – *La mémoire collective* – a book that corrects the serious content problems of previous editions, and restores 35 pages to this posthumous work by finally transcribing his manuscript in its entirety.⁵ One is tempted to agree

² Halbwachs’ work on memory was first discussed in English in 1932, seven years after the publication of *Cadres sociaux de la mémoire* by Frederic Bartlett in *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1932): 294–296.

³ The error appears as well in Savelsberg and King 2010: xxi.

⁴ <http://www.cmh.ens.fr/>: “Center Maurice Halbwachs is a Research Unit depending from the CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique / National Scientific Research Center), the EHESS (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales / School for Advanced Studies in Social Sciences) and the ENS (Ecole Normale Supérieure).”

⁵ Halbwachs (1997); Namer (2000) is a comprehensive analysis of Halbwachs’ work on memory and details the changes and continuity in the political, historical and scientific context of the roughly two decades Halbwachs devoted to the study of memory, which Namer argues should

with Barry Schwartz's assessment, regarding American memory scholarship, that "Halbwachs' discoveries did not cause the present current of collective memory research; they were rather swept into it" [Schwartz 1996: 276]. What counts as memory studies in the United States indeed owes little to Halbwachs, and yet his name – perhaps as a result of the manner of his death, and much more than owing to his ideas – is a requisite reference.

Halbwachs was introduced to American academia at a time of political change, at the cold war's end, when Holocaust imagery was reemerging in the context of the wars in Yugoslavia; the idea of collective memory, in those circumstances, could prove appealing indeed, as was understandably the case for Novick. Coser's translation could not have been published at more propitious time. Described by Coser as a contribution to the sociology of knowledge, (which Coser considers Halbwachs' most "important contribution" [Coser 1992: 1] – Bourdieu will express, as we shall see, a different view) the two books abridged and translated are preceded by an introduction that certainly does not suffer from idolatry or complacency for his subject. "Halbwachs's work," writes Coser, "is terribly uneven," adding that only his work on collective memory makes him a major figure in the history of sociology [*ibidem*, 21]. But even the latter observation is subject to an significant reservation: though Coser allows that Halbwachs has overcome a difficulty in Durkheim's thought – accounting for creativity and cultural renewal in periods of calm as well as periods of effervescence with the theory of collective memory – this praise is quickly qualified as Coser states that Halbwachs has "introduced a paradox that makes his idea somewhat less penetrating than Durkheim's." The paradox lies in Coser's assessment that Halbwachs has employed "the *presentist* approach, as it is called" [*ibidem*, 25], one that sees the past as a social construction, mainly, if not wholly, shaped by concerns of the present, and that current beliefs, interests, and aspirations shape views of the past in every period of history. Coser goes on to adopt the critique developed by "American sociologist Barry Schwartz" who "in many brilliant essays" argues that presentism (the reader now surmises that the expression originates with Schwartz) if taken to its logical conclusion, "would suggest that there is no continuity in history altogether" [*ibidem*, 26], but a series of snapshots. Coser then argues that even if Durkheim lacked the notion of collective memory, he was nonetheless "more perspicacious than Halbwachs" by recognizing continuity. Coser adds, implying that Halbwachs was unaware of this, that a "society's current perceived needs may impel it to refashion the past, but successive epochs are being kept alive through a common code and a common symbolic canon even amidst contemporary revisions" [*ibidem*, 27]. Reading the Halbwachs translation to follow, by this point of Coser's introduction, seems rather like an unnecessary chore.

The "presentism" charge has stuck. It was originally formulated in Barry Schwartz's "The Social Context of Commemoration: A Study in Collective

---

be properly construed as *social* rather than collective. Namer's interpretations have not, however, been universally well received Cf. Wintrebret (2001): 171–172.

Memory,” citing the penultimate paragraph of the introduction to Halbwachs’ *The Legendary Topography of the Holy Land*: “If, as we believe, collective memory is essentially a reconstruction of the past, if it adapts to the image of ancient facts to the beliefs and spiritual needs of the present, then a knowledge of the origin of these facts must be secondary, if not altogether useless, for the reality of the past is no longer *in* the past” [Schwartz 1982: 376]. Schwartz then argues that Halbwachs’ approach (distilled as it is by a single sentence) promotes the idea that there is “no objectivity in events, nothing in history that transcends the particularities of the present”. Schwartz crafts a *via media* between theories that, on the one hand, emphasize the foundational events to the detriment of the evolution of memory over time, and on the other, Halbwachs’ “presentism” to study commemoration at the United States Capitol.

“The reality of the past is no longer *in* the past,” translates Schwartz (whose footnote refers to the wrong page number in Halbwachs’ work). This can certainly seem to support Schwartz’s view that Halbwachs has introduced “relativistic theory, which locates the significance of events in the standpoint of the observer.” Unfortunately, however, Schwartz’s translation distorts the meaning of Halbwachs’ sentence. The final portion reads: “puisque la réalité du passé n’est plus là, comme un modèle immuable auquel il faudrait se conformer.” This ought to be properly translated as “the reality of the past is no more” (or no longer here) which is the opposite of the claim that “the reality of the past is no longer *in* the past”; for Halbwachs, obviously, the reality of the past is in the past, and because it is no more, it does not have to be a model to which collectives (in the case of his study, pilgrims who travel to the Holy Land) – note here that we are not interested in a single observer, as suggested by Schwartz – are obliged to conform. That Halbwachs has shown that successive waves of believers seeking geographical evidence or vindication for their faith got history (and even precedent) very wrong is not tantamount to claiming that history is impossible or that there is no objectivity in events: it is in fact that very objectivity against which Halbwachs contrasted the pilgrims’ shifting conventions about holy places.

Coser’s charge against Halbwachs’ supposed inability to account for continuity seems curious in light of the latter’s clear demonstration that collective memory is characterized by continuity, as long as that is feasible, and reverses the charge, arguing that it is history that provides snapshots, periodizes in ways that might be unfamiliar to the group’s experience of continuity and change, and when executed with enough detail, tends to be too erudite to influence more than a very small portion of a society or group [Halbwachs 1997: 131]. This is not meant as a charge against history, but rather as sociological observations drawn from studying the way different kinds of collectives remember the past. Halbwachs made these points in the posthumous *Collective Memory* [Halbwachs 1980: 2], a work Coser judged skeletal and one that he doubted Halbwachs would have wished to see published in such an unfinished state [Coser 1992: 2]. Unfinished or not, the work contains clear responses to the objections formulated by both Scharzt and Coser, and it is curious that they did not take it into account.

The presentist charge has been the most ubiquitous in the North American literature, sometimes prefaced by the adjectives “excessive” and “extreme.” Yet it is often in the same book or chapter that the reader will be introduced to Halbwachs’ biography – most will insist on his death at Buchenwald – and some of his intellectual contributions, only to quickly discard his approach as presentist.⁶

Curiously, this structural defect in Halbwachs’ thought does not seem to have been detected by French scholars who have studied his work the most closely. Sarah Gensburger, in a measured but detectably exasperated critique of the Anglophone understanding of Halbwachs in *Memory Studies*, observes his canonical stature in the field, while noting the absence of empirical work actually undertaken on the basis of his theoretical contribution. Gensburger revisits the “presentist” charge, and writes that far from reflecting the “temporal form of crude constructivism” that would be presentism, Halbwachs argued that the present memory of a social individual is both reconstructed *and* recognized [Gensburger 2011: 418]; recall of an event is not merely the piecing together of images, but instead requires some kind of intersubjective understanding of a social nature; at minimum language.

Other misunderstandings abound, but one in particular stands out, providing good reason for producing this essay and translating Bourdieu’s tribute to Halbwachs: Marc Osiel claims that the man who was a correspondent for *l’Humanité*, scholar of the working class, French Socialist party member and *resistant* couches his definition of collective memory in “Burkean terms” [Osiel 1999: 200].

This commentary and translation of a very brief but significant article written by Pierre Bourdieu in 1987 will certainly not remedy the dearth of translated scholarship on Halbwachs. What it offers, instead, is first a modest contribution to setting out some of the key aspects of the “intellectual-historical context in which he was writing as well as the complexities of his own intellectual development,” both in this commentary, as well as in Bourdieu’s essay. Secondly, it offers Bourdieu’s remarkable political reading of Halbwachs’ life and death, and explores the political theory that underpins the relation between the manner in which Halbwachs studied sociology and the circumstances of his death in the Buchenwald concentration camp. It is in the spirit of Bourdieu, who renewed French interest in the work of the first and second-generation French sociologists, Durkheim, Mauss, and Halbwachs, by republishing their work in the mid-sixties onwards, and who had translations published of key foreign-language texts of scholars such as Jack Goody, Edward Sapir, John Searle, Mikhail Bakhtin, Ernst Cassirer, and Herbert Marcuse, and who promoted the international circulation of ideas [Müller 2002: 9], that this translation and commentary is offered.

Though Pierre Bourdieu had rekindled French interest in Halbwachs, the eulogy was not his favored form; as Remi Lenoir put it, “he loathed formal,

---

⁶ Coser’s translation is the classic exemplar, echoing the same motif contained in Schwartz (1982), published earlier. A recent example is to be found in Savelsberg and King (2010), which devotes a mawkish introductory chapter to Halbwachs’ life only to misapprehend his position, cite Schwartz, then do away with his approach all by page 19.

contrived flattery” [Lenoir 2006: 38]. Yet nothing in Bourdieu’s essay is contrived, and the exercise is devoted to a defense of scientific humanism as well as an illustration, in the death of Maurice Halbwachs, inmate number 17, 161 of the Buchenwald concentration camp [Becker 2003: 418], of the ultimate result, in Nazi Germany, of hostility towards the scientific study of society. It is a disciplinary defense, and a broader defense not only of scientific progress but also of commitment to the human progress inherent in Halbwachs’ political attachment to the distinctly republican variety of French socialism defended by Jean Jaurès. It is, finally, a work of memory – the only significant contribution of Halbwachs that Bourdieu fails to mention – and as Halbwachs noted, memory is not only a social construction, broadly speaking, but is also a construction among smaller social units, whether they be musicians [Namer 2000: 215], lawyers, or merchants [Halbwachs 1992: 161, 149], in accordance with current needs. This sheds light on Bourdieu’s omission, which appears in fact to not be one at all: the essay itself is an attempt to capture the current concerns that sociology faces (and the social group composed of academic sociologists); thus, he can write that the idea of promoting of “a politics of scientific reason,” and indeed an activist conception of such an approach (*militante* or *engagée*) is not a thing of the past, not dead, not dying, and not buried. Academic engagement in favor of human progress is to be associated to serious scientific methodology; it has broken free of myths (precisely those myths deplored by Novick, with good epistemic reason) and works, in turn, to demystify its object of study.

Halbwachs did not, as Novick seems to have understood, view collective memory as a normative category to be compared favorably to the craft of history. His works on memory are empirical explorations of *how* memory shifts in societies, over time, and how social units influence those changes; he explicitly acknowledges that social memory often distorts historical truth [*ibidem*, 182]. An equally important, but more infrequently noted insight is that memory is not, and cannot be, a purely individual phenomenon. “We speak,” writes Halbwachs, “of our recollections before calling them to mind. It is language, and the whole system of social conventions attached to it, that allows us at every moment to reconstruct our past” [*ibidem*, 135]. Bourdieu may have had in mind – and if he did not, his essay certainly embodies the idea – Halbwachs’ passage contrasting the manner in which the historians of his time (he is likely here referring to his colleague Marc Bloch and the Annales school with which he was closely associated, contributing articles to their journals and sitting on their editorial boards) [Deyon 1977 : 18] were increasingly reluctant to draw general lessons from the past, with society’s judgment of people while they live and when they die, and of their acts when they are produced. “Since a past fact is instructive and a person who has disappeared is an encouragement or an advertisement, what we call the framework of memory is also concatenation of ideas and judgments” [Halbwachs 1992: 175–176].

And so the life of Maurice Halbwachs, remembered, say, in the introduction to a recent American volume about memory, atrocities, and the law [Savelsberg and King 2010: xxi], titled “How Maurice Halbwachs Died – and How We

Remember Him” will be telescoped as the life of the student of Durkheim who was arrested after complaining of the murder of his Jewish in-laws either by the Gestapo or the “henchmen of the collaborative Vichy regime”,⁷ a man who suffered like millions of others, and whose identity is ultimately absorbed, and made authoritative, at least for the American academic audience, by Lewis Coser’s introduction to his translated work in 1992. Is Halbwachs doomed to be a totemic reference, or worse yet, a statistic among the millions killed (he who cannot count among the six million?)

His life is worth more, as Bourdieu shows, than what present American concerns now deem him to be: not merely the student of Durkheim, or author of seminal (but largely, one can be forgiven for assuming, unread) works on memory; he published an edition of Rousseau’s *Social Contract*⁸ that he was teaching in occupied France, penned a study – at the disciplinary frontier between philosophy of mind, philosophy of language, and sociology – on the collective memory of musicians to express briefly his distress in experiencing the transformation of Wagner into an organ of Nazi propaganda, which will lead him to strengthen his previous insight about professional memories based on shared language (and not, crucially, shared politics, but rather shared institutional commitment to their discipline, i.e: music) [Halbwachs 1997: (35)].

Bourdieu reconstructs a memory of Halbwachs from a disciplinary perspective, but also from the perspective of what Loïc Wacquant calls his “philosophical anthropology” [Wacquant 2008: 264], which rests not on the concept of interest but of recognition and mis- or non-recognition. Wacquant explains that Bourdieu does not adopt a utilitarian theory where individuals consciously strategize to obtain wealth, power, or status; instead, individuals seek dignity, which can only be granted to them by society. Indeed, it is only by being granted “a name, a place, a function within a group or institution can the individual hope to escape the contingency, finitude and ultimate absurdity of existence” [*ibidem*]. This is the manner in which Bourdieu rescues Halbwachs from non-recognition, celebrating his approach and contribution to the discipline of sociology. However, further on, Bourdieu emphasizes the critical importance of praxis, which he sees in the real-world engagement of Halbwachs, something that if it fails, writes Wacquant, to attain Durkheim’s wish for the discipline to establish political norms and moral standards:

“...could at least contribute to the elaboration of ‘realistic utopias’ suited to guiding collective action and to promoting the institutionalization of justice and freedom. The ultimate purpose of Bourdieu’s sociology, then, is nothing other than to foster the blossoming of a new, self-critical, *Aufklärung* fit for the new millennium. By directing us to probe the foundations of

---

⁷ Annette Becker’s meticulous study of Halbwachs’ life between the wars reproduces the list of elements in his widow, Yvonne’s, application to the state to earn the posthumous status of “Dead for France” (Mort pour la France). Among them appeared the statement that he was arrested at his home by the Gestapo as an accomplice of his son, Pierre, an intelligence agent in the Résistance: cf. Becker (2003): 407.

⁸ Maurice Halbwachs, édition commentée, Jean-Jacques Rousseau, *Le contrat social* (Paris: Audier, 1943).

knowledge, the structures of social being, and the hidden possibilities of history, it offers us instruments of individual and collective self-appropriation and thus of wisdom – it helps us pursue, as it were, the originary mission of philosophy” [*ibidem*, 276].

Bourdieu’s interest in philosophy (whose “originary mission” is to avoid leading an unexamined life) is apparent in his essay, and in particular against a certain form of nihilist hostility to modernity, science in general, and social science, in particular. Hostility to French (scientific) sociology follows from Martin Heidegger’s stated belief, in his 1933 Rectorial Address, that the science of the Greeks was less a prolegomena to Western science than its (glorious) future: that knowledge, further, is to be subordinated to necessity, and even to will. Bourdieu rightly notes the ambiguities and euphemisms employed by Heidegger in his speech, and in addressing its conclusion, which pronounces an academic *Führerprinzip* relating “labor service”, “defense service”, and “knowledge service” for the sake of the German *Dasein*, Bourdieu deadpans: “by the end of the lecture the listener does not know whether to turn to read Diels on ‘the pre-Socratics’ or join the SA” [Bourdieu 1991: 5].

To better grasp the significance of the distinction Bourdieu draws between French and German sociology, it is instructive to canvass the state of the German discipline in the 1930s, when Halbwachs gradually abandoned his engagement with his German colleagues. Bourdieu writes of his promotion of Max Weber’s work on bureaucracy and on the origins of capitalism,⁹ and suggests a lack of interest in other German sociological scholarship mired in abstract and superficial considerations. After the Nazis came to power in Germany, they extended their demonization of communist and socialist movements to the discipline of sociology, considered by them to be “Marxist”, “liberal”, and indeed “Jewish” [Ramstedt 1997: 99]. Three quarters of German sociologists fled Germany, and those who remained retreated to non-sociological disciplinary niches within the academy. Otthein Ramstedt offers that just as socialism and communism were politically unacceptable in Nazi Germany, so too was sociology rejected as a science [*ibidem*]. A new, National Socialist “German Sociology” emerged, and gained an enthusiastic following in academia from social scientists. Thus, in 1935 there were more specialists identifying themselves as sociologists than there had been in 1931, despite the emigration of three-quarters of their number [*ibidem*, 100]. German Sociology was less an approach or a school than a requirement of full political commitment to the Nazi ideology. Impartiality – the inheritance of Max Weber – was rejected in the words of Hans Pfeffer, as having been responsible for making sociology an “instrument of struggle used by bourgeois society against the people” [*ibidem*, 101]. These “new sociologists” considered that social facts in Germany could not be understood by examining social, economic, or political factors, but rather, that what had occurred in 1933 could only be interpreted by a

---

⁹ Halbwachs, not Aron, introduced Weber to French academia. Cf. Halbwachs (1925): 132–157; Halbwachs (1929): 81–88: See, also Béra (2005): <http://www.philosophiedudroit.org/bera,%20halbwachs%20par%20becker.htm>.

mythological approach [*ibidem*, 103]. Two subsequent developments characterize the decline of German sociology: first, the view that the discipline was to interpret its own commitment to “a people in becoming” as hostility to those who would threaten to destroy that future. Sociology that did not support the German people’s future was deemed an enemy. Secondly, “German sociology” did not view the concept of “people”, as meaning “population”, or even “state”, but rather understood it as “race”, which in turn was viewed from the Darwinist standpoint of “survival of the fittest”. And that “survival” would require conflict, as only conflict would permit the emergence of a victorious “fittest” survivor [*ibidem*, 104–105]. The polar opposition to the French sociology, and to Maurice Halbwachs’ humanist, scientific approach, as well as his lifelong commitment to socialism could not be more apparent.

Halbwachs’ commitments find their roots in the general political and intellectual context of late nineteenth century France. Born in 1877, in German occupied Alsace, his parents were intellectuals (his father a distinguished professor of German) and radical socialists with an admiration for the scientific and technological progress of the time, idealizing figures such as Louis Pasteur, and excited by the development of electrical machines, faster means of transport, and the use of nickel to produce stronger steel alloys. [De Montlibert 2006: 114]. Halbwachs was raised in an environment of intellectual discipline, attachment to the rationalist philosophy of knowledge inherited from the Enlightenment, as well as an awareness of the social world.

The broader social context of education reform undertaken by the post-Bonapartist Third Republic, in order to prevent an eventual attempt to restore the monarchy as a result of Catholic influence over education, was perfectly consistent with Halbwachs’ upbringing. In 1876, the year before Halbwachs was born, the Ferry Laws were passed, providing for free, mandatory and non-religious (*laïque*) education. Budgets devoted to public education in this period are instructive: in 1875, 37 million Francs, in 1885, 133 million francs, 197 million in 1895, and finally, in 1905, 230 million Francs were invested by the French state to pursue the humanist project that Education Minister Jules Ferry believed would build a social consciousness [*ibidem*, 115]. As Christian de Montlibert writes, the ratio of 13.6 students per teacher in 1886 would favor the “social reproduction” of intellectual families, as was indeed the case with Halbwachs who would go on to become Henri Bergson’s philosophy student in secondary school – he attended the Lycée Henri IV in Paris – then the École Normale Supérieure, where he was introduced to socialism through fellow students and the Dreyfus affair.

Halbwachs’ subsequent contributions are remarkably well detailed¹⁰ by Bourdieu in his short essay, and will not be restated here. Given, however, the general reliance on the Coser translation (and introduction), in America, for

---

¹⁰ Bourdieu omits, however, mention of Halbwachs’ one year sojourn as Visiting Professor at the University of Chicago in 1930. Halbwachs’ reports, published in the regional daily *Progrès de Lyon*, described his experiences in a growing American city facing massive unemployment and focused on the effect of education on the life and integration of different waves of immigrants, as well as the American discomfort with the African-American population. He published two peer-reviewed papers

biographical information in regards to Halbwachs, a few additional elements should be introduced to conclude this essay. It is often affirmed that Halbwachs, as Coser writes (and as is reprised by many others), filed a complaint with the Vichy authorities regarding the murder of his Jewish father-in-law, Victor Basch, professor of esthetics at the Sorbonne and past president of the Human Rights League (*Ligue des droits de l'homme*) in January 1944, after he had moved from Nazi-occupied Paris to the “French” Vichy zone. He was taken from his apartment, with his wife, and shot summarily in a wooded area [Deyon 1997: 19]. However, *contra* Coser, no evidence of this complaint was ever found.¹¹ In any event, even if the complaint were to be substantiated, it does not appear to be the proximate cause of Halbwachs’s arrest, in July of that year, two days after his son, Pierre, a member of the Résistance was arrested. Halbwachs had managed to stall the Gestapo and his wife was able to escape. Maurice and Pierre Halbwachs were first sent to the Fresnes jail, then to Buchenwald [de Montlibert 2006: 120] where before becoming terribly ill after being used as slave labor in the quarry, he devoted the few “free” hours a week to providing lectures to inmates: on Marx, on German demographics [*ibidem*], and on the beauty of German poetry [Namer 2000: 219]. Halbwachs’ widow, Yvonne, informed the post-liberation authorities that he had been a member of the resistance, the “Vélites-Thermopyles” network, primarily composed of intellectuals.¹²

Peter Novick’s research questions regarding the emergence of Holocaust memory in the United States—both collective and institutional (in the political sense) – in the 1990s, “Why here? Why now?” can be asked of Coser’s translation of Halbwachs in 1992.¹³

But as Raul Hilberg, author of the seminal study *The Destruction of the European Jews* (often considered a historian, but who was a trained political scientist, teaching the discipline throughout his academic career) [see the instructive Hilberg, 1996] put it in an interview conducted by Claude Lanzmann in the film *Shoah*:

“In all of my work I have never begun by asking the big questions because I was always afraid I would come up with small answers. I have preferred, therefore, to address these things which are minutiae or detail in order that I might then be able to put together, in a gestalt, a picture, which, if not an explanation, is at least a description, a more full description, of what transpired”.¹⁴

---

in France during that period. These documents, as well as correspondence with his wife, colleagues, and University of Chicago officials have been assembled and published in Halbwachs (2012).

¹¹ Becker (2003): 369. An accurate though brief account is now available in English: Afelbaum (2010).

¹² Becker (2003): 408. She appends a footnote indicating that his status was amended in 1947 to recognize him as a lieutenant of the resistance intelligence network to which he belonged.

¹³ Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi and Daniel Levy are to be credited with exploring the genealogy of the publication of Coser’s abridged work (and for making available translations of a portion of Marc Bloch’s reviews), but do not show the reasons for Coser’s interest in Halbwachs or for unusually highly critical introduction. Cf. Olick et al. (2011).

¹⁴ Interview of Raul Hilberg by Claude Lanzmann in *Shoah* (Shoah). *Francia: Les films Aleph, color* 570 (1985).

Humanism, humility, and discipline: that is the legacy of social science in the face of inequality, racism, and war. Not dead, not dying, not buried.¹⁵

The Assassination of Maurice Halbwachs
 Pierre Bourdieu, *La liberté de l'esprit, Visages de la Résistance*.
 1987, n°16, pp 161–168.

Maurice Halbwachs died in March 1945 at the Buchenwald concentration camp to which he had been deported. The conditions of his detention and death must not be forgotten:

“One hundred to two hundred a car with no water, that is the trip from Compiègne to Buchenwald. At Sarrebruck they remove your clothing and shoes to prevent escape. At Buchenwald, driven out from the cars, beaten with rifle butts and truncheons. We wait twelve hours, completely naked in a windy corridor, before completing various administrative formalities. Everyone’s body is completely shaved and shorn. Our clothes are assigned: striped shirt, vest, and pants, along with clogs. No socks, no underwear. Fifteen days in quarantine: five hundred to a block, piled over each other, five minutes a day to wash up. Hit under any pretext, most often without pretext. The fifteenth day, they send us to work at the quarry. Up at four in the morning, we receive two hundred and fifty grams of bread, twelve grams of margarine and a quarter [165] liter of hot water, called « coffee. » At the quarry, they saddle us to small wagons filled with rocks and we climb back up an incline eight hundred meters long, with a difference in altitude of about one hundred meters. Clubs and shovels rain down on the bent backs of these men, treated like horses, when they do not advance quickly enough. We make up to twenty-four such trips every day. At noon, a reward: a half hour break and a quarter liter of « coffee. » At seven o’clock in the evening, each of us returns to the camp, carrying a large rock. At seven-thirty, roll call, long, and exhausting after the day’s work. After roll call, return to the block where soup is waiting: three quarters to a liter of soup; twice a week, rutabaga, once beet leaves, twice unpeeled potatoes in rutabaga sauce, twice barley. At ten o’clock, we can finally go to bed. And the next day, we begin again... We were the property of the SS. When a factory needed workers, we were « rented » for five marks a day. The money earned financed the leisure of our masters. The most miserable among us were the infirm. Since they could not work, the SS considered that they did not need a full ration of food, and thus withdrew margarine, and only left them with two hundred and fifty grams of dry bread and three quarters of a liter of soup. They were one thousand per block, each block « normally » accommodating five hundred prisoners. When we were five hundred, we had a hard time moving. They, the infirm, had to take turns sleeping: a team would wake up at midnight to allow their comrades to sleep. And it is in these conditions that Mr. Halbwachs spent

---

¹⁵ I would like to acknowledge the support and cooperation of Professors Jerome Bourdieu and Loic Wacquant.

many months. Hospitalized in August 1944 for generalized furunculosis, he left the hospital two months later, after an approximate recovery. Hospitalized a second time around January for dysentery and chronic weakness, he died three weeks later. The only thing we could obtain for him is that he not be euthanized".¹⁶

[166] There is no hierarchy of murder. But it is impossible not to experience a kind of ethical despair when faced with the assassination of one who struggled for universalism and who committed all his intelligence and conviction to create conditions of understanding and tolerance between peoples separated by history.

I realize that academic virtues are unpopular today and that it is far too easy to deride the mediocre, petit-bourgeois and vaguely social democratic inspiration of any enterprise that seeks to edify, against all forms of particularism, a scientific humanism that refuses a demarcation between the rigors of science and the passions of politics, and that strives to put the weapons of reason to the service of generosity. But that is precisely what Maurice Halbwachs represented, at a time when those contemplating social science, statistics, "average", and "leveling" (I refer here to Heidegger's famous text on *Dos Mann*), denounced the dangerously "reductive" and "positivist" pretensions of the sciences of man, at times employing the same words as today's nihilists, prompt to recognize that in the very intention of learning about society scientifically lies a sort of totalitarianism, or a more or less obscured form of denunciation.

Born in 1877, Maurice Halbwachs attended the École Normale between 1898 and 1901, at the time of the Dreyfus affair: he joined in street demonstrations with Simiand, during Zola's trial. He became a socialist. Abandoning metaphysics, he developed knowledge of economics without equal among the Durkheimians with the exception of his friend, and intellectual guide, François Simiand. His thesis in law, *Exploitation and the Price of Land in Paris*, published in 1909, is a study in applied sociology, and even *engagé* sociology. In it he shows what the project of the planners [167] owes to the obscure constraints that regulate the mechanisms of speculation (he also unfailingly criticized the premises and methods of economists and in particular their deductivist pretensions): the work resulted in his being invited to meet with Jaurès, who he admired, and in the Socialist party publishing a propaganda brochure against capitalist speculation. Halbwachs traveled to Germany in 1909 to study Marxism and German political economy. He provoked a small political scandal that was referred to in Parliament by sending to *L'Humanité*, where his friends Mauss and Hubert wrote regularly, an account of police repression of a Berlin strike. The article resulted in his being expelled from Prussia. The incident reveals an intellectual posture that conceives of the scholar's work as a militant task (and conversely) and that clearly expresses, in his first great publications "The Position of the Sociological Problems of Class," "Needs and Tendencies in Social Economics," "The Psychology of the Modern Worker," "Science and

---

¹⁶ Archives of College de France, Maurice Halwachs files. Note: This is the footnote as written by Pierre Bourdieu. A more detailed citation is to be found in Becker, 422: HBW2 B2-O4.2 "Quelques faits sur Buchenwald et la mort de MM. Halbwachs et Maspero, par M. Mandelbrojt."

Social Action,” “The Capitalist City,” themes that were almost entirely ignored by the other Durkheimians. There is a risk of under-estimating today the challenging enterprise of defending, at the Sorbonne, a thesis on *The Working Class and Standards of Living* (1913), a veritable ethnographic description of the daily existence of workers based on an ingenious reading of family budgets.

To fully do justice to this intellectual project, it is necessary to discuss all the aspects of an academic practice where scientific activism is apparent, which is well formulated, it seems to me, by Lucien Febvre, when he describes Maurice Halbwachs as a “mind of astonishing curiosity, always possessed, when one met him, with a new intellectual passion that he would expose with a kind of unpretentious enthusiasm that precisely epitomized him.” We know all the forms of collaboration [168] that he instituted with specialists from other disciplines, notably with mathematicians Georges Cerf and Maurice Fréchet, co-authors of his *Probability Calculations Within the Reach of All* (he had, in his youth, written critical studies on Leibniz and François Quételet). And also the scientific exchanges that this man, about whom it was agreed that he was “gentle and almost timid”, engaged, in particular during his tenure in Strasbourg with philosophers, psychologists, historians, geographers, demographers: Martial Guérault, Maurice Pradines, Charles Blondel, Marc Bloch, Lucien Febvre, Georges Lefebvre, Gabriel Le Bras, etc. This generalized will to promote a politics of scientific reason, and first in the order of its accomplishment, in the university, translates a critical view of the institution that is fully revealed in what may appear to be a detail: he was among those who *already* affirmed, in the words of Lucien Herr, that they wished to sacrifice nothing to the “devourer of intellectual forces that is professorship”. If I raise this revealing trait, it is to persuade that for the long course of academic history, all that under discussion here has nothing of a dying, dead or buried past.

Indeed, I am convinced that the scientific enterprise that was interrupted with the death of a scholar like Maurice Halbwachs expects from us its continuation. It is not a matter of celebrating dead heroes, which, like in all grieving rites, makes them disappear a second time, by virtue of accepting their disappearance. It is a matter of taking up their struggle where they left it, and without forgetting the violence that vanquished them, which we must seek to understand.

For that, Maurice Halbwachs can still assist us, he who, though he without a doubt did more than anyone else to contribute to the dissemination of German sociology in France, never ceased to question himself, not without concern, about [169] his own scientific and political ambiguities. A member of the German Studies Center at the University of Strasbourg, and often invited, until 1930, to give conferences in Mainz, where the Center was established, Maurice Halbwachs was part of a small minority that had fought in favor of exchanges of professors between French and German universities. Of all the professors at Strasbourg, he along with Charles Blondel, were the only ones to have attended the Franco-German meetings at Davos (where he met Sombart) during the years 1928–1931. Favorable until 1930 to Franco-German reconciliation, he presented German sociologists in his courses (one of which canvassed “the principal representatives of German sociology”) as well as in his publications.

He was the first to have recognized the importance of Weber, and defended his theses on the origin of capitalism: he employed his ideas on charisma and bureaucratization, praising his rigorous methodology, taste for interdisciplinary research and his lack of dogmatism, all in addition to great intellectual audacity. He was more reserved about Mannheim, Simmel (“a gifted sociologist”) and Sombart. But, and this is essential, he considered that apart from Max Weber, German sociologists were too preoccupied with theoretical questions and trivial debates about notions such as *Geist* or *Kultur* and especially far too hostile to empirical and interdisciplinary research, and far too removed from the de-mythified and demystifying (which does not mean “disenchanted”) vision of intellectual work that is required for the modern scientific enterprise. He thought that the state of German sociology reflected the difficulties that Germany had encountered in its evolution towards modernity: the Germans, he said, have a great deal of difficulty understanding the situation in which they are, and in adapting to it. Instead of seeing a desultory admission of scientific assurance in the statement that when German will have adapted to modernity, its sociologists will adopt [170] the scientific vision that characterizes French sociology, the question that emerges from the life and the death of a man whose scientific project was that of Maurice Halbwachs, must be asked resolutely, and in its most general form: it is possible indeed – as was the case, in this instance, with the German professors and scientists – that metaphysical oratory or exalted condemnations of the scientific study of society, or, more simply, silence, or indifference to secular realities, contribute more than we would like to think to the establishment of a “collective spirit” that authorizes abominable doctrines, apparently excluded from the highly euphemized discourse of the university.

I believe that, under the threat of exposing ourselves to the repetitions of history, it is necessary to accept to see a link between the Rectoral Addresses that the greatest German philosopher of the day delivered in 1933, while wearing an swastika armband, to the glory of the German University, and against the reductive and destructive rationalism of which French sociology was the most despised example, and the assassination of a great French sociologist, perpetrated in 1945, in the ultra-rational insanity of an extermination camp.

CITED SOURCES AND LITERATURE

- Afelbaum, Erika (2010). Halbwachs and the Social Properties of Memory. In: Susannah Radstone and Bill Schwartz, *Memory: Histories, Theories, Debates*. New York: Fordham University Press.
- Becker, Annette (2003). *Maurice Halbwachs: Un intellectuel en guerres mondiales 1914–1945*. Paris: Agnès Viénot Éditions.
- Bourdieu, Pierre (1991). *The Political Ontology of Martin Heidegger*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Coser, Lewis (1992). Introduction. In: Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- De Montlibert, Christian (2006). Une histoire qui fait l’Histoire: la mort de Maurice Halbwachs à Buchenwald. *Revue des sciences sociales*, 35: 114–121.

- Deyon, Pierre (1997). Maurice Halbwachs et l'histoire de son temps. In: Christian de Montlibert, *Maurice Halbwachs: 1877–1945*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg.
- Gensburger, Sarah (2011). Réflexions sur l'institutionnalisation récente des *Memory Studies*. *Revue de synthèse*, 132(3): 411–433.
- Halbwachs, Maurice (1925). *Les Origines puritaines du capitalisme* (d'après Max Weber). *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 132–157.
- Halbwachs, Maurice (1929). Max Weber: un homme, une œuvre. *Annales d'histoire économique et sociale*, 1: 81–88.
- Halbwachs, Maurice (1980). *The Collective Memory*. New York: Harper-Colophone Books.
- Halbwachs, Maurice (1997). *La mémoire collective*, Gérard Namer (ed.), Paris: Éditions Albin Michel.
- Halbwachs, Maurice (2012). *Écrits d'Amérique*. Christian Topalov (ed.), Paris: Éditions de l'EHESS.
- Hilberg, Raul (1996). *The Politics of Memory: The Journey of a Holocaust Historian*. Chicago: Ivan R. Dee.
- Lanzmann, Claude (1985). Shoah (Shoah). *Francia: Les films Aleph, color 570*. Interview of Raul Hilberg by Claude Lanzmann.
- Lenoir, Remi (2006). Scientific Habitus: Pierre Bourdieu and the Public Intellectual. *Theory, Culture & Society*, 23(6): 25–43.
- Klein, Kerwin Lee (2000). On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 69: 127–150.
- Maier, Charles (1993). A Surfeit of Memory? Reflections on History, Melancholy, and Denial. *History & Memory*, 5(2): 136–152.
- Müller, Anne Friederike (2002). Sociology as a Combat Sport: Pierre Bourdieu (1930–2002): Admired and Reviled in France. *Anthropology Today*, 18(2): 5–9.
- Namer, Gérard (2000). *Halbwachs et la mémoire sociale*. Paris: L'Harmattan.
- Nora, Pierre (1989). Between History and Memory: *Les Lieux de Mémoire*, (trans. Marc Roudebush), *Representations*, 26: 7–25.
- Novick, Peter (1999). *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton-Mifflin Company.
- Olick, Jeffrey K. (2008). Collective Memory: A Memoir and Prospect. *Memory Studies*, 1(1): 19–25.
- Olick, Jeffrey K.; Vered Vinitzky-Seroussi and Daniel Levy (ed.) (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press.
- Osiel, Mark (1999). *Mass Atrocity, Collective Memory and the Law*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Radstone, Susannah (2008). Memory Studies: For and Against. *Memory Studies*, 1(1): 31–39.
- Ramstedt, Otthein (1997). Maurice Halbwachs et la 'Sociologie Allemande' in Christian de Montlibert, *Maurice Halbwachs: 1877–1945*. Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg.
- Rousseau, Jean-Jacques (1943). *Le contrat social*. Maurice Halbwachs, édition commentée, Paris: Audier.
- Savelsberg, Joachim J. and Ryan D. King (2010). *American Memories: Atrocities and the Law*. New York: Russell Sage Foundation.
- Schwartz, Barry (1982). The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory. *Social Forces* 61(2): 374–402.
- Schwartz, Barry (1996). Introduction: The Expanding Past. *Qualitative Sociology*, 19(3): 275–282.
- Stone, Dan (2010). Beyond the Mnemosyne Institute: The Future of Memory after the Age of Commemoration. In: R. Crownshaw, J. Kilby and A. Rowland. *The Future of Memory*. New York: Berghahn Books.
- Wacquant, Loïc. (2008). Pierre Bourdieu. In: Rob Stones (ed.), *Key Contemporary Thinkers*. London and New York: Macmillan.
- Wintrebert, Raphaël (2001). A lu. *Mouvements*, 17(4): 171–172.

INTERNET SOURCES

Béra, Matthieu (2005). "Halbwachs, sociologue de la mémoire, a-t-il refoulé la guerre ? Examen de la thèse d'une historienne de la guerre, confrontée à l'effacement de son objet" *Revue de la BPC*. Available at: http://www.philosophiedudroit.org/bera,%20halbwachs%20par%20becker.htm#_ftn2. Accessed: 2022, January 10

ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД

АМЕРИКА У ДОБА СЕЋАЊА: „УБИСТВО МОРИСА АЛБАКСА”
ПЈЕРА БУРДИЈЕА – КОМЕНТАР И ПРЕВОД¹⁷

ТИФЕЈН Л. ДИКСОН

Државни универзитет у Портланду
1825 SW Broadway, Портланд, Орегон, САД
tiphainedickson@mac.com

РЕЗИМЕ: Име Мориса Алвакса постало је познато и свеprisутно у Америци с појавом „студија памћења”. Међутим, позивања на његово дело пречесто су површна, без темељнијег разматрања. Овај превод и коментар изузетно похвалног текста сећања који је написао Пјер Бурдије 1987. године јасно осветљава Алваксова методолошка опредељења. Бурдије даје детаљну слику о Алваксу као научнику, социологу, продукту постбонапартистичког француског система образовања у касном деветнаетом веку, у контексту посвећености људском напретку, док приказује детаљније природу немачке социологије из 1930-их и 1940-их, а за коју тврди да је треба узети као директно повезану са Холокаустом у којем је Алвакс настрадао.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Алвакс, Бурдије, социологија, студије памћења, Холокауст

---

¹⁷ Уређивачки одбор *Зборника Мајнице српске за друштвене науке* примио је рукопис 12. новембра 2021. године. Рад је позитивно рецензиран и одобрен за објављивање 28. децембра 2021. године.

МИ ДОМОРОЦИ¹

МАРТОН БЕКЕШ

Историчар и политиколог
Будимпешта, Мађарска

Преййосїавимо да у Паїуи Новој Гвинеји йосїоји сїранка која верује да Нова Гвинеја с їравом їреба да їриїага Бриїїанцима. Друїа сїранка држи да Нова Гвинеја може биїїи среїна само їод холандским надзором. У їом їре-нуїїку неко усїїане да їовори и їиїїа: „Зар Нова Гвинеја не би їребалo да буде їод влашћу Паїуанаца који свакако овде живе?“

Ласло Немет (*Balatonzárszó*, 1943)

Аутохтони – домаћи, ендемски – политички режим који је 2010. године почео да води брод мађарске државе од почетка је изазвао широке и непријатељске коментаре у земљи и у иностранству. Они који га клевећу своју критику непрекидно артикулишу у смислу супротстављених полова демократије и диктатуре, очигледно неспособни да интерпретирају дискурс о вестернизацији и демократији у било ком другом референтном оквиру осим у оном *либералне* демократије. Они критеријуме те либералне демократије, освештане једном за свагда, рутински изводе из пракси западних земаља које сматрају неупитним мерилем, и сваки политички покрет у другом правцу виде као политички, а такође и у географском смислу, чин одвајања од Запада. Та врста дискурса показује непатворене симптоме колонизаторског говора а огледа се у томе што употребљава дихотомију напредног центра против подређене периферије. То се упоредо манифестује у моралном, политичком и економском смислу, али оно што је заиста важно у овој јункстапозицији је њена културна компонента. Мађарски аутохтони режим, који је сада у својој десетој години, функционише на принципима суверенитета, независности и самоопредељења националне државе. У међувремену колонијална контрола, пошто њен арсенал специфичних оруђа колонизације опада, сада нема више на шта

¹ Текст је изворно објављен у мађарском часопису *Kommentar* 2/2020, стр. 91–206 [“Mi, bennszülöttek”, Доступно на: <http://www.kommentar.info.hu/uploads/2020/2/1597388558.pdf>], а затим у преводу на енглески у часопису *The Hungarian Conservative* I(1), 2021, стр. 56–75. Доступно на: [“We the Natives”. <https://www.hungarianconservative.com/articles/philosophy/we-the-natives/>] (прим. прев.).

да се ослони осим на културну хегемонију својих савезника у локалном компрадорско-интелектуалном табору. Као што сам написао на другом месту, све националне силе су по природи антиимперијалистичке. Штавише, у доба меке колонизације и хибридног неоколонијализма рат за независност се пре свега мора водити на пољу културе.²

ЛИБЕРАЛНИ ИМПЕРИЈАЛИЗАМ

Силе империјализма су увек представљале империје када су служиле тобоже универзалним идејама и вредностима: британска империја онима англосаксонске цивилизације; француска онима просвећене франкофоне културе; шпанска, португалска, холандска, белгијска и немачка нормама које су сматрале својима.

Анголац Марио де Андраде (Mario de Andrade) био је у праву када је закључио да „говорећи из перспективе културе, колонизација лишава домороце њихове посебне личности пошто се она своди ништа мање него на порицање националног идентитета”.³ Ово је у складу са запажањем Мартиничанина Франца Фанона (Frantz Fanon) да „колонијална ситуација доводи до застоја националне културе на скоро сваком пољу. У оквиру колонијалне доминације нема и никада неће бити таквих феномена као што су нови културни почеци или промене у националној култури”.⁴ Управо из тог разлога није важно да ли је *ова* или *она* страна сила ангажована у колонизацији, с обзиром да је лишавање домородачког становништва њихових специфичних културних карактеристика инхерентна компонента логике колонизације, без обзира на то да ли се појављује прерушена у империјалистички интернационализам или у културну асимилацију у матичној земљи, као што то може бити случај. Тридесет година после пада комунизма изгледа да се слободно може рећи да је интернационализам жив и здрав, осим што је преузео другачије облике (глобализација, „отворено друштво”) и да колонијалистичка логика остаје интегрални део његовог арсенала.⁵ Ако је интернационализам заиста „највиши стадијум капитализма”, као што је Лењин рекао 1917, онда се глобализација мора сагледати као крајња последица либерализма. Карл Шмит (Carl Schmitt) је отишао корак даље тврдећи: „човечанства је нарочито

² За ову студију сам користио моје чланке претходно објављене на сајту Mandiner.hu: ‘Mi, bennszülöttek’, 9 Oct. 2019, https://mandiner.hu/cikk/20191009_mi_bennszulottek; ‘A kompradorértelmiség hegemoniája’, 28 Oct. 2019, https://mandiner.hu/cikk/20191028_a_komprador_ertelmiseg_hegemoniaja; ‘Hibrid utóvédharc’, 7 Jan. 2020, https://mandiner.hu/cikk/20200107_hibrid_utovedharc, као и релевантне резултате моје књиге *Fordul a szél* (Budapest: Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2019), 172–7.

³ Mario de Andrade, A kulturális öntudatra ébredés szükségyszerűen a politikába torkollik [1969]= *Fejlődő országok–haladó eszmék*. Sel. István Kende, ed. László Fencsik (Budapest: Kosuth, 1976), 299.

⁴ Frantz Fanon, *The Wretched of the Earth*. превео Constance Farrington (New York: Grove Weidenfeld, 1963), 236.

⁵ V. I. Lenin, *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism* (London: Lawrence and Wishart, 1948). У преводу на српски „Владимир Илић Лењин”, *Империјализам као највиши стадијум капитализма*, Култура, Београд 1947. (прим. прев.).

употребљив идеолошки инструмент империјалистичких експанзија и у свом етичко-хуманитарном облику специфично средство економског империјализма”⁶

Од Наполеоновог покушаја европске хегемоније након Француске револуције (1799–1814) до светског униполарног насиља почињеног у име *Pax Americana* (1991–2016) експерименти у изградњи империја неизбежно су тежили да успоставе либерални *status quo*, по могућству у глобалним размерама. Током последње две стотине година ови планови су били спровођени у три различите фазе, као што је описано у наставку.⁷

1) Где год је Наполеон умарширао са својом *Grande Armée* донео је са собом идеале револуције у њиховом секуларно-правном облику који бисмо данас могли звати владавина права. Како је Маркс (Marx) писао, „Наполеон ... је у унутрашњости Француске створио услове под којима се тек могла развити слободна конкуренција ... а изван француских граница он је свуда збрисао феудалне облике уколико је то било потребно да би се буржоаском друштву у Француској прибавила на европском континенту одговарајућа, савремена околина.”⁸ Када је 1806. Хегел угледао француског императора како улази у Јену, видео је отелотворење освајачке моћи модерне државности која је покренула позитивно реакционарне, контрареволуционарне устанке свуда од Краљевине Шпаније преко Тирола до Пруске и Русије.

2) Неуспех Наполеоновог покушаја *континенталне* хегемоније отворио је пут *маритимној* хегемонији која је трајала један век (1815–1917/22) под глобалном британском империјом. Шмит је почетак те нове глобалне империје приписивао британској морнарици, коју је хранила моћ што ју је круна имала на морима и у трговини. *Pax Britanica* је почивала на бројним стубовима укључујући продуктивност индустријског капитализма, поморску контролу океана, немилосрдно искоришћавање користи слободне трговине и кројење правно-политичког окружења у складу са либералним британским нормама.

3) Амерички покушај хегемоније који је обухватао скоро три деценије након завршетка Хладног рата имао је за циљ успостављање империје ваздушне природе која је комбиновала културно освајање (калифорнијска идеологија коју обележавају Силиконска долина, модна индустрија, Холивуд, Си-Ен-Ен, Ем--Ти-Ви, Мекдоналдс) наизменично са „хуманитарним интервенцијама” или непрестаним ваздушним нападима у име глобалног рата против терора (бомбе, удари дроновима, сајбер ратовање). Залажући се за људска права, логику тржишта, међународну слободну трговину и ширење либералне демократије, америчка идеологија је активно служила

⁶ Carl Schmitt, *The Concept of the Political*, превео George Schwab (Chicago and London: University of Chicago Press, 1996), 54. У преводу на српски: Карл Шмит, „Појам политичког”, превео Данило Н. Баста, у: *Норма и одлука: Карл Шмит и његови кријичари*, Филип Вишњић, Београд 2001, стр. 36–37. (прим. прев.).

⁷ Daniel McCarthy, ‘Why Liberalism Means Empire?’, *The American Conservative* (July–August 2014).

⁸ Karl Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*. 1852. У преводу на српски: *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Светлост, Сарајево 1975, стр. 16.

да постави темеље ономе што је Џорџ Х. В. Буш (George H. W. Bush) 1991. назвао новим светским поретком.

У светлу тих покушаја хегемоније очигледно је да се либерализам не осећа и да се не може осећати безбедно осим ако не настави да гради глобални систем и да шири сопствени модел на све делове света (јер „демократије међусобно не ратују”). Тај услов сугерише неколико закључака: а) ако империја жели да остане либерална она свој модел мора глобално ширити, чак и посредством рата; б) либерализам не може да преживи ван империјалног оквира, био он револуционаран као Наполеонов, нереволуционаран као британска империја или постреволуционаран као што је био случај са *Pax Americana*; в) унутар себе конзистентан антилиберални приступ је у исто време и по нужности антиимперијалистички у томе што се противи *свим* облицима глобалне моћи и универзалним политичким и економским решењима док штити националну културу, националне границе и демократску националну државу схваћене као реципрочне услове националног и народног суверенитета.

Садашња фаза либералног империјализма има за циљ стварање невидљиве глобалне империје. То не предвиђа светску моћ поједине нације или колонијални систем појединачне државе него спајање свих националних држава брисањем граница међу њима. Из тог разлога, као што истиче Јорам Хазони (Yoram Hazony), „империјализам и национализам представљају непомирљиве позиције у политичком мишљењу. Можемо прихватити став да цела земља треба да буде подвргнута јединственом режиму чији ће ауторитет обухватати све нације; или можемо тражити свет независних националних држава као најбољи облик политичког уређења.”⁹ Либерални империјализам замишља свет у коме влада један универзални закон. Насупрот томе антиимперијална мисао националистичке парадигме верује у коегзистенцију независних и аутономних националних држава.

МЕКА КОЛОНИЗАЦИЈА

Преовлађујући европски дискурс након 1989. говорио је у два гласа, величајући с једне стране врлине проширења федералне институционалне интеграције и пратеће добитке које је Европа постигла, а с друге стране ширење наводно супериорних вредности путем канала које су те структуре омогућиле. Мастришки уговор из 1992. сместио је Европску унију у контекст глобалне неолибералне интеграције. Са своје стране Унија је угрозила све мању економску аутономију држава чланица укидањем неких од њихових најважнијих политичких овлашћења у име трансфера суверенитета, и замислила континентални савез као „заједницу вредности” која је државе чланице источно од срушене гвоздене завесе подвргнула хегемонији постмодерног западног либерализма. Таласи проширења који су отпочели убрзо након демократског заокрета широм бивших совјетских

⁹ Yoram Hazony, *The Virtue of Nationalism* (Kindle edition, New York: Basic Books, 2018), Ch. XV, par. 1. У преводу на српски: Јорам Хазони, *Врлина национализма*, превели Сања и Миша Ђурковић, ИЕС, Clio, Београд 2021.

сателита (2004, 2007, 2013) довели су до њиховог пријема у „Клуб Европе” под условом добровољног прихватања вредности, државне реформе и приватизације – укратко, по цену интеграције у унапред припремљени цивилизацијски дискурс.

Било би тешко не приметити до које мере је империјалистички поглед западноевропских сила деветнаестог столећа сличан трансатлантској перспективи у касном двадесетом и раном двадесет првом веку, која је подједнако обележена захтевима за једнострано прихватање њених сопствених норми, ексклузивизам трговинских привилегија и свеобухватно усвајање њеног сопственог политичког система. Сличност међу њима је подвучена чињеницом да оба на Исток гледају са Западне тачке гледишта стално га доживљавајући као хаотичног, неефикасног и склоног тиранији, али ипак погодним да буде реформисан кроз адекватну рационализацију, промену режима и преношење прогресивног мишљења својственог за Запад. Док се првобитни оријентализам Запада с времена на време мешао с мером романтичарског патернализма, лицемерним милосрђем према „дивљацима” и упитном хришћанском одговорношћу изведеном из осећаја супериорности, верзија која данас преовладава више је обележена отвореним презиром, жеђу за јефтино продатом државном имовином и помахниталом пљачком нових тржишта. Те особине одражавају многи феномени свакодневног искуства као на пример понашање туриста са Запада на путовању у „Источну Европу” и њихови прикази у медијима (cf. француска комедија *Budapest*, 2018) који преносе идеју да када си у колонијама можеш да радиш ствари које се не би усудио да радиш код куће.

Било да се радило о настојању да се „цивилизују” други делови света у деветнаестом столећу или о скорашњим напорима на готово истим линијама, мерило промене је увек остао Запад са његовом сопственом историјском еволуцијом, политичким институцијама, вредностима и стварним начином функционисања. Из те перспективе Западне форме и норме су универзалне по природи, а вестернизација је једини могући пут модернизације. Тај „нормативни империјализам” (Франк Фуреди / Frank Furedi) данас наставља да се спроводи на различите начине укључујући услове трансатлантске финансијске интеграције, одлуке федералних судова правде, санкције наметнуте од стране ЕУ и притисак интернационалних медија.

Заиста, читав процес и вредносне категорије приступања ЕУ се лако могу читати као дискурс колонизације, нарочито ако се у обзир узме да су (гранични) услови „источног проширења” без изузетка били диктирани од стране водећих сила Запада.¹⁰ Створена да се уклопи у предуслове великодушног пријема у „европејство”, интеграција унутар Уније може се остварити само уз дозволу и по правилима земаља које су биле највеће колонијалне силе до друге трећине двадесетог века. Није случајност да су на прелазу између двадесетог и двадесет првог века, инерција историје и гравитациона сила доминантне културе заједнички одговорни за понов-

¹⁰ József Böröcz. *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig* (Budapest: L'Harmattan, 2017).

но избијање на површину, деветнаестовековног социјалног дарвинизма у облику неолибералног монетаризма, цивилизаторског става као дискурса о људским правима, и романтизујућег оријентализма као придиковања „источноевропским земљама”. Заправо, земље Централне и Источне Европе настављају да добијају лекције и десет година пошто су се „придружиле Европи”, и то од истих земаља које су некада створиле колонијалне империје. Оснивачи ЕУ и добитници првог круга прикључивања (Белгија, Данска, Француска, Холандија, Велика Британија, Немачка, Италија, Шпанија и Португалија) су сви имали колоније и деловали као империје, *без изузетка*.¹¹ До 1913. те земље су заједно поседовале скоро половину насељених, континенталних делова планете. Њихови поседи изван матичних земаља износили су три четвртине колонизованих земаља света, укључујући прекоморске протекторате и трговачке насеобине. Преко 80 процената тих територија припадало је трима суперсилама. (Те размере се нису значајно промениле након Првог светског рата. Све што се догодило је да је Западна антанта прерасподелила колонијалне територије губитника. Затим су њихови поседи током Другог светског рата опали на 58 процената, и на мање од једног процента до 1975. Данас један број земаља још управља прекоморским територијама укључујући Данску, Холандију, Француску, Шпанију и Португалију.) Међу земљама Европе само су оне на западу континента икада имале колоније. Источне и централне европске земље¹² нису (или боље речено нису биле) део колонијалног дискурса у двоструком смислу: оне никада нису уживале користи од колонија јер их никада нису имале, нити су саме биле колонизоване у класичном смислу речи. Ипак, све уочљивија линија расцепа између запада и истока у оквиру ЕУ у стварности прати границе које су одвајале империјалистичке земље од оних без колонијалне прошлости. Та иста демаркациона линија је поново успостављена гвозденом завесом и од њеног пада је обогаћена новим нијансама.

Едвард Саид (Edward Said) тврди да су у деветнаестом веку колонијалне силе створиле међусобно повезану културу политике, јавне администрације, науке, уметности и књижевности – културу коју он назива оријентализам – која је служила да оправда особене економско-политичке праксе Запада. Голо војно освајање, економска експлоатација, и административна организација колонија били су осигурани и легализовани разгранатом културном хегемонијом састављеном од достигнућа у картографији, лингвистици, етнографији, књижевности и уметностима између осталих конститутивних елемената.¹³ Према читању колонизације до

¹¹ Аутор је на овом месту недовољно прецизан. Наиме, међу земљама оснивачима је био и Луксембург који није био колонијална сила, а у „добитнике првог круга” спада и Ирска која такође није имала колоније. Такође, Шпанија и Португалија су прикључене тек у другом кругу 1986. (јесу биле колонијалне силе). (*џрим. џрев.*)

¹² Аутор је и на овом месту направио превид, будући да је Немачка централноевропска земља која је имала колоније. (*џрим. џрев.*)

¹³ Edward M. Said, *Culture and Imperialism* (New York: Knopf–Random House, 1993). У преводу на српски: Едвард Саид, *Култура и империјализам*, Београдски круг, Београд 2002. (*џрим. џрев.*)

кога полазећи од своје тезе о хегемонији долази Антонио Грамши (Antonio Gramsci), економски и војни темељи империјализма су по важности замењени „културном суперструктуром” која врши хегемонију над читавим системом. Он поставља реторичко питање да ли је финансијско-економски империјализам могућ без политичко-интелектуалне хегемоније.¹⁴ Другим речима, „колонијални пројекат није сводив на једноставан војно-економски систем, него је подупрт дискурзивном инфраструктуром, симболичком економијом, читавим апаратом знања.”¹⁵ Затим, у овом читању, хегемонија колониста је истински била продубљена оруђима културе и симболичког система.¹⁶ Ако је колонизатор, посредством дугорочног образовања, успео у томе да домороци посматрају себе кроз његова сочива, онда му је култура, у широком смислу појма, омогућила да постигне легитимитет далеко снажнији него што би могао бити обезбеђен било којим другим средством.

Након Хладног рата ми смо за Запад постали нови оријент. Сваки теоретски и практичан критеријум класичног колонијализма се манифестовао од краја осамдесетих у начину на који Запад гледа и поступа према нашем региону. Од 1989–1990, ранији стереотипи о становницима колонија (деспотизам, заосталост, чулност, недостатак самопоуздања) су се доследно понављали, сада циљајући на Централну и Источну Европу. Разлика је то што је крајем двадесетог и почетком двадесет првог века империјалистичка теорија усвојила друга имена, као што су демократски дефицит, кохезија заједнице, транзитологија или принципи ЕУ, а колонијалистичка пракса је преузела различите облике укључујући финансијске санкције (повлачење фондова), процедуру прекомерног буџетског дефицита, правну хармонизацију и приватизацију. Име игре и даље остаје доминација Запада, иако на мање опипљиве и суптилније начине. Ипак, колонистички став који подупире деловање ЕУ све више јача и постаје све очигледнији, заједно са својим карактеристичним ставом према институцијама, администрацији и култури. Империјалистичка агенда је постала блажа, њена примена рафиниранија, а општа култура је све више замењена правним дискурсом као медијумом њене легитимизације.

Господари очекивања који управљају глобализацијом, неолибералним консензусом и либералном демократијом – назовимо их „људи из Давоса” (Семјуел П. Хантингтон / Samuel P. Huntington) или „атланска владајућа класа” (Кис ван дер Пијл / Kees van der Pijl) – су све мање и мање повезани са одређеним државама, а све више и више са међународним (федералним, глобалним, невладиним) форумима. У двадесет првом веку бакљу империјализма не носе државни играчи него ентитети који се најбоље могу описати као *међудржавни* (ЕУ, ММФ, СТО), *супердржавни* (велика

¹⁴ Antonio Gramsci, *Quaderni del carcere*. Ed. Valentino Gerratana, vol. 3 (Torino: Giulio Einaudi, 1977), 1618.

¹⁵ Achille Mbembe, *What Is Postcolonial Thinking?* Interview by Olivier Mongin, Nathalie Lempereur, and Jean-Louis Schlegel. Translated by John Fletcher, *Esprit* 12 (2006).

¹⁶ Cf. Ewa M. Thompson, *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism* (Westport: Greenwood Press, 2000).

петорка, Европски суд за људска права, мултинационалне корпорације, глобални медијски конгломерати, Светска банка), и *йоддржавни* (Фонд за отворено друштво, НВО). Насупрот томе домороци могу да се ослоне само на своје сопствене националне странке да их представљају и заступају њихове интересе – *ми сами*, што је на ирском језику значење Шин фејна, покретачке снаге ирске борбе за независност.

ХЕГЕМОНИЈА И КОМПРАДОРСКИ ИНТЕЛЕКТУАЛЦИ

Колонизатори су увек настојали да одрже потчињеност локалног становништва, не толико војном силом колико наметањем свог менталитета домороцима. То су постигли првенствено сталним окретањем разговора на тему заосталости, измишљањем расистичке махинације, ниподаштавањем домородачке културе и увеличавањем своје претпостављене супериорности као освајача. Директно преузимање колонија могло је бити извршено помоћу оружане окупације и трговачке експлоатације, али оне су дугорочно биле обезбеђене културним потчињавањем, убеђивањем и пре свега моралним, филозофским, религијским и идеолошким резонавањем које је потчињавање представљало као неопходно, чак корисно, колонизацију као заслужену, а колонизаторе као супериорна бића. Пројекат колонизације био је завршен када је ово гледиште стекло широку популарност и прихватање.

Ахил Мбембе (Achille Mbembe) истиче да се „универзализација империјализма не може објаснити само насиљем и принудом: она је такође била последица чињенице да су се многи колонизовани народи сложили, на основу мање или више ваљаних разлога, да постану свесни саучесници у бајци коју су сматрали привлачном у више аспеката.”¹⁷ Највернији савезник колонизатора је осећај инфериорности и стида – ако је домородац убеђен да су његова веровања *ирационална*, његови обичаји и навике *назадни*, и његови митови *йримитивни*, те да се због њих мора осећати постиђено. Из тог разлога деколонизација неће истински отпочети док не буде уздрмана културна хегемонија колонизатора. Ово се може догодити и пре него што се колонијални систем заиста распадне, а можда се неће десити чак ни после одласка колонизатора. То се поклапа са гледиштем Томаса Санкараа (Thomas Sankara), првог премијера Буркине Фасо, који је рекао да „ми морамо да радимо на деколонизацији нашег менталитета и ... оспособимо наше људе да прихвате себе онакве какви јесу.”

Колонизатори су увек имали своје локалне профитерске помагаче које бисмо могли назвати компрадорима, колаборанте као и Московљани, од којих су се најефикаснији истакли дајући колонизацији смисао, и тиме постали инструмент у ширењу освајачке тачке гледишта међу домороцима. Заправо, улога *инсајгера* као посредника између окупаторских господара и њихових поданика се показала готово важнијом од улоге *сйољне* војне силе и трговачке трансмисије. Док се класична компрадорска буржоазија

¹⁷ Mbembe, *What Is Postcolonial Thinking?*

бави трговином, продајом ресурса и грађењем инфраструктуре, и док је гарнизонско наоружано особље овлашћено да обезбеди позадину за те активности помоћу апарата дисциплиновања клеветника и преступника, заправо од посредника зависи да ли ће колонизатори коначно успети да уграде кодове и пренесу поруке публици којој су намењени – другим речима, да ли ће бити у стању да усаде свој поглед на свет. Тај поглед на свет подразумева, између осталог, *ијрајно* означавање центра и периферије у складу са *коначном* и *неирикосновеном* хијерархијом вредности која им се приписује, или ако хоћете, дефиницију политичких појмова који *једном за свагда* описују колонијални режим. Штавише, док то раде, они се морају уверити да се центар гравитације који управља идентификацијом поклапа са самим језгром њихове сопствене моралности, финансија, културе и политике. Најкохезивнија сила која колонијални систем држи на окупу лежи у срцима и умовима народа, више него у трговачким релацијама, рутама поморске навигације или мрежи испостава. Културна структура је сама моћ.

У сваком случају, рад на ширењу ове културне хегемоније биће мање ефикасан ако се повери званичницима и службеницима колонијалне администрације који долазе са друге стране мора него ако се препусти домороцима који говоре локалним језиком и знају локалне обичаје, и који ће стога кодове колонизације представити као саморазумљиве и валидне. Ова група је група *компрадорских интелектуалаца*. Свако доба током колонијалне историје имало је своје компрадоре који често нису само свој таленат него и своја срца и убеђења давали за ствар заступања супериорности, неизбежне нужности и рационалности политичког и друштвеног система империјалних центара. Они су били ти које је вођа Мау-Мау устанка у Кенији описао као припаднике „црне европске класе” жељне да подупру и оправдају британску колонијалну праксу на локалном нивоу.¹⁸

Интереси колонизатора су тако најбоље представљени од стране урођеника који су интернализovali вредности колонизације. То је равно признању да колонизовани не постоји као политички ентитет (Едвард Саид) до степена да његов целокупни идентитет зависи једино од колонизатора и да његово постојање има смисла једино у контексту колонизације. Као што је рекао Фанон, „укупан резултат који је тражила колонијална доминација био је заиста да убеди урођенике да је колонијализам дошао да обасја њихову таму”.¹⁹

Ово је модел који данас опонаша топографски начин мишљења компрадорске интелигенције која државе квалификује као Западне уколико желе да институционализују либералну демократију, без обзира на стварне географске и културне особине и ситуацију. У својој улози посредника који дају смисао систему компрадори су, попут првобитних освајача и данашњих колонизатора, на сваком месту „привремено стационарани”: оно је за њих само насеобина, док је за домороце (односно *за нас*) то домовина.

¹⁸ Цитирано према: Basil Davidson, у: *The People's Cause: A History of Guerrillas in Africa* (Harlow and London: Longman 1981).

¹⁹ Fanon, *The Wretched of the Earth*.

Ово обележава суштинску антрополошку разлику између „*anywheres*” и „*somewheres*”.²⁰ Могло би се додати да тај компрадорски осећај има навику да се наоружа охолом, космополитском самоувереношћу и суштим презиром према свему *домаћем*.

Прихватање „Вашингтонског консензуса” након 1989. не само што је на дохват руке довело „америчку контролу Европе” (Бела Покол / Béla Pokol) него је истовремено успоставило културну хегемонију у којој је једнострана натурализација норми са Запада служила као кључни услов за учешће у глобалној интеграцији. (Приликом посете родној Мађарској, Тамаш Молнар / Tamás Molnár/ који је преко тридесет година живео у Сједињеним Државама, упозорио је већ рано, 1992, да „Америка ни у ком смислу не може да буде модел за малу централноевропску нацију”.²¹) Ова колонијална пракса се прати до данашњег дана у виду нарочитог меког колонијализма. Међутим, данас се став диктирања цивилизације манифестује у тврдокорној верзији оног који је карактерисао доба колонијалних царстава. Заиста, неки људи настављају да шире културни код колонизатора међу домороцима, усвајајући начин говора освајача и проповедајући супериорност њихових норми. У том смислу се за осамдесет година ништа није променило. У свом познатом говору у месту Балатонсарцо из 1943. Ласло Немет (László Németh) је рекао да су „нам послати ‘спасиоци’ постављени споља ... ти саветници, чак и они добронамерни, изузетно мало разумеју стварно стање Мађара, а злонамерни међу њима у свом првом бесу желе да се *окрену проишв свећа што је израђено за заштитиу домородаца* и што може довести у питање њихову надлежност и компетенцију”.²²

Ако останемо у оквиру колонијалног дискурса логично је зашто су наследници слугâ совјетских колониста од 1945. до 1989. (технократе касне Кадарове / Kádár/ ере, посткомунистичка економска елита и социјалистичка странка МСР (MSZP) и претече нових колонијалиста („демократска опозиција”, либерални интелектуалци, странка СДС (SZDSZ) – Савез слободних демократа) удружили снаге против стидљивих и плашљивих заступника домородачких интереса. Политичко-економско-интелектуални пакт посткомунизма „промовисао је друштвени развој центра до статуса универзалног модела, и представљао социјалне формације које су одступале од тог модела ... као одговорне за заостајање земље”.²³

Демаркациона линија између колонијалиста (са њиховим помоћницима *на лицу месџа*) и домородаца (са њиховим представницима) је далеко важнија од унутрашњих сукоба који деле локално становништво. Речено другим речима, два домороца са левице и са деснице који деле завичајну свест (односно исту националну културу) су међусобно сроднији него са

²⁰ David Goodhart, *The Road to Somewhere: The Populist Revolt and the Future of Politics* (London: Hurst, 2017).

²¹ Thomas Molnar, ‘Don’t Go West Young Man: A Report from the Hungarian Front’, *Crisis Magazine* (1 June 1992).

²² László Németh, *Második szászói beszéd* [1943]. У: *Sorskérdések*, ур. Ferenc Grezsa (Budapest: Magvető–Szépirodalmi, 1989), 730 (подвлачења додата).

²³ Agnes Gagyí, ‘Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme’, *Fordulat* 21 (2014), 301.

било којим локалним или страним представником са империјалистичко/колонијалистичким ставом који се, у општем смислу, случајно налази на истој страни политичког спектра са њима. Међутим, док локална, национално оријентисана десница тешко може бити оптужена за империјалне амбиције, левица која је увек била интернационалистичка тежи ка томе да буде спремна да служи преовлађујућој, глобалистичкој верзији интернационализма. Укратко, коначна дубока струја политичког и идеолошког сукоба не извире из унутрашње констелације него из односа према спољним силама. Избор између националног *или* интернационалног изједначен је са избором између домаћег становника *или* страног колонијалисте.

Почевши од краја осамдесетих у Мађарској је нова колонијална очекивања преносила елита која је брзо збила редове после демократског заокрета и састојала се, са једне стране, од бивших реформисаних економиста, технократских партијских интелектуалаца и прагматских реформисаних комуниста, и са друге стране од дисидената, критички настројених интелектуалаца „демократске опозиције”. Да парафразирам наслов књиге Ђерђа Конрада (György Konrád) и Иштвана Селењија (István Széleányi) објављене 1978. не само што је пут интелектуалаца ка класној борби дошао до свог краја, него је класа онога што је Габор Фодор (Gábor Fodor) звао „реформистички идеолошки континуум” била потпуно формирана. Ова класа је у посткомунистичком добу истовремено играла улоге његове преторијанске гарде, моралног стражара, главног арбитра и планера политичких и културних програма. Стубови који су носили консензус између ове биполарне елите компрадора били су условљени њиховом заједничком жељом да овековече дискурс модернизације, безусловно поштовање за „механизме тржишта” и позиве за прикључење Западу економски, политички и културно. Медијум који је преносио тај консензус био је обезбеђен јавним дискурсом интелектуалаца, изговорен дијалектом који је у својим кривудањима био вестернизован, либералан и реформистички. Компрадурска елита није имала ниједну оригиналну идеју која би потицала из мађарског тла; она је до сржи била гласноговорник извезене идеологије. Парадигма подражавања је трајала све док је било шта да се имитира. После тога све што им је преостало било је интелектуална празнина и огорченост због илиберализма.²⁴

Програм промене режима који је либерално-демократска интелигенција усвојила марта 1989. садржао је сваки појединачни елемент пакета неолибералног „кризног менаџмента” који им је ММФ предао два месеца раније (дерегулација, тржишна либерализација, приватизација) и додао доктрину људских права, програм модернизације и императив либералне културе. Три најважнија принципа *Програма* која се појављују на две узастопне стране свеске су артикулисани на следећи начин: 1) „ТРЖИШТЕ је поље где се људске активности оцењују и мере једна у односу на другу”; 2) [у систему саграђеном на организацији друштва који одговара потребама

²⁴ Cf. Stephen Holmes and Ivan Krastev, *The Light that Failed: A Reckoning* (London: Allen Lane, 2019).

тржишта] „сфере КУЛТУРЕ и ПОЛИТИКЕ не могу се ослањати ни на једну другу суштинску вредност осим на толеранцију”; коначно, 3) „ЕВРОПА је [овде] у централној Европи, посебно у свом источном делу увек била синоним за западну Европу. Наш регион је искусио сјајне моменте у својој историји када је сустизање Европе било циљ уздигнут на ранг политике.”²⁵ Дакле, изгледа да *Програм* говори да ми нисмо независни ентитет него само функција Запада и што више то будемо постали као он тим боље.

Чувена „Плава књига” СДС-а се стога може читати као политички спис неоколонијалне хегемоније која је преовлађивала у Мађарској од 1990. до 2010. То је постало још уочљивије с обзиром на културну агенду која је са њом непосредно повезана и чије су тачке („држава је лош управник”, космополитизам, либерализација, ослањање на себе, вестернизација) све имале за циљ национални заокрет или опоравак након 1989. и то не без успеха. Да скратимо причу: циљ је једноставно био да се један бренд империјалног интернационализма замени другим. Тај процес добро илуструје оно што је Џорџ Сорос (George Soros) рекао новинару из своје пратње у Темешвару (данас Темишвар у Румунији) 1993: „Само напишите да се бивша совјетска империја данас зове Соросево царство.”²⁶

САМОКОЛОНИЗАЦИЈА

Када је мађарска компрадурска елита *нејосредно* држала извршну власт (1994–1998, 2002–2010), примењивала је економску политику скројену према очекивањима „Вашингтонског консензуса” (дерегулација, менаџмент дугова, мере штедње, повијање пред мултинационалним интересима, приватизација) чиме је усмерила земљу на пут „неразвоја” који је био језиво сличан постколонијалном, или чак неоколонијалном економском моделу.²⁷ Под компрадурском администрацијом Мађарска је глатко уплетена у постхладноратовски неолиберални систем глобалних структура (ЕУ, ММФ, Светска банка, СТО). Међутим, ове владе, кад год су владале током посткомунистичке ере (1990–2010) увек су могле индиректно да спроведу у дело западно-либералне вредности и монетаристичке ставове који су све дрскије препаде трансатлантског политичког и економског утицаја прожели сјајним бојама напретка и припадања Западу. Као да су редови које је исписао Фанон о компрадурској буржоазији након што су њихове земље стекле независност били заправо о нама: та класа „се идентификује са Западном буржоазијом од које је научила своје лекције”; код куће „живи за себе и одваја се од народа”; она нема „ништа боље да ради неко да преузме улогу менаџера за западно предузеће, и у пракси ће своју земљу уредити као јавну кућу Европе”.²⁸

²⁵ *A rendszerváltás programja – SZDSZ*. Издао Bálint Magyar (Budapest 1989), 14–15.

²⁶ Цитирано према Michael Lewis, ‘The Speculator’, *The New Republic* (10 Jan. 1994).

²⁷ Samir Amin, *Maldevelopment: Anatomy of a Global Failure* [1990] (Second edition, Oxford: Pambazuka Press, 2011).

²⁸ Fanon, *The Wretched of the Earth*, 151–52.

Одлучујући део овог програма се састоји од популаризације трансформације политичког система и од подупирања ауторитета оних који су артикулисали очекивања према којима се мери успех трансформације. Та машинерија западнолибералне хегемоније – са својим суштинским зупчаницима, леволибералном дневном штампом, комерцијалним телевизијским станицама, низом економиста и филозофа који стижу или се враћају из иностранства и војском креатора мњења повезаних са „демократском опозицијом” – наставља да проповеда неселективну натурализацију стандарда Запада као неопходан услов припадања центру, заузимајући се за убрзани напредак, достизање статуса „најбољег ученика” и потпуну интеграцију, чак и по цену негирања домаћих вредности и интереса. Ово није ништа друго до праистара и добро позната психологија вођена самоодрицањем, самоколонијацијом (Александар Кожев / Alexander Kiossev) заменом идентитета и неофитским жаром, са својим комплексом инфериорности и принудом да се испуне очекивања.²⁹

Овај програм самоколонијације је свакако имао своје претходнике на које се могао надовезати. На пример, Иштван Бибо (István Bibó) који је дуго био сматран неупитним и најистакнутијим ауторитетом за промену режима бавио се наративом заостајања (наративом изузетно погодним за ту сврху) на посве елоквентан начин.³⁰ Идеализујући политику британске доминације Бибо је ишао толико далеко истичући: „у погледу друштвеног и политичког развоја Мађарска ишла у корак са Западом током првих пет стотина година своје националне историје, али се заглавила почетком шеснаестог века и све од тада до тек недавно није била у стању да крене својим путем ка прогресу”.³¹ По њему, мађарско друштво је континуирано и постепено заостајало за Западом пола миленијума, и тај процес је био линеаран, прогресиван и телеолошки. У сваком од својих великих историјских приказа Бибо доноси немилосрдан опис „застоја друштвеног развоја Мађарске”, „ћорсокака” еволуције земље, „изобличавања њене инхерентне нарави”, „беду мале државе у источној Европи”, и њену чисту неспособност да се надовеже и овлада неоспорним историјским достигнућима који су допринели прогресу Запада каквог познајемо. *Bibó Memorial Book* штампана као самиздат 1980. наговестила је копију самоколонијације као будућу референцу у политичкој историји.

Чињеница да је валидност овог екстремно штетног „интелектуалног мита о спасењу” (Андраш Ланчи / András Láncki) доведена у питање у време када је либерални пројекат широм света био уздрман у својим темељима и посткомунистичка ера се ближила своме крају, служи као још један доказ блиске корелације између ових феномена. Финансијска криза из 2008. изазвана спекулативним тржиштима капитала мање или више

²⁹ Alexander Kiossev, ‘The Self-Colonization Cultures’, у: D. Ginev, F. Sejersted, and K. Simeonova, eds, *Cultural Aspects of the Modernisation Process* (Oslo: TMV, 1995), 73–81.

³⁰ László Tókéczki, ‘A racionalizmus problémái’ (Problems of Rationalism), *Irodalmi Szemle*, 3–4 (1999).

³¹ István Bibó, *A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme* [1947] у: *Válogatott tanulmányok*, ур. Endre Nagy et al., vol. II. (Budapest: Magvető, 1986), 491.

се поклапа са сумраком либералне интелигенције и губитком самопоуздања посткомунистичке економско-политичке елите између 2006. и 2010. пружајући нам обећање избављења – могућност да коначно остваримо деколонизацију наших умова. Освајање две трећине мандата у парламенту на општим изборима 2010, 2014. и 2018. дало је влади огроман легитимитет са којим је било лакше остварити политичке резултате у интересу домородаца. Даља помоћ стигла је са великим светским догађајима као што су мигрантска криза 2015, референдум о брегзиту и успон Доналда Трампа на место председника 2016, и суверенистичко-популистички талас који је запљуснуо Европу.

Симон Боливар (Simón Bolívar) је ослобођење народа Латинске Америке приписивао не просто слабљењу Шпаније као колонијалне силе и победничкој оружаној борби домородаца, него такође и чињеници да „је пресечена спона која је [Америку] повезивала са Шпанијом. Само је концепт одржавао ту везу и држао на окупу делове те огромне монархије”. Као што је написао у истом писму 1815, „шиканирани смо понашањем које не само да нам је одузело наша права, него нас је одржавало у некој врсти трајног малолетства у погледу јавних послова”.³² Вео колонијације иде руку под руку са прихватањем тог малолетства. Не можемо одрасти док га не исцепамо на комадиће. Међутим, иако је мађарска „странка домородаца” три пута у осам година стекла већину потребну за промену устава, а свет од друге половине 2010-их пошао у другом правцу, све би то било узалудно ако се дозволи да наротив колонијације преживи неозлеђен. Заиста, већина институција либералне културне хегемоније је остала нетакнута. Оно што пре свега имам на уму није опипљива култура какву, на пример, оличавају медији, нити ушанчене културне позиције, него залеђена мрежа веза, наслеђене наротивне предности и очувана дискурзивна моћ. Другачије речено, могло би се рећи да су између 2008. и 2016. сами колонијални господари клонули духом и чак сведочили застоју на сопственом терену (нарочито Трампово јавно одбацивање „Вашингтонског консензуса” и излазак Велике Британије из ЕУ). Даље, локална компрадорска буржоазија изгубила је политичко-економску хегемонију, иако је културна хегемонија компрадорских интелектуалаца, док ово говоримо, још увек жива и здрава, ако не и потпуно нетакнута.

То је разлог зашто су компрадоска интелигенција која је била одговорна за интернализацију начина мишљења колонијације, и медији који су појачавали њихов глас, заједно са својим кохортама у невладиним организацијама и разним другим активистима, остали слободни да шире „колонијални менталитет”, врлине глобализације, став „усудимо се да сањамо мало”, и да заговарају мисију вечитог подражавања која се може пратити од Бибоа до Јасија (Jászi). Од половине деведесетих када су концепти

³² Simón Bolívar, 'Letter from Jamaica', Kingston, 6 September 1815, y: *Modern Latin America*, Web Supplement for the 8th Edition, Brown University Library, Center for Digital Scholarship, <https://library.brown.edu/create/modernlatinamerica/chapters/chapter-2-the-colonial-foundations/primary-documents-with-accompanying-discussion-questions/document-2-simon-bolivar-letter-from-jamaica-september-6-1815/>

„владавине права”, „европских вредности”, и „либералне демократије” почели да се одвајају од свог изворног значења постали су само делови арсенала који се користи за вршење политичког утицаја и чињење дела колективног психолошког терора. Они су постали елегантно оружје, а њихово значење које се намерно проширује их исто тако чини врло погодним за примену културног притиска. Они служе да закрпе сада фрагментирани дискурс заостајања, да изазову болове политичке кривнице, да подрију жељу за аутономијом и независношћу и да врате људе натраг у тор колонијалног ума. Ипак, као што је приметио Боливар, „вео је растрган у парампарчад. Већ смо видели светлост и није нам жеља да будемо гурнути натраг у таму.” Причати приче о историји и придавати им значење је благо, али тим ефикасније средство одржавања старе владавине. Ову врсту наративизације пригодно описује пословица „док лавови не буду имали своје историчаре, историја лова ће увек глорификовати ловца” (цитирао Чинуа Ахебе [Chinua Achebe] у интервјуу).

ХИБРИДНА НЕОКОЛОНИЗАЦИЈА

Домаће присталице (нео)либералне светске хегемоније воле проповедање. У вези с тим они су припремили велики број интерпретација у покушају да објасне шта се дешавало у Мађарској од 2010. и зашто. Много *Kampfbegriff-a* је изговорено: „од фашистоидна мутација” до „аутократски капитализам” и „мафијашка држава”. Последњи израз је популаризован у трилогији под насловом *Посљикомунистичка мафијашка држава: Случај Мађарске (2013–2015)*, која је издата у десет хиљада примерака, а чији се аутори случајно савршено уклапају у галерију ликова која приказује компрадорске интелектуалце посткомунистичке ере. У ствари, њихову омиљену фразу је прихватио Џорџ Сорош када је говорио против Мађарске у Давосу (Davos) у јануару 2017. Међутим, ова прилично будаласта етикета је била увеличана наизглед професионалним објашњењима са циљем да се стекне прихватање, усвајање и популарност (сви са закашњењем, како то обично бива) за академски консензус који је био у тренду у стојерним државама Уније.

Појмови коришћени у том тренду, који имају навику да брзо напредују од статуса научне терминологије до нивоа политичких слогана, потичу из специјализоване дисциплине такозване транзитологије, школе политичке науке посвећене пажљивом испитивању испуњења различитих критеријума који дефинишу Западно/трансатлантску либералну демократију у „новим демократијама”. Стручњаци из те области изучавају ове процесе у историјском контексту обликованом падом диктатура у Јужној Европи и Латинској Америци средином седамдесетих, трансформацијом постколонијалних система у Африци и Азији и променама режима у Централној и Источној Европи 1989–1990. Представљајући инхерентно гледиште Запада, ова теорија разматра „трећи талас демократизације” (Семјуел П. Хантингтон) као увод у „крај историје” Френсис Фукујама (Francis Fukuyama) који се испуњава у браку из љубави између глобалног комунизам и либералне демократије.

Транзитолози тврде да је посао транзиције коначно пропао или радије да је остао недовршен. Стога се глобални дискурс о заостајању мора одржати калибрирајући морално-политичко мерило Западне либералне демократије. Још 1997. Фарид Закарија (Fareed Zakaria) је изразио забринутост због „раста илибералне демократије”. На прелазу векова уследио је *magnum opus* о „компетитивним ауторитарним режимима”, прерастао у књигу 2010, који нуди исцрпан, документован опис „хибридних система” након Хладног рата, подводећи их под категорију „компетитивног ауторитаризма”.³³ Убрзо потом су билтени међународног капитала и глобалне либералне елите (*Фајненцил њајмс, Економисџи, Њузвик, Шџиџл, Тајм*), ни мање ни више него на својим насловним странама пружили нови дом за наратив који прави паралеле између Орбана (Orbán), Трампа, Путина (Putin), Ердогана (Erdogan), Салвинија (Salvini) и Болсонара (Bolsonaro) како би указали да су сви „они” вође једне исте диктаторске контрареволуције која жели да поништи достигнућа либералне револуције од 1989. (У стварности то само доказује да је глобални либерализам свуда у свом смртном ропцу.)

Уколико постоји дисциплина у којој има смисла поставити Грамшијево реторичко питање није ли сама наука „политичка активност”, онда је то свакако поље транзитологије. Узимајући све ствари у обзир, транзитологија је само типична империјална рационализација, нека врста науке хегемоније, која подучава начинима на које се може овладати вредностима експанзионистичке империје, у потпуности служити њеним интересима и усвојити њена логика деловања без икаквих додатних обавеза. Транзитологија себи бесправно присваја дефинисање демократије и монополише њеним значењем, искључујући из ње, на пример „мађарски модел” који је еволуирао у погледу на национални интерес и домаће вредности научене из мађарске јединствене историје. Управо је то разлог зашто је садашњи мађарски политички систем проблематичан у очима транзитолога, представника дисциплине која стварно не служи никаквој другој сврси до територијалној контроли, политичкој класификацији и културном разврставању. Укратко, то је универзалистичка теорија спојена са колонијалистичком праксом.

Почетком двадесет првог века појавило се још пукотина нарушавајући интегритет транзитологије као сета критеријума мерених у извештајима Фридом хауса и индексима владавине права, ојачаних мејнстрим политичком литературом и прописаних од стране глобалних политичко-економских центара. Нешто се морало учинити поводом стања ствари у коме нису све „нове демократије” оствариле либералну демократију, да не спомињемо да су се одређени покушаји да се то учини изјаловили и почели да показују знаке онога што се описивало као ауторитарна владавина – укратко да либерална демократија није успела да постане универзално прихваћен модел. Решење се састојало у измишљању магловите

³³ Fareed Zakaria, ‘The Rise of Illiberal Democracy’, *Foreign Affairs* (November–December 1997); и: Way A. Lucan and Steven Levitsky, *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge UP, 2010).

фразе „хибридни режим” која је коришћена да означи системе за које су стручњаци сматрали да нису ни отворене демократије ни затворене аутократије. Они би истакли да ови системи садрже елементе са обе стране и да, пошто су у константном току, теже да прилазе сад ка овом, сад ка оном моделу. (То вам је ригорозна класификација!³⁴)

По својој природи „хибридни режим” има слојевиту типологију различито карактерисану као полудемократија, „несавршена демократија”, „болесна демократија”, „илиберална демократија”, „изборни ауторитаризам”, и „компетитивни ауторитарни режим”. Свака од ових етикета се односи на модел који *више није* аутократија, али *joш увек није* ни либерална демократија. Прираштаји на затвореној, једнодимензионалној, нормативној скали према којој се мери имплементација либералне демократије функционишу као нека врста листе. Занимљиво, сваки од тих критеријума мери потврду *либералне* демократије у складу са мерилом давања најшире могуће слободе власти која *није* под демократском контролом (невладине организације, теже и равнотеже, федерални судови, тужилаштва) и обрнуто, поставља најстрожа могућа ограничења јавним субјектима који уживају легитимитет од стране народа (шеф државе, шеф владе, легислатива, већинска влада). Ова методологија процене је уско повезана са ширим дискурсом о владавини права који очекује од земље да спроводи принципе (транспарентност, одговорност, људска права, борба против корупције, јавност) који се могу интерпретирати довољно широко да би се вешто користили против политичких противника.³⁵ Дискурс „владавине права”, концепт који је намерно замагљено дефинисан, се у коначници односи на суверенитет, национални идентитет и већинску демократију. Он неизоставно санкционише сваки пркос нормативном, политичком и финансијском ауторитету центра. Све је ово даље повезано са претњом коју за модел националне, већинске демократије представљају овлашћења којима располажу међународни судови правде.³⁶ То се своди на међународну бирократију *ipso iure* већинске демократије и националног суверенитета. Аргументи у прилог појма „хибридни режим” су прикладни за задатак одржавања нетакнуте колонијалне логике упркос опадању њене политичке снаге. Онлајн форуми, вести, репортаже у дневним новинама и на телевизији, конференције, публикације и петиције рутински одсликавају представу да је Мађарска 2010. скренула са колосека напретка, више не испуњава критеријуме либералне демократије и да се, као резултат свега тога, одвојила од консензуса Запада. Академски кругови, са својим великим поштовањем према прецизности терминологије имају склоност да користе улизичку фразу о „компетитивном ауторитарном режиму” или сведочећи меру независног мишљења, ону о „споља ограниченном хибридном режиму” да би описали политичко уређење у Мађарској после 2010. Међутим, чим изађу пред светлост шире јавности они почну да говоре о

³⁴ *Hibrid rezsimék – A politikatudomány X-aktái* (Hybrid Regimes: The X Files of Political Science), ур. Balázs Böcskei and Andrea Szabó (Budapest: MTA TK PTI–Napvilág, 2019).

³⁵ Miklós Szánthó, ‘Liberális demokrácia – az vajon mi?’, *Kommentár* 1 (2019).

³⁶ Béla Pokol, *Európai jurisztokrácia* (Budapest: Dialóg Campus, 2019).

„добу хибридне контрареволуције” понекад не губећи време у давању савета „како срушити Орбанов хибридни режим”.³⁷ Што се тиче тога шта да радимо у вези са овим феноменом у практичном смислу, сада имамо мађарски превод упутства како направити *copy-paste* револуцију (Срђа Поповић, *Blueprint for Revolution*).

Коментари попут ових не могу се једноставно одбацити као даљи покушаји страних актера да се мешају у унутрашње ствари Мађарске, који стају у ред низа интервенциониста од америчког заменика шефа мисије (понаша се више као прокунзул) у Будимпешти од 2013. до 2014, преко субверзивних сплеткароша из НВО које је финансирао Сорош до координиране акције опозиције на зиму 2018–2019. Напори да се земље које су се ослободиле од колонијалне владавине повуку унатраг показују се на примеру дестабилизације Конга између 1960. и 1965, која је остварена методима који и данас изгледају релевантни. Како је писао Кваме Нкрума (Kwame Nkrumah) размишљајући о прилично широком искуству Африке у оно време, „суштина неоколонијализма је да Држава која му је подређена у теорији независна и има све спољне знакове међународног суверенитета. У стварности се њеним економским системом и тиме њеном политиком управља споља.”³⁸ По општем признању хладноратовски арсенал реколонијације је сада замењен мекшим, суптилнијим средствима који све време настоје да се суздрже од вређања сензибилитета „међународне заједнице”. Заправо, данас се стварањем баш тог сензибилитета настављају напори за дисциплиновањем одметничких земаља користећи алтернативне технике широке осуде, меке интервенције и економског притиска. Могло би се рећи да су поступања по члану 7 падобрански командоси нашег доба.

Либерални њујоршки новинар, сасвим сигурно непријатељски расположен према променама у Мађарској, пружио је елоквентан пример озлојеђености и помахниталог антагонизма који је национална акција против локалних представника империјалне структуре у стању да испровоцира. Одлука мађарске владе да на будимпештански универзитет Џорџа Сороша примени важећи домаћи закон изазвала је концентрисани напад на Мађарску. Дотични чланак је само поговор том метежу, али он садржи одломак који завређује да буде цитиран у целини због жара са којим саопштава непатворен колонијалистички став Централноевропског универзитета. „Сорош је осмислио школу у данима када је комунизам био на умору”, пише Фоер (Foer) „како би обучио генерацију технократа који ће писати нове уставе, приватизовати државна предузећа и водити постсо-

³⁷ По реду извори су: In order, the sources are: Zoltán Gábor Szűcs, ‘Mi a jelentősége annak, hogy Magyarországon jelenleg kompetitív autoriter rezsim van?’ *Ellensúly* 1 (2018); András Bozóki and Dániel Hegedűs, ‘A kívülről korlátozott hibrid rendszer — Az Orbán-rezsim a rendszertológia tükrében,’ *Politikatudományi Szemle* 2 (2017); Gábor Filippov, ‘A hibrid ellenforradalom kora’, *24.hu* (31 July 2018), <https://24.hu/belfold/2018/07/31/filippov-gabor-ahibrid-ellenforradalom-kora>; Balázs Böcskei and Nóra Hajdu, ‘Hogyan dönthető meg az orbáni hibrid rezsim?’, *24.hu* (17 Jan. 2019), <https://24.hu/belfold/2019/01/17/hibrid-rezsim-orban-viktor>.

³⁸ Kwame Nkrumah, *Neo-Colonialism. The Last Stage of Imperialism* (London: Thomas Nelson & Sons, 1965), 9.

вјетски свет у космополитску будућност. Универзитет, изјавио је, ће 'постати прототип отвореног друштва'. ... И тако је већи део током две протекле године ЦЕУ био на барикадама цивилизацијске борбе где би либерализам поставио одбрану против десничарског популизма. Судбина универзитета је била тест да ли је либерализам поседовао тактичко разумевање и емотивну чврстину да порази свог идеолошког противника.³⁹ Па, изгледа да та чврстина недостаје. Још један разоткривајући симптом је жестина међународног протеста изазвана укидањем привилегија одређеним „идеолошким апаратима” (Алтисер / Althusser), нарочито ЦЕУ-у, МТА (Мађарска академија наука) и невладиним организацијама. На пример, одбрана Соросевог универзитета окупила је широки спектар сила од америчке дубоке државе, преко „међународне академске заједнице” до Европске народне партије, док су противници трансформације академије од стране државе отворено изјавили да „имамо своје стечене везе и одлучни смо да мобилишемо пола света”.

Сада већ најмање пола деценије Централна и Источна Европа била је субјект поништавајућег експеримента, који се напајао из локалног непријатељског става према миграцијама и солидарности Вишеградске групе. Савез домородачке опозиције је организован у квазифраншизни систем од Варшаве до Прага, Будимпеште и Београда. Украјина и Румунија су прилично паралисане непрекидним ратом непредвидивог исхода и Националним директоратом за борбу против корупције (ДНА), док Босну и Херцеговину муче мигранти које је примила, а Северна Македонија је чак имала и збацивање владе. Речима Владислава Суркова, ти покушаји, слично као и неокOLONIZацији, не желе да успоставе суверене демократије већ радије владе које подсећају на авионе без пилота.⁴⁰

МЕНТАЛНА ДЕКОЛОНИЗАЦИЈА

Чак и ако се користи само као аналогија или метафора не постоји погоднији термин од колонијације да се опише однос у коме се налази мађарско друштво, глобализација, неолиберализам и либерална демократија. У садашње време војна сила колонијације је виртуелна, њена економија функционише прикривено, а њена административна имплементација сједињена са институцијама глобалне интеграције. Међутим, њен глас културе још увек говори довољно гласно упркос чињеници да су њени досељеници, званичници који носе шлемове са шиљком и локални намешници изгубили неке од својих полуга.

Ослобођење од колонијалне владавине се обично догађа у три фазе: 1) прво, политичка деколонизација је остварена скидањем најочигледнијих јармова колонијације; 2) након тога следи економска деколонизација која се своди на отресање оних индиректнијих облика колонијације; 3) коначна фаза је фаза културне/менталне деколонизације током које су

³⁹ Franklin Foer, 'Viktor Orban's War on Intellect', *The Atlantic Monthly*, June 2019.

⁴⁰ За више детаља, cf. Aron Czopf, 'Szurkov— A hibrid politika ideológusa', *Kommentár* 4 (2019): 135–37.

средства независности и самоодређења увећана национализмом способним да генерише идентитет и кохезију.⁴¹ Ева М. Томсон (Ewa M. Thompson) скреће пажњу на тенденцију код неких западних истраживача да се мрште на јачање националног осећаја након колонијалне ере у Азији и Африци, као и у Централној и Источној Европи, као да инсинуирају да је грађење идентитета са нацијом као његовом суштинском вредношћу нешто срамотно.⁴²

Евроазијац Николај Трубецкој је врло рано, средином двадесетих година, приметио да иако се поредак колонизације учврстио захваљујући економској доминацији, његову најизразитију особину чини културна супериорност колонизатора. Стога је из његове перспективе ослобођење незамисливо без истовременог обезбеђења консолидације и независног развоја јединствене националне културе.⁴³ И данас је скоро иста прича. Уколико останемо колонија у културном смислу зато што дозволимо да наш начин мишљења, појмови, референтне тачке и стандарди диктирани од стране позадинске гарде компрадорских интелектуалаца, нећемо освојити пуну независност чак и ако успемо да појачамо заговарање домородачких интереса и одвојимо се од центра колонијализма у економском смислу. Тиме слобода од колонијалне власти почиње у умовима људи. Како је приметио Амилкар Кабрал (Amílcar Cabral) култура је оружје у борби за независност.⁴⁴ Ово је нарочито тачно у наше дане и доба када се окупација не врши помоћу војски него когнитивним средствима.

Едвард Саид истиче да „је белгијска владавина у Конгу можда дошла до краја шездесетих година, али да то не значи да су и ефекти белгијске владавине такође нестали”.⁴⁵ Слабљење колонизатора код куће, релаксација или чак престанак колонијалне контроле једноставно нису довољни. Ефикасно заступање домородаца мора истовремено имати за циљ да утврди њихов сопствени особени идентитет и да им доследно утре независни политички пут, осим уколико не желе да остану колонизовани и дуго након одласка колонизатора. Представљање домородачких интереса имплицира како заштиту локалне културе тако и деловање *gomañei* политичког модела који одговара тој култури. Ова два предуслова се нужно претпостављају. Укратко, не може постојати продомородачки модел без истински домородачке културе и обрнуто. Разрада нашег „мађарског идентитета” (Ласло Немет) и управа која служи интересима Мађара представљају дво-секли мач независности.

⁴¹ Разговор између Војтјеха Јагилског (Wojciech Jagielski) и Ришарда Капушчинског (Ryszard Kapuściński). У мађарском преводу: *Európa trónfosztása*, превео Lajos Pálfalvi (December 2005), 3. Cf. Lisa Happel, *Internationalischer Nationalismus. Lehren aus dem pan-afrikanischen Befreiungskampf* (Vienna: Promedia, 2019); и: Francesca Tetolo, 'Quegli africani che cercano l'indipendenza', *Il Primato Nazionale* (December 2018).

⁴² Thompson, *Imperial Knowledge*, 21.

⁴³ Nikolai Sergejevich Trubetzkoy, *We and Others* (Berlin: Eurasian Times, 1925).

⁴⁴ Amílcar Cabra, 'The Role of Culture in the Struggle for Independence', in: *Resistance and Decolonization* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2016).

⁴⁵ Edward Said, 'Always on Top. A Review of *Civilising Subjects: Metropole and Colony in the English Imagination 1830–67*, by Catherine Hall', *London Review of Books*, 25/6 (20 Mar. 2003).

Дезоријентишућа ерозија идентитета је витални део дискурса који настоји да овековечи културну хегемонију колонизације. Транзитологија је пример за то. Научне и политичке етикете под кишобран-појмом „хибридни режим” служе као мудри инструменти лингвистичко-политичке кампање која своју аверзију према периферији, укључујући ту и нас, артикулише у смислу прихватања вредности и интереса центра, односно глобалне либералне демократије. Ово не представља ништа друго до прастари колонијалистички став, колонизаторску мисију и начин мишљења освајача. Аспект колонизације који је најтеже искоренити састоји се од употребе све мање опипљивих, све мање физичких оруђа и њене способности да, дуго након што се буквална зависност окончала за собом остави песимизам, апатију, недостатак самопоуздања и осећај закаснелости. Отимање домороцима њихове самосвести, умањивање њиховог самопоштовања и индоктринација њихове инфериорности су много убитачнија оружја него било која оружана окупација која много чешће изазива отпор. Штавише у доба хибридног ратовања скривена операција је очигледно ефикаснија, јефтинија и мање неуредна од распоређивања тенкова или бацања бомби. Данас кључна стратегија није поразити противника голом силом, него убедити противничко становништво. Ратови се више не воде првенствено на бојиштима већ у свести људи. У двадесет првом столећу они који желе да буду победници морају се искрцати на обале ума.

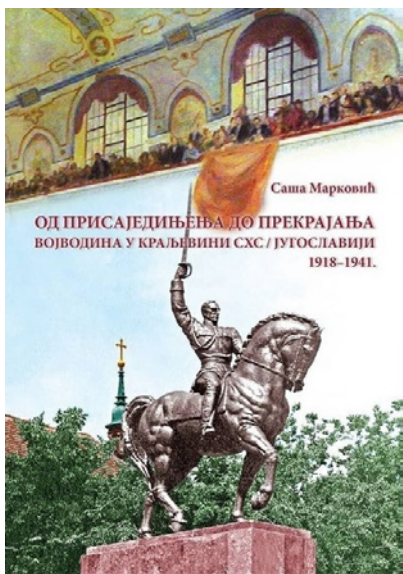
Део овог когнитивног ратовања је прогон људи у вечиту судбину домородаца у којој се свако померање према независности сасеца тиме што се остављају на милост и немилост финансијских тржишта, притисцима од стране медија и невладиних организација, споља наметнутим променама режима и цивилним *coups d'état*. Под таквим околностима нација са амбицијама да стекне независност која инсистира на томе да корача својим путем у складу са сопственим ресурсима и чија влада је посвећена заштити домородачког становништва неизоставно представља опасност невидљивој империји. Створите једну Мађарску, створите две Мађарске и још много Мађарски, ако можете!

Превео др Душан Досћанић
Институт за политичке студије, Београд
dusan_dostanic@yahoo.co.uk

ВРЕДНА ИСТОРИЈСКА СИНТЕЗА О ПОЛИТИЧКОМ ЖИВОТУ ВОЈВОДИНЕ У МЕЂУРАТНОМ РАЗДОБЉУ

(Саша Марковић, *Од присаједињења до прекрајања. Војводина у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941*, Архив Војводине, Нови Сад 2020, 516 стр.)

Политичка историја Војводине у међуратном раздобљу постала је предмет историографског проучавања још од 60-их година 20. века што је, највећим делом, коинцидирало са оснивањем Института за изучавање историје Војводине на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду и институционализацијом тзв. „војвођанске историографије”. Управо ова последња чињеница умногоме је, у тематском и теоријско-методолошком погледу, одредила и истраживање политичке историје Војводине у међуратном

периоду. Наиме, идејну основу „војвођанске историографије” представљао је вулгарни марксизам док су њене носеће теме представљали историја радничког покрета, Комунистичке партије, Народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције у којима је тадашње руководство војвођанских комуниста проналазило историјски легитимитет за аутономни положај Војводине унутар федеративно уређене Социјалистичке Републике Србије. Имајући у виду ову чињеницу, не изненађује да су историографски радови о међуратној Војводини који су настајали од краја 1960-их до почетка 1990-их година поседовали изразито идеолошки карактер, пружајући крајње једнострану и деформисану слику прошлости у којој је, супротно историјској стварности, борби „радних маса” предвођених Комунистичком партијом приписиван средишњи значај. Међутим, са сломом комунистичког поретка и распадом Југославије почетком 1990-их година урушила се и идеолошки конципирана „војвођанска историографија” чиме су били створени услови за критичко и објективно истраживање бројних раније запостављених тема, нарочито оних из савремене историје војвођанског простора. Захваљујући томе, на прелому столећа нова поколења српских историчара започели су, *sine ira et studio*, истраживања не само политичке већ и економске, социјалне и културне историје Војводине у међуратном раздобљу. У том смислу, поред Николе Гаћеше, барда економске историје, од највећег значаја су

радови Бранка Бешлина, Зорана Јањетовића, Бориса Кршева, Биљане Шимуновић Бешлин, Слободана Бјелице, Предрага Вајагића, Милана Мицића као и неколицине других аутора.

У склопу поменутог развоја српске историографије, Саша Марковић (1968), редовни професор Педагошког факултета у Сомбору, тежиште својих интересовања (премда не и искључиво) усмерио је управо ка политичкој историји Војводине између два светска рата, расветливши у својим радовима многа раније маргинализована или посве непозната питања. Поред бројних прилога мањег обима, он је о овој теми објавио и неколико вредних научних монографија – *Политички живот Ђуђеваца у Краљевини СХС/Југославији* (2010), *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића* (2011), *Сомбор 1918: остварена нада и неускраћена ђрава* (2018) – и, у оквиру едиције „Пречански Срби до слома Аустроугарске”, приредио избор из политичких списа Васе Стајића (2016) те Тихомира Остојића и Јоце Лалошевића (2017). Синтезу својих петнаестогодишњих истраживања политичке историје Војводине Марковић је представио у монографији *Од присаједињења до ђрекрајања. Војводина у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941*, коју је крајем 2020. објавио Архив Војводине.

Иако историја Војводине није представљала примарно подручје његових истраживања, свакако вреди подсетити да је академик Чедомир Попов у више наврата истицао да свако историографско истраживање Војводине мора да узме у обзир неколико чинилаца који су трајно детерминисали њену историју током новог века. У првом реду, реч је о периферном положају Војводине унутар свих државних целина у којима се налазила, затим, да је она у привредном погледу све до средине 20. века задржала свој аграрни карактер, као и да је представљала простор континуираног усељавања што је, напоследку, одредило и изразиту вишенационалну структуру овог подручја. Имајући у виду ове начелне оквире, Марковић је нарочити значај доделио националним покретима и међунационалним односима и своју синтезу је, на темељу устаљене периодизације, структурисао унутар шест проблемско-хронолошких целина за којима следе закључна разматрања.

Након што је у уводу наговестио приступ који је следио у своме раду као и изворну подлогу својих истраживања (стр. 9–17), аутор

је прво поглавље посветио анализи историјских околности које су на крају Првог светског рата условиле присаједињење Војводине Краљевини Србији а затим и њено ступање у новостворену државу Јужних Словена (стр. 18–111). При томе, он је тежиште разматрања усмерио ка околностима у којима се одвијало присаједињење, сазивању Велике народне скупштине у новембру 1918, раду Народне управе за Банат, Бачку и Барању као и њеној демисији средином марта наредне године. У другом поглављу аутор је приказао политичке процесе у Војводини током деценије од уједињења 1918. до увођења монархистичке диктатуре почетком 1929. године (стр. 112–180). Полазећи од економских и друштвених прилика у којима се налазила Војводина након Првог светског рата, аутор је детаљно анализирао политику двеју најугицајнијих странака – Радикалне странке и Демократске странке у односу на најважнија питања, у првом реду, спровођење аграрне реформе и колонизације те положај националних мањина – као и настојања Хрватске сељачке странке и појединих мањих странака да стекну упориште у Војводини. Од значаја је свакако и чињеница да је Марковић показао околности у којима се одвијао политички живот, разлоге формирања политичких савезништава, узроке страначких подела као и деловање водећих личности које су давале тон политичком животу Војводине у Краљевини СХС. У основи, Војводина је представљала резервоар „сигурних гласова” за две велике странке чија руководства нису исказивала претерано интересовање за унапређење општих економских и културних прилика у Војводини. Управо ове чињенице, већ крајем 1920-их година условиле су и прве знакове незадовољства положајем Војводине у Краљевини СХС који су се јасно политички артикулисали током наредне деценије. У трећем поглављу, Марковић је анализирао политичке процесе у Војводини од увођења диктатуре краља Александра 1929. до парламентарних избора 1935. године (стр. 181–246). Указавши на разорне последице светске економске кризе на Војводину, он је тежиште своје анализе усмерио ка идеологији „интегралног југословенства” и њеним водећим представницима у простору Војводине а затим и на обнављање политичког живота од јесени 1931. и страначка превирања која су потом уследила. Разматрајући „талас резолуција” које су износиле старе (опозици-

оне) странке захтевајући укидање диктатуре и предлажући различите форме државно-правног преуређења Краљевине Југославије, Марковић је пажљиво анализирао Новосадску резолуцију донесену крајем 1932. године. Критикујући централистичко државно уређење, у њој су се бивши војвођански прваци Радикалне странке zaloжили за равноправан положај Војводине (Барања, Бачка, Банат и Срем) са осталим покрајинама. У четвртој поглављу аутор је приказао раздобље од обнављања парламентаризма до средине 1939. године (стр. 247–356), да би у петом поглављу исцрпно анализирао околности које су довеле до уставне реконфигурације након споразума Цветковић–Мачек и стварања Бановине Хрватске као и последице овог споразума по Војводину (стр. 357–393). Разматрајући промене у политичком животу Југославије које су наступиле након Петомајских избора 1935. и стварања нове владине странке Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), аутор је пажљиво анализирао политичку диференцијацију која је наступила у Војводини обележену сврставањем уз ЈРЗ, односно, заузимањем опозиционог држања. Када је реч о другом становишту, аутор је детаљно приказао и услове који су детерминисали настанак тзв. Војвођанског фронта – хетерогене политичке организације којом је руководио Душан Бошковић а која се, осим поправљања економског положаја војвођанског сељаштва, залагала за преуређење Југославије на федералистичком принципу при чему би Војводина била једна од федералних јединица – а затим и његово учешће на општинским изборима 1936. те парламентарним изборима 1938. године. Приказавши „успон и пад” Војвођанског фронта, аутор је веома исцрпно анализирао и последице споразума Цветковић–Мачек који је отворио и питање српско-хрватског разграничења у Војводини. У том смислу, карактеристичан је ауторов суд да се „од 1940. године став о деоби Војводине [...] још више радикализује и углавном га потенцира Хрватска сељачка странка” (стр. 391) чему се, са своје стране, доследно супротстављао Српски културни клуб, захтевајући, након успостављања Бановине Хрватске, омеђивање преосталих територија унутар српске јединице која би укључивала и Војводину. Аутор је шесто поглавље (стр. 394–438) у целини посветио политичким организацијама националних мањина, приказавши основна програмска

начела и главне правце деловања Буњевачко-шокачке, Словачке, Мађарске, Немачке и Румунске странке. Напошетку, у последњем поглављу (стр. 439–450), аутор је лапидарно приказао поделу Војводине до које је дошло након Априлског рата 1941. да би, потом изнео и своја закључна разматрања о политичком развоју Војводине током прве четири деценије 20. века која представљају и својеврсну рекапитулацију читаве књиге и која су доступна читаоци и у преводу на мађарски, немачки и словачки језик (стр. 450–476). Књига се завршава избором фотографија неких од водећих политичких личности међуратне Војводине и неколицине карактеристичних докумената за којима следи исцрпан попис извора и литературе.

Имајући у виду традиционалну несклоност српских историчара ка писању историјских синтеза, књига Саше Марковића несумњиво представља несвакидашње остварење савремене српске историографије која синтетизује резултате рада претходних генерација српских историчара који су се бавили истраживањем ове теме. Поред добро осмишљене структуре, заслужује да буде истакнуто и ауторово одлично познавање практично све релевантне (као и оне мање значајне) литературе. Осим што је критички вредновао и искористио радове својих претходника, аутор је своје закључке утемељио и на коришћењу раније непознатих или некоришћених извора – у првом реду архивске грађе, мемоарских и аутобиографских списа те оновремене штампе. Стога је он своје дело обогатио мноштвом раније непознатих детаља. Напошетку, сматрамо да је својом књигом Саша Марковић највећим делом исцрпео ову тему и да ће поједини његови закључци убудуће моћи да се допуњавају појединостима које би откриле, првенствено, истраживања спровођена на микросторијском нивоу – дакле, истраживања, локалне и урбане историје. Имајући у виду да социјална, привредна и културна историја Војводине током међуратног раздобља (којих се аутор такође дотицао у своме раду) још увек највећим делом чекају своје истраживаче, Марковићева књига, осим што „затвара” једно поглавље у проучавању политичке историје Војводине, представља незаобилазно полазиште за сва будућа истраживања.

Михаел Анђоловић
Педагошки факултет у Сомбору
antolovic.michael@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МАРТОН Л. БЕКЕШ [Békés, Márton L.] (Сомбатхелъ, Жупанија Ваш, Мађарска, 1983). Историчар и политиколог.

У периоду 2009–2014. уредник програма НигТВ-а, 2010–2014. уређивао младоконзервативни веб-сајт, од 2014. директор истраживања музеја „Кућа терора”, од 2019. директор аналитичког центра „Институт 21. века”. Од 2018. главни уредник национално-конзервативног тромесечника *Коменџар* (*Kommentar*).

Важније књиге: *Gerillaháború* [Герилски рат] (2017); *Fordul a szél* [Ветар се мења] (2019); *Kulturális hadviselés* [Културни рат] (2020); *Nemzeti blokk* [Национални блок] (2022).

РАЈКО БУКВИЋ (Пландиште, Банат, 1953). Магистар статистичких и доктор економских наука, редовни професор универзитета (2005), научни саветник (2005), почасни професор универзитета (2016, Књагињино, Русија).

Дипломирао 1976, магистрирао 1986. (*Примена мејџода теорије класификације у анализи развоја југословенских република и аутономних покрајина*), и докторирао 1997. (*Регионални аспекти расподеле у југословенској привреди*) на Економском факултету Универзитета у Београду. Радио на Економском факултету Универзитета у Новом Саду (1977–1979), на Вишој педагошкој школи у Новом Саду (2002–2004) и Мегатренд универзитету (2005–2012). Радио у привреди (ГРО „Мостоградња”, 1979–1983), државној управи (1983–1988, 1991–2002) и научно-истраживачким организацијама 1988–1991, 2003–2005, 2012–2018. (Институт економских наука, Институт друштвених наука, Институту за економију и право, Географском институту „Јован Цвијић” САНУ. Добитник награде Министарства науке за постигнуте научноистраживачке резултате (2005), Меморијалне медаље Централног комитета Комунистичке партије Руске федерације поводом 300-годишњице М. В. Ломоносова (2012). Године 2015. добио Меморијалну медаљу „200 лет М. Ю. Лермонтову”. Стални је члан сарадник Матице српске (од 2000), WEA (од 2011). Члан Одбора за економске науке САНУ (од 2009). Био је члан Редакције и главни и одговорни уредник београдског часописа *Економика* (касније *Економика предузећничтва*); покретач и главни и одговорни уредник часописа *Месечне апроекономске анализе*; члан Редакцијског колегијума нишког часописа *Економика*. Био је члан Уредништва часописа *Зборник Мајице српске за друштвене науке* (2009–2019) и главни уредник (2017–2019). Члан редакције *Српске енциклопедије* и главни уредник за област Економија и финансије (од 2006).

Важније књиге: *Привредни развој Косова и Мејохије*, Београд 1991. (ко-аутор и коредатор); *Development and Crime. An Exploratory Study in Yugoslavia*, Rome 1992. (ко-аутор); *Основе програма и политике развоја села, пољопривреде и прехрамбене индустрије Србије – аграрни програм Србије*, Београд 1995. (ко-аутор); *Проспорни и етнички аспекти популационе политике (синтеза)*, Београд 1996; *Анимомојолска политика у СР Југославији – Анализа постојећих државних стратегија и анимомојолских институција*, Београд 2002. (ко-аутор); *Нова*

антимонополска политика: предлог решења, Београд 2003. (коаутор); Унапређење корпоративног управљања, Београд 2003. (коаутор); Ревизијализација и унапређење производње цвећа, Београд 2005. (коаутор); Принципи и планирање инвестиција, Београд 2009; Тржиште и конкуренција, Београд 2012; Рынок: конкуренција и монополия, Княгинино 2015, Корпоративно управљање као део пословне стратегије компанија, Београд 2017. (коаутор); Сто година пољопривреде Србије 1918–2018, Београд 2018; Украјинска криза: 2013–2019, Београд 2019. (коаутор); Европа и миранско питање: 2014–2020, Београд 2019. (коаутор);

МАЈА С. ВУКАДИНОВИЋ (Нови Сад, 1977). Професор струковних студија на Високој пословној школи струковних студија у Новом Саду и виши научни сарадник у области хуманистичких наука (психологија).

Дипломирала 2001. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду (Одсек Психологија). Магистрирала 2005. (област менаџмента) на Факултету Мегатренд и 2008. на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Subjektivni doživljaj različitih tipova umetničke igre*). Докторирала 2010. на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Odnos estetskog doživljaja plesača i estetskog doživljaja publike*). Од 2007. је професор струковних студија на Високој пословној школи струковних студија у Новом Саду. Оснивач је и председник (од 2006) Новосадског центра за истраживање пlesa и уметност фламенка La Sed Gitana. Ужа област научног интересовања: психологија уметности.

Важније књиге: *Фламенко – између дисциплине и усклика*, Нови Сад 2002; *Doživljaj umetničkog dela u psihologiji stvaralaštva*, Beograd 2017; *Psihologija plesa i umetničke igre*, Sombor – Novi Sad 2019.

ДРАГИЦА ГАТАРИЋ (Бања Лука, 1975). Ванредни професор на Географском факултету Универзитета у Београду (Катедра за друштвену географију).

Дипломирала 2001. године на Географском факултету Универзитета у Београду. Звање магистра географије стекла је 2006. (*Крућа на Врбасу – Антиројогеографска и савремена географска истраживања насеља*). Докторску дисертацију одбранила је 2012. (*Антиројогеографске појаве и процеси и развој насеља Змијања*). Научноистраживачке области посебног интересовања: урбана и рурална географија. Члан је тима и аутор више географских одредница у Српској енциклопедији, за област Географија. Учествовала је у изради Стратегије просторног развоја Републике Србије, Просторног плана Републике Србије и Просторног плана општине Неготин. Члан је Српског географског друштва (1995), Асоцијације просторних планера Србије (2014) и Развојног центра Руског географског друштва у Србији од 2016. године.

Важније књиге: *Насеља Змијања – Антиројогеографска истраживања*, Београд, 2018.

ТИФЕЈН Л. ДИКСОН /Tiphaine L. Dickson/ (1969).

Дипломирала право на Универзитету Квебек у Монреалу (L'Université du Québec à Montréal [UQAM]: Faculté de science politique et de droit). Докторирала је на владином факултету „Марк О. Хатфилд” (Mark O. Hatfield School of Government) на Државном универзитету Портланд (Portland State University) у области јавних послова и политике. Била је предавач на Факултету владе „Марк О. Хатфилд”. Пре него што је прешла у академску заједницу, бавила се првенствено међународним кривичним правом, обављајући функцију главног браниоца пред Међународним кривичним судом за Руанду и радећи као консултант у

предметима пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију. Објављивала је о обелодањивању доказа, фиксним мандатима у америчким војним судовима, правилном поступку и легитимитету у погледу спровођења међународног кривичног права, концепту легализма, као и о историји међународних кривичних трибунала и о историји унутар њих. Њена истраживачка интересовања обухватају: еволуција истраживања Холокауста, међународна људска права (на штету економских и социјалних права) и политика међународног кривичног права (посебно државне политике према сталним судовима и *ad hoc* кривичним судовима).

БОЈАН ЂЕРЧАН (Сремска Митровица, 1984). Ванредни професор на Департману за географију, туризам и хотелијерство Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао је 2007. године, докторирао 2015. године (*Системи насеља у Срему*) на ПМФ УНС. Област научног интересовања је географија насеља, урбана географија, регионална географија, демографија. Ангажован је у извођењу наставе на свим нивоима студија ПМФ УНС (Географија насеља, Урбани развој и конурбације, Ревитализација пограничних насеља и регија, Савремени урбани процеси у градовима у транзицији). Члан је Српског географског друштва, Друштва демографа Србије, Конзорцијума за европска истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама Универзитета у Анжеу, Француска (2H2S – Consortium de Recherche Européen en Sciences Humaines and Sociales), Групе за демографска истраживања Департмана за географију, туризам и хотелијерство ПМФ-а. Члан је тима и аутор више географских одредница у Српској енциклопедији, за област Географија. Резултате свог досадашњег научног рада презентовао је на бројним домаћим и међународним научним конференцијама, као и кроз радове публиковане у часописима националног и међународног значаја. Коаутор је два универзитетска уџбеника, три практикума и два уџбеника географије за средње школе.

Важније књиге: *Просторно-функционалне везе и односи у систему насеља Срема*, Нови Сад 2017; *Handbook of Sustainable Development and Leisure Services*, Cham 2021. (уредник); *Географија насеља*, Београд 2021. (коаутор).

ВУКАШИН МАРИЋ (Нови Сад, 1998). Дипломирани историчар.

Дипломирао 2021/2022. на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, где је школске 2021/2022. уписао мастер академске студије историје. Био је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и Фонда за младе таленте Републике Србије.

ЈЕЛЕНА Ђ. ПРЕМОВИЋ (Врбас, 1977). Виши научни сарадник Економског факултета Универзитета у Приштини (Косовска Митровица) у области друштвених наука (економија).

Дипломирала (2003), магистрала (2008) на Економском факултету Универзитета у Новом Саду (*Економско предвиђање у функцији сиратијској управљања предузећем*). Докторирала 2015. на Економском факултету Универзитета у Крагујевцу (*Људски ресурси као сиратијски потенцијал одрживој туристичкој развоја Србије*). Научна област истраживања: менаџмент и пословна економија; ужа научна област и кључне области истраживања: стратегијски менаџмент, менаџмент људских ресурса, туризам, зелена економија и одрживи развој.

Важније књиге: *Менаџмент људских ресурса у туристичким предузећима*, Београд 2021.

ВЛАДИСЛАВ ПУЗОВИЋ (Београд, 1978). Ванредни професор на Групи за Историју Цркве Православног богословског факултета Универзитета у Београду. Дипломирао 2003, магистрирао 2008. и докторирао 2012. (*Историјско-канонски аспекти односа карловачке управе Руске заграничне Цркве и Московске патријаршије*) на Православном богословском факултету Универзитета у Београду. Област научног интересовања: историја Српске православне цркве, историја Руске православне цркве, историја српско-руских црквених односа, историја српско-руских богословско-академских веза, историја српског богословља, историја руске црквене емиграције у 20. веку, историја међуправославних црквених односа. Члан редакције часописа *Богословље* (од 2011), *Bogoslovni vestnik* (од 2018) и *Христјанское чтение* (од 2020).

Важније књиге: *Црквене и политичке прилике у доба Великог раскола 1054. године*, Београд 2008; *Руски њивеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама 1849–1917*, Београд 2017; *Православни свети и Први свети рај*, Београд 2015. (уредник); *Осам векова аутокефалије Српске Православне Цркве, I–II*, Београд 2020. (уредник).

СРЂАН РАДОВИЋ (Подгорица, 1976). Виши научни сарадник Етнографског института САНУ у Београду.

Дипломирао (2002), магистрирао 2007. (*Културна конструкција председавља о Европи у Србији*) и докторирао 2012. (*Градски текстови и топонимија и конструкција локалног идентитета*) на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од 2005. ангажован је као истраживач-стипендиста на Етнографском институту САНУ, на којем је данас запослен у звању вишег научног сарадника. Области научног интересовања: урбана и просторна истраживања, култура памћења и херитологија, мултикултуралност и мултиетничност, динамика етничких, националних и супранационалних идентитета и др.

Важније књиге: *Слике Европе. Представља о Европи и Србији на почетку XXI века*, Београд 2009; *Град као текст*, Београд 2013; *Београдски одоними*, Београд 2014.

Библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2021. ГОДИНИ /
REVIEWERS OF PAPERS IN 2021

- Др Даниела АРСЕНОВИЋ, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ, Историјски институт Београд;
- Др Милан БРДАР, Институт друштвених наука, Београд;
- Др Бојан ВРАНИЋ, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
- Др Милан ВУКОМАНОВИЋ, Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Ана ГЕНЦ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Невена ДАКОВИЋ, Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду;
- Др Душан ДОСТАНИЋ, Институт за политичке студије, Београд;
- Др Миша БУРКОВИЋ, Институт за европске студије, Београд;
- Др Сања ЗЛАТАНОВИЋ, Етнографски институт САНУ, Београд;
- Др Слађана ЗУКОВИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Татјана ИВАНОВИЋ, Факултет организационих наука, Универзитет у Београду;
- Др Гордана ИЛИЋ ПОПОВ, Правни факултет, Универзитет у Београду;
- Др Иван ЈЕРКОВИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Бранимир КАЛАШ, Економски факултет, Суботица;
- Др Милош КОВИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Часлав КОПРИВИЦА, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
- Др Биљана ЛУНГУЛОВ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Биљана МАНДИЋ, Филолошко-уметнички факултет, Универзитет у Крагујевцу;
- Др Христина МИКИЋ, Институт за креативно предузетништво и иновације, Параћин;
- Др Мирољуб МИЛИНЧИЋ, Географски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Јована МИЛУТИНОВИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Ђорђе МИТРОВИЋ, Економски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Милена НЕДЕЉКОВИЋ КНЕЖЕВИЋ, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Горан НИКОЛИЋ, Институт за европске студије, Београд;
- Др Благоје НОВИЋЕВИЋ, Економски факултет, Универзитет у Нишу;
- Др Драго ЊЕГОВАН, Музеј Војводине, Нови Сад;
- Др Никола ЊЕГОВАН, Економски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Александра ПАВИЋЕВИЋ, Етнографски институт САНУ, Београд;
- Др Вања ПАВЛУКОВИЋ, Природно-математички факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Наташа ПАПИЋ БЛАГОЈЕВИЋ, Висока пословна школа струковних студија, Нови Сад;

- Др Ивана ПЕРКОВИЋ, Факултет музичке уметности, Универзитет уметности у Београду;
- Др Бојана РАДОВАНОВИЋ, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд;
- Др Вук РАДОВИЋ, Правни факултет, Универзитет у Београду;
- Др Маја РИСТИЋ, Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду;
- Др Миломир СТЕПИЋ, Институт за политичке студије, Београд;
- Др Владимир ТРАПАРА, Институт за међународну политику и привреду, Београд;
- Др Срђа ТРИФКОВИЋ, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду;
- Др Дејан ТРИФУНОВИЋ, Економски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Божидар ФОРЦА, Факултет за пословне студије и право, Универзитет Унион, Београд;
- Др Јована ЧИКИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Јелена ШАКОТИЋ КУРБАЛИЈА, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
- Др Даница ШАНТИЋ, Географски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Богољуб ШИЈАКОВИЋ, Православно богословски факултет, Универзитет у Београду;
- Др Срђан ШЉУКИЋ, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друшћивене науке објављује научне чланке и расправе из области друштвених и хуманистичких наука: филозофије, социологије, економије, демографије, етнологије, педагогије, психологије, права, политикологије, историографије и других области. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друшћивених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друшћивене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–). Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис М51 категорије. *Зборник Матице српске за друшћивене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/orac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друшћивене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајшице српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеду рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајнице српске за друшћивене науке* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајнице српске за друшћивене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајнице српске за друшћивене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајнице српске за друшћивене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежема за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019) and Dr. Milomir Stepić (2020–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the Matica Srpska Quarterly is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further coloboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the Matica Srpska Quarterly: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No Derivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Владимир Николић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод.**

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачињен је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према“:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јишиању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој њрироди и језичком развѡику: линѡисѡичка исѡишиѡања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Сѡиѡисѡички ѡреѡед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Срѡске народне заѡнеѡѡке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресаѡа (Горња и Доња) у исѡорији, науци, књѡжеѡѡности и умеѡности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресаѡска школа”.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у њраву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књијески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помајача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Виктора Томића и њихови преки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчиллов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедџје*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\dot{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2f(x, y)}{dxdy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

**ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН“. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

М А Т И Ц А   С Р П С К А

НQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

---

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
заључила је 181. (1/2022) свеску 17. фебруара 2022.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Сћиручни сарадник Одељења и секретар Уреднишћива: Владимир М. Николић

Лекћор: Ивана Ђелић

Корекћор: Владимир М. Николић

Лекћор резимеа на енћлеском језику: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено 2022. године

Комћијућерски слоћ: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћиамћа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Миломир Степић ; 1984, св. 76–. –
Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm
Четири пута годишње. – Резиме на енґ. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке
ISSN 0352-5732
COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије